

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou
Historické vědy – pravěká a středověká archeologie

Ladislav Varadzin

**Vybrané problémy z archeologie raného
středověku: hrnčířství a problematika hradů
v centrální části středních Čech**

Disertační práce

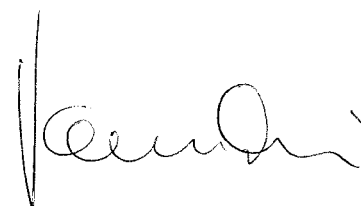
The Selected Issues of the Archaeology of Early Middle-Ages: Pottery Production and
Strongholds in the Central Part of Middle Bohemia

Doctoral Thesis

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří Sláma, CSc.

2010

Prohlašuji, že jsem na disertační práci pracoval samostatně a uvádím veškeré
použité prameny a literaturu

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Kaučí', located in the bottom right corner of the page.

Obsah

Předmluva

I. Část: TŘI KAPITOLY K HRNČÍŘSKÉ VÝROBĚ V RANÉM STŘEDOVĚKU

Kapitola 1: Zásobování raně středověkého hradiště Stará Boleslav keramikou. Příspěvek k poznání distribuce keramiky v raném středověku (s. 5)

Popisy obrázků a obrázky

Kapitola 2: Značky na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi (s. 17)

Problematika značek, východiska, teze

Lokalita

Pramenný soubor a metoda práce

Podíl značené keramiky v rámci celého souboru ze Staré Boleslavi

Členění motivů

Identické značky

Technologická pozorování na základě identických značek

Závěr

Popisy obrázků a obrázky

Kapitola 3: Hrnčířská výroba 6.-13. století ve východní části střední Evropy v archeologických pramenech (s. 42)

1. Archeologické nálezy dokládající nebo domněle dokládající hrnčířskou výrobu

2. K výskytu hrnčířských pecí

3. Kapacita pecí

4. Hrnčířská pracoviště v 9. století

5. Hrnčířská pracoviště v období od 2. pol. 12. do konce 13. století

6. Doklady distribuce keramiky v Čechách

7. K organizaci směny a výroby

Katalog hrnčířských pecí (ČR, Polsko, Slovensko)

Popisy obrázků a obrázky

II. Část: DVĚ KAPITOLY K OTÁZCE FUNKCE A HISTORICKÉHO VÝZNAMU RANĚ STŘEDOVĚKÝCH HRADŮ V CENTRÁLNÍ ČÁSTI STŘEDNÍCH ČECH

Kapitola 4: Libušínské hradiště. Revizní zpracování výzkumů (s. 103)

Datování hradiště

Doba zániku hradiště

Sídlištní zástavba

Akropole

Popis sídlištních objektů na akropoli z doby existence hradiště

První a druhé předhradí

Svědectví severní brány

Otázka dvoufázového osídlení hradiště

Problematika kostela a pohřbívání v raném středověku

Movité nálezy

Doklady výše sociálně postavených obyvatel hradiště

Doklady výroby

Doklady směny

Historický význam hradiště

Popisy obrázků a obrázky

Kapitola 5: K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (s. 173)

Popisy obrázků a obrázky

PRAMENY A LITERATURA (s. 199)

SUMMARY (p. 218)

ABSTRAKT (s. 247)

ABSTRACT (p. 250)

Předmluva

Předkládaná disertace, tvořená pěti samostatnými studii, které na sebe jen volně navazují, se zabývá dvěma tématy: (1) hrnčířskou výrobou v raném středověku a (2) otázkou funkce a historického významu raně středověkých hradů v centrální části středních Čech.

Hrnčířstvím jsem se zabýval ryze z pragmatických důvodů. Na rozdíl od jiných nejsem obdařen emotivním poutem ke keramice, výhoda keramiky ale spočívá v tom, že představuje nejčastěji nalézáný artefakt raného středověku a hrnčířství bezpochyby jedno z nejrozšířenějších výrobních odvětví. Předpokládal jsem, že hrnčířství by mělo zanechat v archeologických pramenech relativně nejúplnější látku ke studiu neagrární výroby a také směny, tedy k tématům, která jsou nezbytná pro pochopení ekonomické integrace složitějších společností. Vznik specializované výroby je provázán s akumulací nadproduktu a protože nevyhnutelnou podmínkou vzniku všech hierarchizovaných společností bylo ovládnutí právě nadproduktu, lze se ptát, zda toho elity v období vznikajícího českého státu dosahovaly přímým ovládnutím hrnčířů (služebná výroba, dvorská výroba) nebo alespoň kontrolou směny (redistribuce keramických výrobků). V průběhu shromažďování dokladů se ukázalo, že vlastní pozůstatky výrobní činnosti poskytují jen velmi torzovitou základnu pro to, o co při jejich studiu jde zejména – pro postižení organizace výroby, vztah k centřům nebo k venkovu, právně-sociální nebo majetkové postavení výrobců atd. Přesto bylo možné na základě co nejúplnějšího využití pramenů k tomuto vybranému výrobnímu odvětví vyjádřit se ke zmíněné problematice (kap. 3).

Keramika představuje velmi vhodný a přitom stále nedoceněný pramen pro studium směny. V tomto směru jí nepochybně mnoho dlužíme nejen v českém bádání. Věnoval jsem jí kap. 1 a 2, které byly založeny na příkladových studiích opírajících se o primární materiál. Kapitola 1, v níž je nastíněn obraz nečekaně intenzivní keramické směny v jádru středních Čech v průběhu 10.–12. století, se opírá v první řadě o svědectví keramických tříd. Je to poprvé v české archeologii, kdy se čtenář setká s kvantifikací raně středověké keramické distribuce v takovém rozsahu. Tento postup lze nejlépe využít v regionech s relativně dobře poznanou a zároveň různorodou produkcí, jakou disponuje území právě středních Čech. Jen pak je možné přiřadit správně většinu zlomků konkrétní ker. třídě a tím sledovat jejich početní zastoupení v závislosti na provenienci. Takové studium je však velmi časově náročné a bez možnosti

opřít se o poznatky získávané kolegy po několik let by nebylo možné ho realizovat v rozumném čase.

Velmi slibné využití poskytují také identické exempláře keramických značek (z téže matrice a tedy pocházející z téže dílny). Jejich výpovědi, žel pouze v rámci jediné lokality a zatím bez možnosti srovnání s jinými nalezišti, je věnována 2. kapitola. Jsem přesvědčen, že klíčem ke studiu distribuce budou jednou identické značky, které zcela jistě – za předpokladu systematického publikování jejich otisků – ozřejmí charakter a geografii směnných vztahů, ohniska směny, vzájemné provázání regionů nebo naopak bariéry mezi nimi atd. Takové bádání je bohužel v úplných začátcích; kap. 2 pro něho představuje důležitý příspěvek.

V druhé části disertace se dotýkám problematiky raně středověkých hradišť v jádru Čech, kde se formovala přemyslovská dynastie a kam tudíž sahají kořeny českého státu. Jádro tohoto bloku představuje kapitola 4 věnovaná jednomu z nejrozsáhlejších výzkumů opevněných center v Čechách – hradišti v Libušíně, jehož nálezový fond jsem podrobil reviznímu zpracování. Nešlo přitom o vytvoření paralelního textu k původní publikaci výzkumu z pera Z. Váni a J. Kabáta (1971), ale o pohled na toto hradiště prizmatem současných, v mnohém určitějších a přesnějších poznatků. Zaměřil jsem se především na kritické momenty interpretace obou autorů. Pro badatele zabývající se počátky českého státu bude patrně zajímavé zjištění, že libušínské hradiště – jeden z kamenů v teorii tzv. přemyslovské domény nastíněné J. Slámou – nevzniklo za vlády Svytopluka I., ale pravděpodobně teprve kolem pol. 10. století nebo o málo později, kdy již Přemyslovci překročili své území kolem Prahy a rozšiřovali přímou vládu nad celými Čechami a kdy již přestala existovat přemyslovská doména ve své původní funkci. Tím samozřejmě znovu vyvstává otázka funkce a historického významu libušínského hradiště, na kterou se pokouším dát odpověď.

Změna v časovém zařazení libušínského hradiště není tolik překvapivá, uvědomíme-li si, že za uplynulá desetiletí došlo k výrazným posunům v chronologii raně středověké keramiky. Překvapuje však, že navzdory tomu nebylo datování hradišť v centrální části středních Čech dosud přehodnoceno. Poslední 5. kapitolu jsem proto věnoval chronologii opevněných center v této části Čech, některým úvahám o jejich funkci a také o možnosti poznávání hradů přemyslovské domény archeologickými prostředky. Optimální by bylo vyvolat nové badatelské projekty, jež se již nemohou obejít bez návratu k terénním výzkumům.

Tato práce vznikala v Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou, UKFF a v Archeologickém ústavu AVČR v Praze. Prof. J. Slámovi jsem zavázán nejen jako vedoucímu disertace, ale také za nezapomenutelnou podporu při mém vysokoškolském studiu. Prof. J. Klápště a kolegovi I. Štefanovi vděčím za bohaté intelektuální podněty. Dr. A. Bartoškové vděčím za

četné věcné připomínky a ukázkou precizní práce a v neposlední řadě dr. I. Boháčové, bez níž by nemohla vzniknout kap. 1. Všem uvedeným vyslovuji na tomto místě dík.

I. ČÁST

TŘI KAPITOLY K HRNČÍŘSKÉ VÝROBĚ V RANÉM STŘEDOVĚKU

KAPITOLA 1

Zásobování raně středověkého hradiště Stará Boleslav keramikou

Příspěvek k poznání distribuce keramiky v raném středověku¹

Užití slova „poznání“, uvedeného v podtitulu článku, je poněkud nadnesené. S ohledem na dosavadní stav poznatků si spíše teprve konstruujeme základní představu o okolnostech distribuce artefaktů v raném středověku, než abychom rozvíjeli systematické poznávání. Tradiční otázky „odkud“, „kam“, „co“ a „kdy“ se pro podrobnější poznávání distribuce nezdají dostatečné. Teprve ve chvíli, kdy lze množství distribuovaného zboží kvantifikovat, se naše vyhlídky mohou zlepšit. Zajímavost a naléhavost těchto otázek se přirozeně zvyšuje u výrobků nepostradatelných nebo obtížně nahraditelných ve spotřebě raně středověkého člověka (bez ohledu na jeho zámožnost či sociální postavení) a zároveň u výrobků konzumovaných ve velkém množství. Mezi archeologickými nálezy s touto charakteristikou zaujímá přední postavení keramika. Význam keramiky pro studium distribuce vyplývá ze dvou jejích sympatických vlastností - nerecyklovatelnosti a relativně krátkodobé životnosti, které z ní (spolu s odolností hrnčiny) učinily nejčastěji nalézáný artefakt raného středověku.

Protože předmětem tohoto textu je keramika z jediné lokality - Staré Boleslavi, sledujeme v tomto případě distribuci proti směru přepravy komodit z místa produkce na místo spotřeby; lokalita je charakterizována jako příjemce. Výchozí soubor tohoto článku představuje keramika, která pochází z celého raně středověkého období lokality od jejího vzniku do průběhu 1. poloviny 13. století. Raně středověký hrad Stará Boleslav byl založen někdy na přelomu 9./10. století (*Boháčová 2003*, 472) nad někdejší soutokem Labe a Jizery. Podle J. Slámy byla Boleslav od počátku součástí středočeské přemyslovské domény vymezené věncem pěti hradů (Mělník, Boleslav, Lštěň, Tetín a Libušín) a ovládané centrální Prahou (*Sláma 1988*, zejména 74-79). Funkce hradů měla být správní, vojenská, rezidenční (mimo Prahu se někdy uvažuje o sídlech nevládnoucích Přemyslovců) a v neposlední řadě ekonomická (*Sláma 1986*). Všechny obvodní hrady ležely v blízkosti významných obchodních stezek; Starou Boleslaví procházela pravděpodobně již v raném středověku tzv. žitavská stezka (*Vávra 1974*, 40). Do existence hradu spadá období proměn ekonomických

---

¹ Text byl publikován in: S. Moździoch ed., *Stare i nowe w średniowieczu, pomiędzy innowacją a tradycją*, Spotkania Bytomskie 6, 99-113. Wrocław. PL ISBN 978-83-89499-61-5.

základů českého státu v 1. polovině 11. století, zaměřená na daňovou a služebnou exploataci vlastního území, organizovanou kastelánskými hrady (*Sláma 2000; Žemlička 1997, 42-51*). Založení kapituly na Staré Boleslavi v téže době (v roce 1039) lze považovat za výraz upadající státně správní úlohy hradu, bylo by ale neopodstatněné uvažovat v těchto souvislostech i o úpadku zaběhnutých hospodářských aktivit. Kapitula nejspíše navázala na dosavadní ekonomický režim hradiště (s nímž patrně souvisí depot více než tisíce českých denárových ražeb z konce 10. století, nalezený v blízkosti lokality), což zřejmě mohlo být jedním z důvodů jejího založení právě na tomto místě. Poloha na severojižní a na západovýchodní labské cestě a dále nadání církevního ústavu četnými služebníky a dávkami (*Lalik 1971*), to vše mohlo zanechat stopy ve formování archeologických pramenů a možná i v keramice.

Keramický soubor pojednáváný v následujícím textu vznikl vytríděním všech keramických zlomků, které zachycují střed dna nebo pocházejí z jeho bezprostřední blízkosti. Od roku 1988 probíhají na Staré Boleslavi výzkumy Archeologického Ústavu AV ČR (I. Boháčová, J. Frolík), při nichž bylo dosud shromážděno několik set tisíc keramických zlomků. Z nich jsem vyčlenil 1277 položek (k tomu více *Varadzin 2002*). Protože každá nádoba obsahuje pouze jeden střed dna, lze narozdíl od jiných keramických zlomků říci, že každá položka představuje jednu nádobu. S jistou nadsázkou tak můžeme hovořit o zhruba 1277 nádobách, které máme k dispozici, ovšem bez morfologických znaků - lze na nich sledovat pouze keramickou hmotu, případně hrnčířské značky na dnech. Nálezy pochází z mnoha liniových i větších plošných výkopů rozmístěných po značné části areálu hradiště (obr. 1), takže keramické nálezy jsou rovnoměrně prostorově zastoupeny a můžeme je považovat za reprezentativní.²

Roztrídění souboru podle skupin keramické hmoty bylo provedeno ve spolupráci s I. Boháčovou. Opírá se o její systém, vybudovaný na základě makroskopického pozorování, konfrontovaného s mineralogickými rozbory J. Dvorské, zveřejněný na jiném místě (*Boháčová 2003, 2-18; srov. Boháčová – Špaček 2000, 312-313*). Zde si uvedeme základní charakteristiku skupin:

Boleslavská (I. Boháčová nazývá tuto skupinu písčítá keramika I – řada s křemitým pískem; k této a ostatním skupinám více *Boháčová 2003, 394-410*). Výrazná skupina, kterou charakterizuje jemnozrnné až středně zrné zaoblené a bílé křemité ostřívo; výskyt ostatních

---

² Mé poděkování patří J. Špačkovi, řediteli muzea v Čelákovcích, kde je materiál deponován.

barevných minerálů je minimální. Barva střepu na lomu šedá, výpal kvalitní, patrně vždy redukční, vytváří jen v malém množství případů sendvičový efekt. Charakteristická je oxidační vrstvička na povrchu stěn naznačující blíže neurčené krátkodobé procesy na samém závěru vypalovacího procesu. Střep po ohmatání buď „mastný“, prachovitý a na lomu úplně slinutý, nebo střep tvrdý a zvonivý. Ztotožnění této keramické hmoty s místní staroboleslavskou produkcí se opírá o výsledky mineralogické analýzy, které prokázaly totožnost suroviny použité k výrobě této keramiky s mazanicí nacházenou na lokalitě, se surovinou staroboleslavských dlaždic a se vzorkem hlíny pocházející ze zaniklého říčního ramene za hradbami hradiště (Boháčová 2003, 410, 454). Pravděpodobnost, že tato skupina keramické hmoty reprezentuje místní hrnčíře, proto považují za vysokou.

Slídnatá 1 (podle I. Boháčové slídnatá keramika, makroskopické skupiny H1, H2, H3 a H6). Keramika s výrazným ostřivem v podobě slídy a s charakteristickými hrubšími ostrohrannými živci a (o něco méně) křemeny. Barva hladce upraveného povrchu se pohybuje ve škále hnědé až cihlové barvy, zatímco jádro střepu je tmavé, nejčastěji tmavě šedé. Skupina se sestává ze dvou částí – 1. silnostěnných střepů (v průměru kolem 1 cm), vázaných obvykle na velké nádoby, jejichž ostřivo je hrubozrné (H2 a H3) a 2. střepy středně silné až tenkostěnné s jemnějším a méně početným ostřivem, které pocházejí zpravidla z menších a středně velkých nádob (H1 a H6). Předpokládám, že obě části představují tutéž produkci a odlišují se pouze ve vazbě na velikost nádob.

Slídnatá 2 (podle nomenklatury I. Boháčové zahrnuje makroskopické skupiny B, B1 a H4 slídnaté keramiky). Skupina keramiky s vysokým zastoupením slídy v ostřivu i v pojivu a dále středně zrnými úlomky granitických hornin. Zatímco podskupiny B a B1 s hnědým či červenavým střepem zaujímají naprostou většinu v této skupině, podskupina H4, do níž je vřazována keramika s velkými šupinami slídy, se vyskytuje zřídka.

Heterogenní písky (dle I. Boháčové písčité keramika II – řada s heterogenními písky). Tuto skupinu odlišuje od ostatních přítomnost středně hrubého ostrohranného a různě barevného písčitého ostřiva (plagioklas, živec, muskovit, amfibol, křemen, vápenec aj.) a současně absence slídy.

Šedá řada (dle I. Boháčové písčité keramika III – šedá řada). Charakteristické je velikostně vytříbené ostrohranné ostřivo bez příměsi slídy, typický je výskyt amfibolu, plagioklasu a

železitých závalků v pojivu. Ostřivo, obvykle přetažené jemnou hlinkou, vystupuje nad (především vnitřní) povrch střepu. Redukční výpal je kvalitní, zvonivý, barva se pohybuje v šedých až světle šedých tónech.

Šedá jemná (dle I. Boháčové makroskopické skupiny U/E a E1). Tato skupina se od předchozí odlišuje hladkým povrchem šedých až tmavě šedých odstínů a často jemnozrnným ostřivem.

Tuhová. Keramika s příměsí grafitu, obvykle silnostěnné zásobnice.

Ostatní. Do této kategorie bylo seskupeno několik odlišných keramických hmot, vystupujících na lokalitě v minimálním procentuálním zastoupení.

Souhrnně lze říci, že pravidla třídění vycházejí z kombinace použitých surovin v ostřivu a pojivu na jedné straně a hrnčířského receptu na straně druhé. Za první krok v určování skupin můžeme považovat hodnocení ostřiva: absenci či prezenci slídy, užití zaobleného bílého (křemičitého) písku bez slídy (*boleslavská*), ostrohranných hrubších zrn živce a křemene promíšenými slídou (*slídnatá 1*) nebo různobarevného písku bez slídy (*heterogenní písky*). Určování pokračuje zjištěním vazby určitého ostřiva na určitý výpal, na opakující se barevnou škálu a úpravu povrchu (*šedá řada, slídnatá 2, šedá jemná*). Potvrzení správnosti uvedeného třídění keramiky do skupin podle technologických vlastností střepů spatřuji v jejich vazbě na vyhraněnou morfologii a výzdobu (k tomu srov. *Boháčová 2003*, 410-426).

Kritickým momentem studia distribuce keramiky v raném středověku je určení její provenience, neboť pozůstatky dílen z této doby nejsou známy. V tomto textu vycházím ze dvou teoretických předpokladů: (1) Každá ze skupin v sobě prostřednictvím použitých surovin nese určitou geologickou a tedy i geografickou informaci (dostupnost suroviny). Jinými slovy se domnívám, že výrobní areály, na nichž byla zhotovována keramika zahrnutá do jedné skupiny keramické hmoty, nebyly totožné s lokalitami výroby keramiky z jiné skupiny. (2) Není-li místo výroby určité skupiny určeno mineralogickým rozbořem (jako v případě skupiny *boleslavská*), pak skupinu lokalizují do těch oblastí, v nichž se nachází v největším počtu. Přesnější lokalizace není zatím možná. Je zřejmé, že okruh výroby byl (alespoň u větších skupin) menší než okruh distribuce; stanovení vzájemné hranice obou okruhů však působí značné potíže.

S pomocí těchto východisek lze s určitou pravděpodobností nastínit oblasti výroby některých z výše uvedených keramických hmot (obr. 2):

Boleslavská – podle mineralogické analýzy působili hrnčíři této skupiny v bezprostřední blízkosti hradiště nebo v areálu hradiště Stará Boleslav. Distribuční okruh této produkce není znám, avšak např. v Praze se vyskytuje výjimečně (*Boháčová 2003, 454*).

Slídnatá 1 – tato výrazná a dobře identifikovatelná keramická hmota se vyskytuje nejvíce na východním okraji širšího Pražska, kde předpokládám i její výrobu. Hlavní oporou pro mou lokalizaci je její totožnost s hrnčinou, z níž byla zhotovována vrcholně středověká keramika „hradištní tradice” na Černokostecku, kde její výskyt dosahuje až 100 % (srov. *Klápště 1978, 450, obr. 18*). Protože oblast Kostelecka nebyla do sklonku raného středověku osídlena, bude nutné lokalizaci této skupiny ve starším období, do kterého se hlásí i nálezy z Boleslavi, upřesnit v budoucnu. Západní okraj distribučního okruhu této keramiky zahrnuje nejen Boleslav, ale i pražskou aglomeraci.

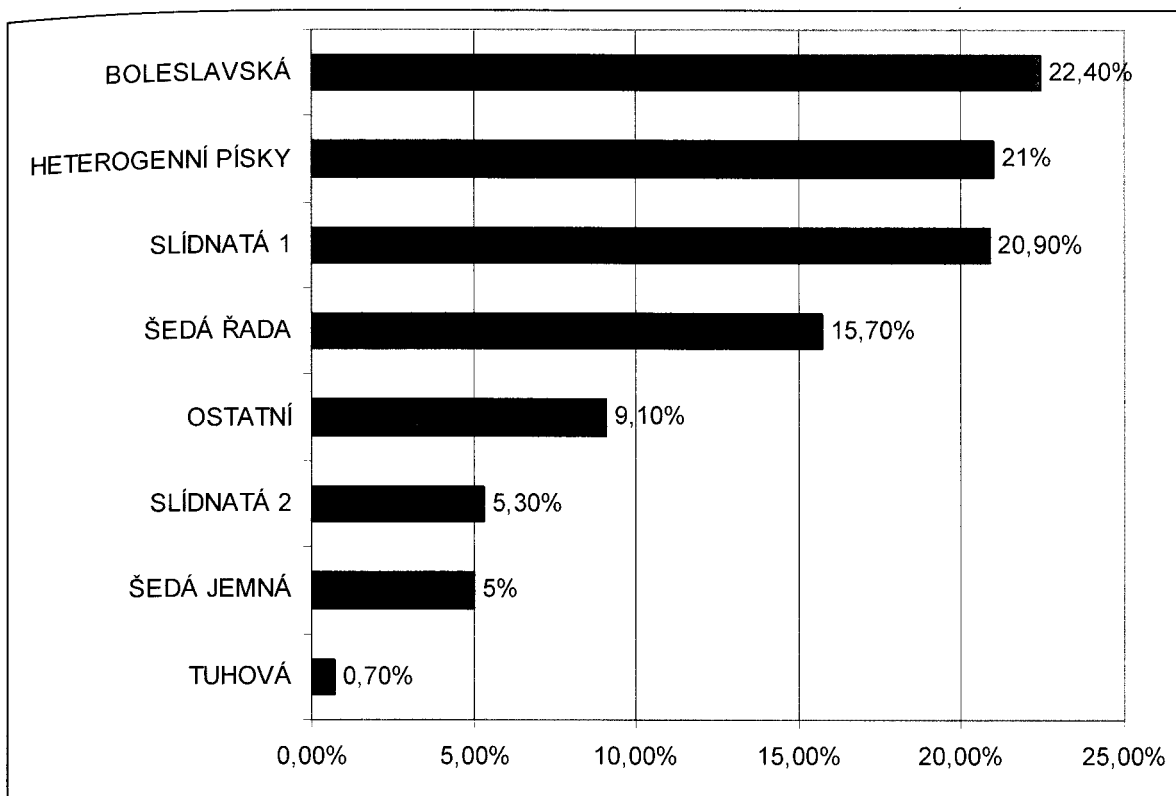
Slídnatá 2 – 91 % této keramické skupiny (B a B1) lze s ohledem na nezaměnitelné znaky ztotožnit s hrnčířskou produkcí charakteristickou pro libického hradiště a jeho okolí (srov. *Justová 1992; Klír 2004, na různých místech*), což potvrdila i mikroskopická analýza (*Boháčová 2003, 397, 453*). Lokalizace nepatrné zbývající části (H4) do východní části středních Čech (*Boháčová 2003, 454*) není jistá.

Tuhová – S ohledem na malé množství nálezů ze Staré Boleslavi lze tuto keramiku považovat za import ze vzdálenějších oblastí. V raném středověku není původ tuhové keramiky v Čechách jasný. V úvahu připadají jižní Čechy (*Lutovský 1995, 227*), nevelké výchozy grafitu rozptýlené v Čechách (*Klápště 1994, 97*) nebo vzdálenější dílny na Moravě (srov. *Poláček 1998*). Předpokladem produkce nádob této skupiny je dostupnost grafitu, ale ani tam není jeho užívání v hrnčířské výrobě samozřejmé (*Michálek – Lutovský 2000, 216*).

Šedá řada – barva, výpal a úprava (typicky krupičkovitého) povrchu této hrnčiny, vázané na určitou výzdobu, celkový tvar nádob a morfologii okrajů jsou charakteristickými znaky pro keramiku z Prahy (*Boháčová 2003, 454, obr. 17g-j*). V některých pražských souborech z 10. a 11. století zaujímá dokonce až 100 % veškerých keramických nálezů. Nemnohé mineralogické rozbory, při nichž bylo zjištěno několik podskupin s odlišnými použitými

surovinami (Čiháková – Ružičková – Zeman 1995), naznačují, že lokalit výroby asi bylo více. S ohledem na uvedenou intenzitu, s jakou v Praze vystupují, je však zřejmé, že příslušné dílny se zaměřovaly především na pražský trh, jehož prostřednictvím se některé výrobky mohly dostávat i na jiná odbytíště. Je po mém soudu pravděpodobné, že tyto dílny se k nejlidnatější české metropoli – a tedy i největšímu spotřebišti – snažily přiblížit co nejvíce, takže je musíme předpokládat v jejím nejbližším okolí. Další důvodem k tomuto předpokladu je to, že Praha byla situována na křižovatce významných středočeských obchodních cest. Distribuční okruh této keramiky lze částečně nastínit. Její nemalý výskyt na hradištích mělnickém (Meduna 2003, 382), staroboleslavském (viz níže), libušinském (Váňa – Kabát 1971, 265) a snad i tetínském (Profantová 1997, 325) nasvědčují, že odbytíště těchto dílen se nacházelo v okruhu minimálně 30 km kolem Prahy. Výjimečný doklad distribuce této keramiky v jádru Čech již v období na přelomu 9. a 10. století, tedy na samém počátku přemyslovského státu, představují nádoby s identickými značkami sesbíranými J. Slámou (1970).

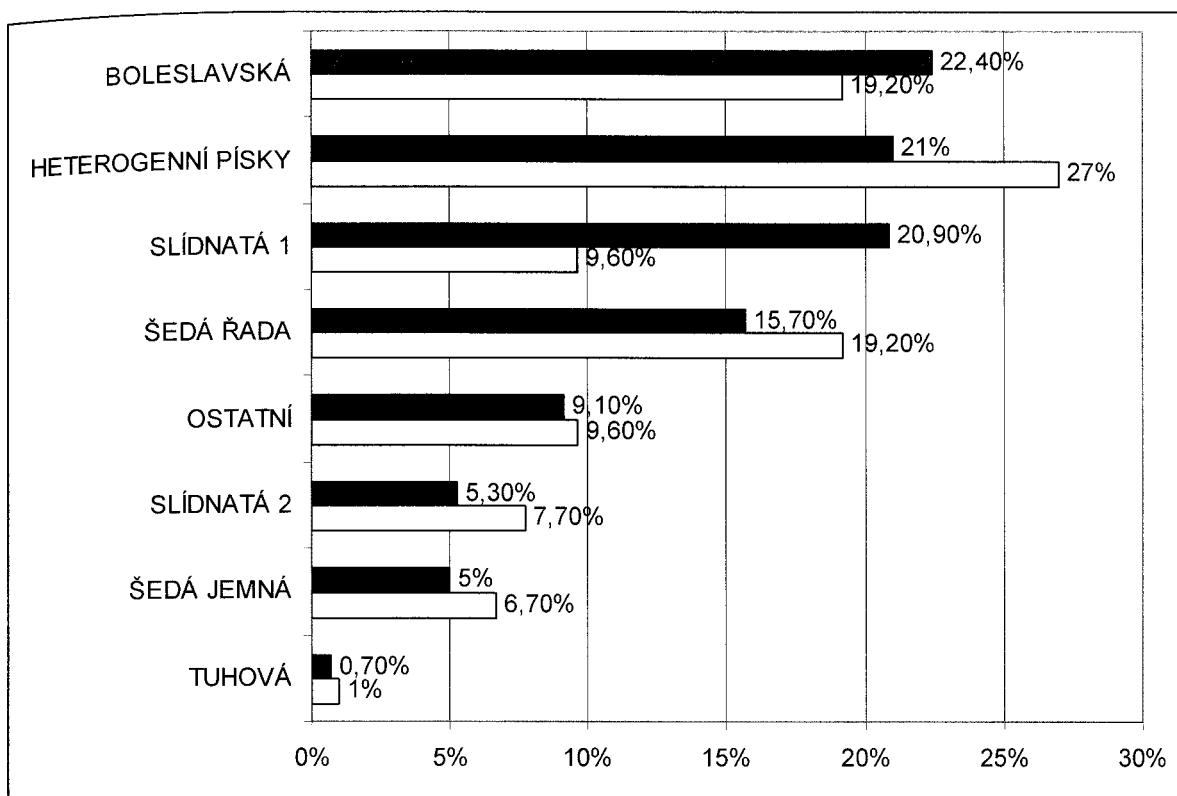
Na základě uvedených skutečností můžeme přistoupit k rozčlenění našeho souboru 1277 jedinců podle jednotlivých skupin keramických hmot (graf 1). Za závažné považuji zjištění, že minimálně 42,6 % staroboleslavské keramiky pochází z dovozu (*slídnatá 1, slídnatá 2, šedá řada a tuhová*), zatímco bezpečně lokální produkce je zastoupena pouhými 22,4 %. Provenienci ostatní keramiky (35 %) neznáme; může pocházet jak z nejbližšího okolí Staré Boleslavi, tak i z větší vzdálenosti.

Graf 1. Podíl skupin keramických hmot na celkové spotřebě keramiky ve Staré Boleslavi v 10. až 1. polovině 13. století podle analýzy středů den nádob.

Protože zapojení různých distribučních okruhů do zásobování boleslavského hradiště jistě nemohlo být zcela současné a rovnoměrné, jsou uvedené údaje poněkud paušální a zkreslující. Abychom si mohli učinit představu o časovém rámci zásobování hradiště jednotlivými skupinami, byly ze souboru vyděleny zlomky datované do období před založením kapituly, tedy zhruba před polovinu 11. století (keramické horizonty SB – A až B1, *Boháčová 2003*, 453). Rozdělení těchto starších zlomků podle keramických skupin zobrazuje graf 2. Ze srovnání souboru z doby před polovinou 11. století (graf 2) se souborem obsahujícím stejně staré ale i mladší zlomky (graf 1) vyplývá několik zjištění:

- (1) Před polovinou 11. století byla velká část staroboleslavské keramiky (37,5 %) dodávána z cizích dílen.
- (2) Dodávky některých dílen kulminovaly před polovinou 11. věku, jiné naopak po tomto datu. Zdá se, že snižující se výroba dílen *šedé řady* a *heterogenních písků* byla nahrazena vzrůstajícím podílem jak domácích dílen (*boleslavská*), tak dílen působících jižně od Boleslavi (*slídnatá 1*). Tyto závěry odpovídají výsledkům analýzy keramiky pocházející z nosné stratigrafické situace, provedené *I. Boháčovou* (2003, 431-442, obecnější shrnutí 453-454).

Graf 2. Podíl skupin keramických hmot na celkové spotřebě keramiky ve Staré Boleslavi v období před polovinou 11. století (světlé pruhy) a srovnání s grafem 1 (tmavé pruhy).

Nezanedbatelnou účast cizích dílen na zásobování boleslavského hradiště naznačují rovněž identické značky (tabulka 1). Největší skupiny s identickými značkami nalezneme u keramické hmoty *šedá jemná* (7 exemplářů), jejíž provenienci neznáme, a *slídnatá 1* (6 exemplářů), kterou lokalizují na jih od Boleslavi (obr. 3). Naproti tomu překvapuje malý počet identických značek v bezpečně místní keramické skupině *boleslavská*. Dobře určitelných značek pochází ze Staré Boleslavi celkem 312 (Varadzin 2002).

skupina keramické hmoty	celkový počet identických značek	počet skupin	počet značek v jedné skupině
SLÍDNATÁ 1	17	4	6, 5, 3, 3
HETEROGENNÍ P.	17	7	3, 3, 3, 2, 2, 2, 2
ŠEDÁ JEMNÁ	11	3	7, 2, 2
ŠEDÁ ŘADA	11	5	3, 2, 2, 2, 2
BOLESLAVSKÁ	7	3	3, 2, 2

Tab. 1.

Další pozoruhodná zjištění vyplývají ze srovnání souboru shromážděného na akropoli se souborem z předhradí (tabulka 2). Navzdory očekávání, že na akropoli – se sídlem hradskeho správce a později kapituly – by se měla shromažďovat keramika dodávaná na hradiště v rámci

povinných dávek či služebné organizace, zjišťujeme zcela shodné poměry cizí keramiky jak na akropoli tak na předhradí. Nemůžeme sice vyloučit druhotné procesy stírající rozdíly v keramické náplni mezi oběma částmi hradiště (např. přerozdělování shromážděné keramiky obyvatelům hradiště), avšak přesto nás tento příklad nabádá k opatrnosti v úvahách nad redistribucí keramiky v raném středověku.

<i>provenience</i>	<i>akropole</i>	<i>předhradí</i>
místní dílny (BOLESLAVSKÁ)	20,1 %	24,4 %
cizí dílny (ŠEDÁ ŘADA, SLÍDNATÁ 1 a 2, TUHOVÁ)	42,8 %	41,8 %
neurčitelná provenience (HETEROGENNÍ P., ŠEDÁ JEMNÁ, OSTATNÍ)	37,1 %	33,8 %
celkem	100 %	100 %

Tab. 2.

Porovnáním kvantitativních údajů v grafu 1 s lokalizací některých skupin keramických hmot na obrázku 2 si můžeme učinit základní představu o distribuci keramiky na území středního Polabí, resp. severovýchodní periferie širšího Pražska v raném středověku. Libická keramika, zastoupená na Boleslavi pěti procenty, je známá i z Prahy, kde se nachází v malém množství, ovšem nikoliv výjimečně (např. *Bartošková 1998*, 376, obr. 6: 17; nepublikovaný výzkum I. Štefana a L. Varadzina na Vyšehradě). Podobně je známá pražská keramika na Libici (*Justová 1992*, 143), která na Staré Boleslavi vystupuje v šestnácti procentech. Na druhé straně zboží boleslavských dílen, působících na spojnici mezi Libicí a Prahou, se v Praze vyskytuje výjimečně (*Boháčová 2003*, 454) a na Libici buď není známo, nebo se nevyskytuje v odpovídajícím množství (J. Justová toto zboží ještě nemohla znát, z její publikace keramických skupin *Justová 1992*, 151, přichází v úvahu pouze bod 7). Tuto pasivitu boleslavských dílen ve vývozu můžeme teoreticky vysvětlovat jejich malým objemem výroby, doplňovaným proto výrobky cizích dílen, nebo silami, které vytěsňovaly část boleslavské produkce na odbytiště mimo hradiště (např. při dodávání většího množství keramiky z cizích dílen na Starou Boleslav v rámci služebné organizace nebo daňových povinností). Teprve poznání zastoupení keramických skupin v širším okolí hradiště umožní přiklonit se k jedné z obou variant.

Existence hned několika hrnčářských oblastí, jejichž okruhy odbytu se navzájem překrývaly, a zároveň jejich nemalý podíl na zásobování Staré Boleslavi předpokládají odpovídající

organizaci a intenzivní užívání dopravních tras. Do úvah vstupují i nároky kladené na dopravu tak velkého množství nádob, které ve shodě s jinými badateli musíme považovat za běžně dostupné a poměrně laciné. Cizí dílny s největším podílem na celkové spotřebě byly od Boleslavi vzdálené odhadem 15 či 20 km (skupina *slídnatá 1*) a 22 km (vzdušnou čarou vzdálenost Prahy, kolem které se nejspíše seskupovaly dílny *šedé řady*). Zhruba 40 km vzdálená libická produkce (*slídnatá 2*) zaujímá v celkovém objemu boleslavské keramiky již jen kolem 5 %. Tato kilometráž odpovídá poznatkům z jiných území, kdy údaje jednotlivých autorů o velikosti distribučních okruhů se opakovaně shodují na poloměru kolem 30 až maximálně 50 km (*Roth 1985*, 179-180, Abb. 3, tam další literatura; *Vlkolinská 1995*, 37). Tuto vzdálenost, odpovídající jednodenní cestě středověkého kupce (*Ohler 2003*, 159), můžeme považovat za horní hranici, jejíž překročení přestávalo být pro distribuci keramiky (ať v podobě daně nebo jako obchodního artiklu) výhodné.

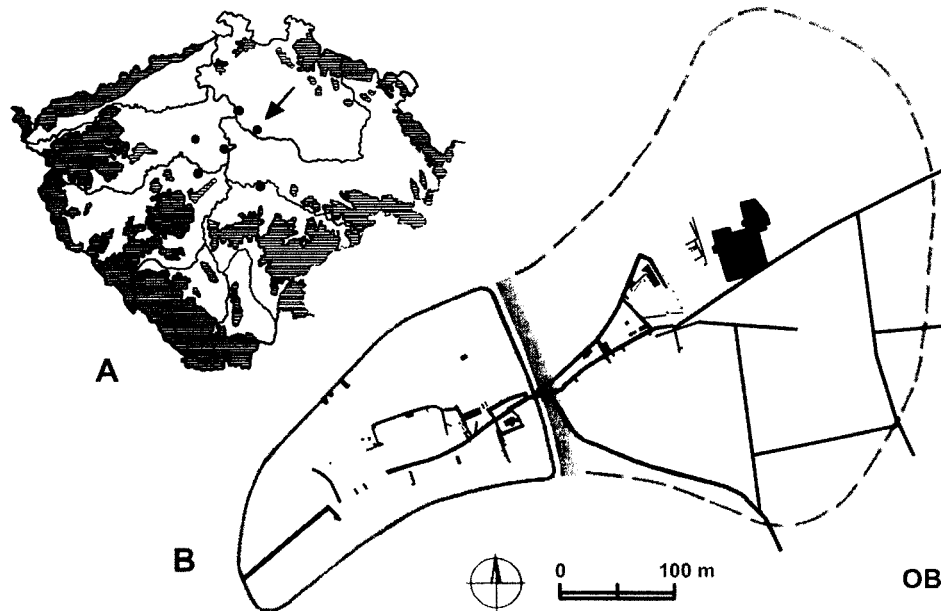
Shrneme-li naše poznatky, můžeme boleslavské hradiště charakterizovat jako lokalitu umístěnou v průniku několika distribučních okruhů poskytujících významný počet keramických výrobků; velikost jejich produkce se v čase měnila. Nevíme, jestli se keramika vyráběná v cizích dílnách dostávala na Starou Boleslav jako samostatné zboží nebo jako obal jiných komodit, je ale zřejmé, že toto zboží nakonec muselo hrát v běžné keramické spotřebě na hradišti nemalou úlohu (minimálně kolem 40 %). Není ani možné určit, kolik zboží bylo na lokalitu dopraveno jako daň a kolik bylo předmětem obchodu. Situaci na boleslavském hradišti, pojednanou v tomto příspěvku, lze považovat za archeologický doklad dosti intenzivních kontaktů na střední vzdálenosti v raném středověku, který příliš nenasvědčuje obrazu uzavřených sídleních buněk. Otázkou však zůstává možnost zobecnění těchto poznatků na jiné části českého území.

Popisy obrázků

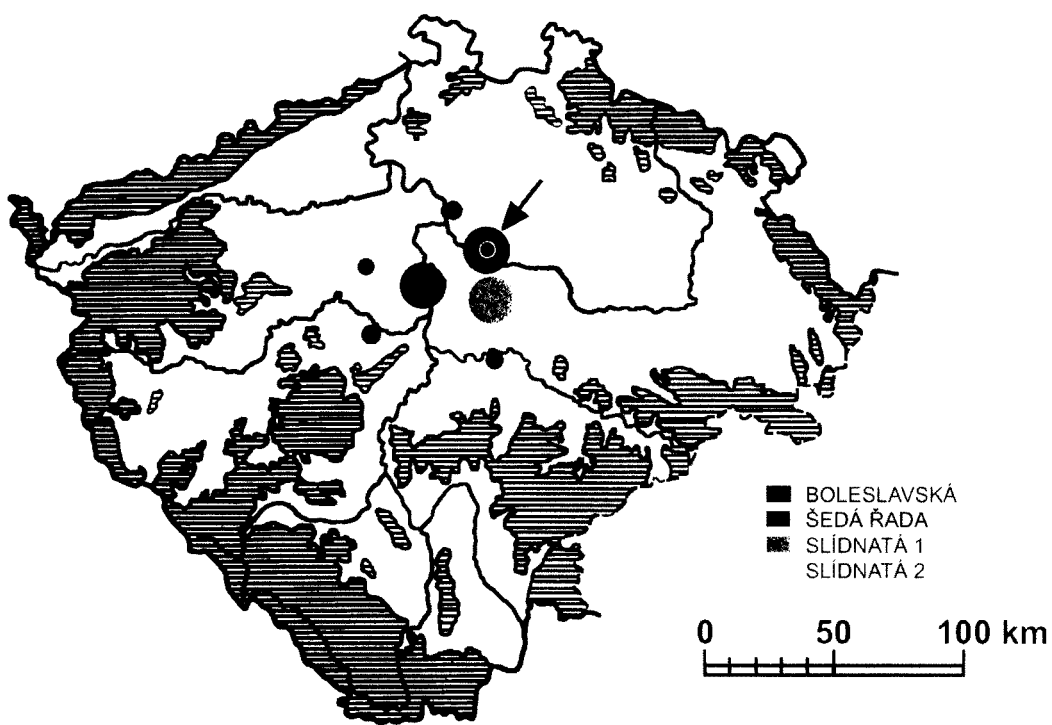
Obr. 1. A – hradiště přemyslovské domény v 1. polovině 10. století s označením Staré Boleslavi (podle *J. Slámy 1988*); *B* – areál hradiště Stará Boleslav s rozmístěním sond z výzkumů v letech 1988-2002 (*Boháčová 2003*, příložený plán).

Obr. 2. Lokalizace hrncířských dílen, jejichž zboží bylo spotřebováno na Staré Boleslavi.

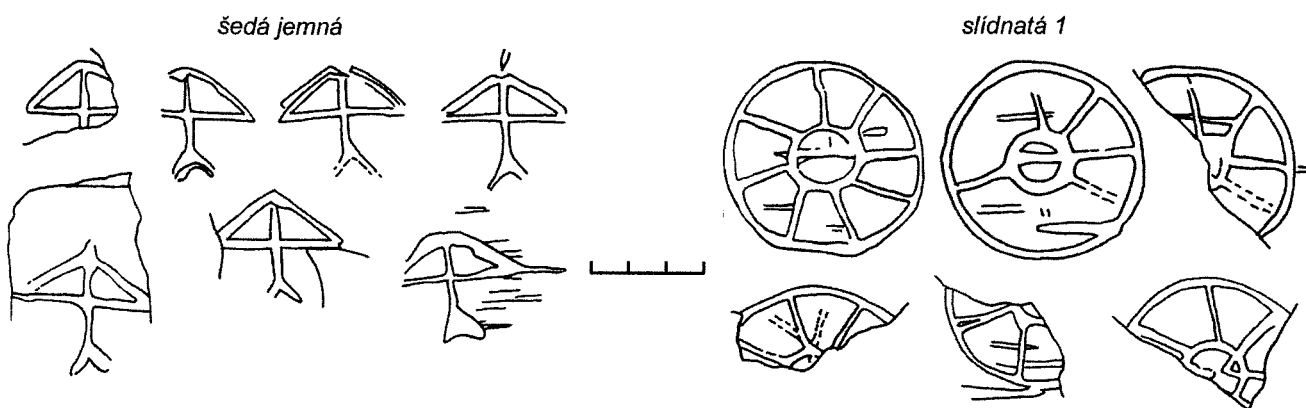
Obr. 3. Dvě nejpočetnější skupiny identických značek ze Staré Boleslavi s označením skupiny keramické hmoty.

OBR. 1

OBR. 2

OBR. 3

KAPITOLA 2

Značky na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi³

Záměrem tohoto textu je zpřístupnit specifickou kategorii archeologického pramene (keramické značky) a upozornit na možnosti jeho využití pro studium dějin hrnčířství a distribuce keramiky. Prezentován je jeden z našich nejrozsáhlejších souborů, který byl shromážděn na raně středověkém hradišti Stará Boleslav. Sledovány jsou podíly značené keramiky, dále identické značky, jejich distribuce na lokalitě a konečně technologické vlastnosti výrobků, které pochází z téže dílny. Cílem je upozornit na některé podstatné problémové okruhy, kterých se studium keramických značek dotýká.

Problematika značek, východiska, teze

Značkám byla v literatuře věnována poměrně značná pozornost již od sklonku 19. století. Jistá přitažlivost mnoha obrazců podněcovala snahy objasnit důvody, které dávné hrnčíře vedly k jejich uplatňování. Vznikla tak celá řada hypotéz, které ale při bližším studiu vzbuzují nedůvěru. Jejich společným znakem je nepravděpodobný předpoklad, že během pěti až šestisetleté existence značek zůstávala jejich funkce neměnná (k dějinám bádání a kritice podrobně *Varadzin 2004*, 178-181).

Značky lze studovat i bez ohledu na znalost jejich funkce, tzn. že lze oddělit příčiny jejich vzniku od forem výskytu (kvantita, prostor, čas). To s sebou pochopitelně přináší jistá omezení v interpretaci, takto pojaté studium však už prokázalo, že je schopné přinést užitečné poznatky.⁴ Lze předpokládat, že forma výskytu keramických značek, zejména podoba jejich kvantitativního a prostorového uspořádání v lokalitě, odráží mechanismy distribuce⁵ a

³ Text byl publikován v *Archeologických rozhledech* 59/2007, s. 53-79.

⁴ Jeden z prvních badatelů, který tuto cestu naznačil v mnoha studiích, byl W. Hołubowicz. Připomeňme především jeho práci věnovanou raně středověkému hrnčířství s využitím nálezů z hradiště v Opolí (*Hołubowicz 1965*). Předpojatostí ohledně funkce značek byla vzácně již v 60. letech oprostěna studie *B. Lepówny (1968)*, která se jejich prostřednictvím pokoušela zjistit množství hrnčířských dílen zásobujících raně středověký Gdaňsk, sledovat dědění dílny v hrnčířských rodinách, vypočítat dobu existence jednoho hrnčířského kruhu a pokusila se vymezit datovací potenciál značek. Její práce se stala určitým vzorem pro publikaci velkých souborů keramiky z jedné lokality a potažmo značek. Z českých badatelů, kteří značky využili jako pramen, aniž by ho limitovali nějakou teorií, nutno jmenovat především *J. Slámu (1970)* a také *M. Richtera (1967, 1994)*, který jako jediný využil možnosti studia značek z jedné lokality a současně předložil užitečnou bilanci celé problematiky (*Richter 1982*).

⁵ Ovšem jen tu část distribuce, kdy již keramika dorazila na místo svého určení; vztah k místu produkce neznáme.

konzumpce keramických výrobků. Značky můžeme studovat jako identifikátory jednotlivých dílen.⁶ Základním metodickým východiskem jsou dvě skutečnosti:

1. Hrnčíři opatřovali dna svých výrobků značkami.

Tato nijak překvapivá skutečnost má některá úskalí. Na základě nádob, které můžeme přiřadit k jedné dílně,⁷ lze vyvodit, že hrnčíři značili jenom část své produkce. Důvody neznáme, je ale zřejmé, že to snižuje možnosti sledování jejich výrobků na základě značek v nálezovém fondu. Množství značených výrobků lze vyjádřit procentuálně v poměru k neznačeným. Jak ještě uvidíme, podíl značené keramiky podléhal značné regionalizaci, v Čechách se nejčastěji pohyboval mezi 25 % až 40 % celkové produkce. I když podíl značené keramiky se mohl proměňovat také v čase, se zmíněným průměrem se setkáváme průběžně v období od 10. až do konce 13. století (*Varadzin 2004*, 174). Dynamika zkoumaného jevu tedy asi nebude nijak dramatická. Ještě větší potíží je, že nevíme, jestli své nádoby značili všichni hrnčíři. Pokud nikoli, produkci takových hrnčírů pochopitelně sledovat nelze.

2. Značky pocházející z jedné dílny mají vedle shodného motivu zcela identické provedení, neboť pocházejí z téže matrice.

Obliba plastických značek s vystupujícím reliéfem vyžadovala užívání negativních matic, které buď bylo možné umístit podle potřeby na kruh nebo byly vyryté přímo na jeho povrchu, pak ale bylo potřeba více kruhů, aby bylo možné vyrábět i nádoby beze značek (*Varadzin 2004*, 165-168). Kupodivu se k těmto komplikovaným způsobům značení hrnčíři uchýlovali po celý raný i vrcholný středověk, i když bylo snazší motivy na nádoby jednoduše vyrýt. Důvody neznáme, v tuto chvíli je ale důležité, že opakované užívání téže matrice zanechávalo zcela shodné otisky (v textu jsou nazývány jako *identické značky*; pojem se odlišuje od v literatuře někdy uváděných *shodných* nebo také *identických motivů*), které řadíme do *skupin identických značek*, z nichž každá obsahuje nejméně dva exempláře. Pochopitelně z toho nevyplývá, že značky měly charakter dnešní *trademark*. Naopak, hrnčíři nejraději užívali motivy uplatňované prokazatelně i v jiných dílnách (např. kříž v kruhu, prostý kříž atd.), takže identické značky z jedné matrice lze dnes stejně jako v raném středověku zjistit teprve podrobným zkoumáním.

⁶ Nutno zdůraznit, že pojmy „dílna“ a „hrnčír“, které užívám jako synonyma, nemají odrážet úroveň dosažené výrobní specializace. Mají být z tohoto hlediska neutrální a lze si za nimi představit jak výrobce produkující pouze pro vlastní spotřebu tak specializovaného řemeslníka.

⁷ Činíme tak podle pecních vsádek, které ale máme k dispozici až od 13. století (*Nekuda 1963*, 64-70; *Richter 1967*; *1994*; *Snášil 1982*). Pro starší období se opíráme o příznačné morfologické či technologické prvky na nádobách vázané na identické značky, které dovolují přiřadit k nim i nádoby neznačené (*Sláma 1970*; *Vizdal 1963*).

Nález identických exemplářů má nemalý význam. Protože považujeme za absurdní představu, podle níž by si hrnčíři matrice vyměňovali, považujeme značky za identifikátory jednotlivých dílen. Shromáždění většího počtu identických exemplářů může přiblížit charakter distribuce výrobků příslušné dílny. Zvýšený výskyt značek jedné dílny vůči ostatním v lokalitě může naznačovat určitou preferenci v konzumaci jejích výrobků; několik výrazných skupin identických značek nacházíme i na Staré Boleslavi. Příčin takové preference může být několik a mohly působit paralelně (např. výrobní aktivita místního hrnčíře, nadprůměrně intenzivní produkce vzdálené dílny, služební výrobci); k příslušným interpretačním alternativám se však lze přiklonit jen formou diskuze vedené s přihlédnutím k doprovodným poznatkům.

Identické značky také otvírají cestu poznání technologie výroby jedné dílny založenou na sledování shod a rozdílů mezi větším počtem produktů (u nás poprvé *Sláma 1970*); tím odkrývají opomíjenou rovinu studia výroby keramiky, které se tradičně odvíjí z paušálního součtu technologických znaků opomíjejícího přirozené z jedné dílny pocházející soubory.

Lokalita

Hrad byl založen okolo přelomu 9./10. století (*Boháčová 2003c, 472*) nad tehdejším soutokem Labe a Jizery. Písemné prameny a snad i archeologické nálezy zástavby dovolují v nejbližším okolí pozdějšího kapitulního kostela předpokládat rezidenční dvorce příslušníků přemyslovské dynastie a jejich družiny (*Boháčová 1993, 208-213, Boháčová ed. 2003c, 211-213, 473-474*). Patrně do těchto míst byla soustředěna správa hradního obvodu a především sem musely směřovat daně a dávky v podobě výrobků (včetně hrnčířských) nebo (v pozdějším období) v podobě mince. Není zřejmé, zda známý denárový depot nalezený nedaleko hradiště a uložený ke konci 10. století (*Skalský 1932*), může posloužit jako doklad zapojení hradu do tržní směny. Stará Boleslav byla podobně jako jiná panovnická nebo církevní centra vybavena služebným systémem (k němu naposledy *Petráček 2002*). Služebný systém zde můžeme předpokládat nejspíš ještě před založením kapituly.

Po roce 1039 přechází opevněná lokalita do rukou nově vzniklé staroboleslavské kapituly. Volba Staré Boleslavi pro založení kapituly vydělila tuto lokalitu ze státní správy, neznamená to ale, že lokalita poté ekonomicky upadala. Tomu nenasvědčuje ani charakter služebného systému darovaného panovníkem kapitule, o němž nás informuje vzácně zachovaná zakládací listina (*Bláhová 1996*; k obsahové interpretaci listiny *Lalík 1971*), ani poloha tzv. žitavské cesty, která (alespoň podle svědectví mladších pramenů) měla spojovat pražský trh s Polskem

právě přes Boleslav (Vávra 1974, 40).⁸ Další důležitá komunikace doložená raně středověkými prameny probíhala v trase východ-západ podél Labe (CDB I, č. 386, s. 371).

Pramenný soubor a metoda práce

Fond deponovaný v Čelákovickém muzeu obsahoval v roce 2002 odhadem přes sto tisíc keramických střepů shromažďovaných od roku 1988 systematickou archeologickou činností (obr. 1).⁹ Většina nálezů pochází z liniových výkopů pro inženýrské sítě, zkoumaných na akropoli výhradně v ploše, na předhradí ovšem byla podstatná část shromážděna pouhým vzorkováním řezů. Proto prameny z této části hradiště (i když dokumentovány byly rýhy v celkové délce asi 3000 m) jsou v poměru k akropoli (zde prozkoumaná plocha činí asi 600 m²) podstatně méně reprezentativní v množství i kvalitě, takže není divu, že několikanásobně více narušené předhradí nám nakonec poskytlo vlastně jen necelou polovinu souboru (46%). Tuto obtíž zmírňují některé v ploše zkoumané plochy předhradí, které poskytly 47 % veškerého materiálu z předhradí.

Z celé sbírky byly vyčleněny veškeré keramické zlomky obsahující střed dna se značkami i bez nich. Tím vznikl výchozí pracovní soubor 1285 zloмок, o nichž můžeme říci, že každý reprezentuje jednu nádobu.¹⁰ Z toho z akropole pochází 686 položek.

Kvantitativní reprezentativnost našeho boleslavského vzorku je z pohledu statistiky malá, na archeologické poměry naopak docela velká. Na akropoli dosahuje 1,25 % (z celkové plochy přibližně 48 000 m² prozkoumáno 600 m²), situace na předhradí, jak již bylo zmíněno, je vlivem použité exkavační strategie mnohem horší. Ryze statisticky sice naše závěry mohou mít pouhou 1,25 % hodnověrnost, nesmíme však odhlížet od skutečnosti, že liniová sondáž

⁸ Doklady kontaktů Boleslavi s Polskem v archeologickém materiálu z raného středověku spatřuje I. Boháčová (2003a).

⁹ Můj dík patří I. Boháčové, vedoucí archeologického výzkumu na lokalitě, a J. Špačkovi, řediteli Městského muzea v Čelákovících, které sbírky spravuje.

¹⁰ Tato skutečnost je důležitá pro statistické vyhodnocování, obzvláště pro určování podílu značené keramiky. V dosavadní literatuře se setkáme s několika metodami pro jeho stanovení. Snadné je zjišťování poměru na hrobových, obvykle nepořádaných nádobách. Potíže nastávají teprve s fragmentarizovaným sídlištním materiálem. Pokud podíl značené keramiky autoři vůbec uvedou, pak jsou v popisu použité metody lakoničtí. Je zřejmé, že největší potíží bylo zjištění, kolik nádob vlastně výzkumem shromážděné střepy představují. B. Lepówna (1968, 141) k jejich počtu v Gdaňsku dospěla podílem průměrné váhy jedné nádoby (1,25 kg) na celkové hmotnosti souboru (5063 kg), což činí 4054,4 nádob, z nichž 414 nalezených značek tvoří 10,2 %. B. Dostál (1975) sečetl všechny odlišné zlomky okrajů z hradiště v Pohansku u Břeclavi a dospěl k 1059 nádobám. 19 nalezených značek činí 1,7 %. Při obou metodách ovšem nutně dochází k podhodnocení podílu značené keramiky, protože je určen vůči vypočítaným, ale nikoli existujícím dnům, které ale mohly být značeny. Všechna statistická šetření na staroboleslavském materiálu jsem proto prováděl podle středů den, z nichž každý reprezentuje jednu nádobu. Tuto metodu považuji za jedinou spolehlivou.

vedená podélně středem lokality přináší mnohem vyrovnaněji zastoupený materiál než plošný výzkum několika izolovaných sond. Ani v případě Staré Boleslavi se nevyhneme příznačnému neduhu archeologie, která zachází jen s drobným výsekem historických pozůstatků, který, byť bude v následujícím textu prezentován v podobě přesných čísel, dovoluje nanejvýš hrubé sledování základních jevů nebo tendencí. Časové vymezení souboru je totožné s obdobím existence hradu od jejího počátku do závěru tzv. pozdně hradištní produkce (zhruba do poloviny 13. století); představuje tudíž přibližně 350 let spotřeby keramiky ve Staré Boleslavi.

Identičnost značek byla určována jednoduchou metodou. Pomocí přetahování tuhou byly otištěny všechny značky na jemný letecký papír, kontury obtaženy a překresleny na průsvitný papír. Překrýváním překreslených značek bylo pak snadné vyčlenit identické nebo patrně identické značky, definitivní určení však následovalo teprve po srovnávání vytříděných exemplářů opět na keramice. Samozřejmě žádná značka není identická absolutně (Unger 1978), ovšem srovnávání všech relevantních prvků (poměry, úhly, které ramena motivu svírala, keramické těsto, častokrát pomohly i drobné deformace, praskliny a textura dřeva kruhu) v podstatě vylučuje náhodnou shodu. Nemůžeme tedy souhlasit se Z. Váňou (1973), který možnost určit identické značky zpochybňoval.

Podíl značené keramiky v rámci celého souboru ze Staré Boleslavi

Ve Staré Boleslavi bylo shromážděno 477 značek, které představují 38 % ze všech den nádob. Tento poměrně vysoký podíl¹¹ lze srovnat s poznatky z ostatních lokalit. Vyjdeme-li z pohřebišť, pak průměrný podíl značené keramiky ve středních Čechách činí 27 % (Sláma 1977; 529 nádob se 144 značkami)¹² a podobně na Litoměřicku asi 31 % keramiky (Zápotocký 1965). Podíl značené keramiky v jednotlivých lokalitách ovšem od tohoto průměru někdy znatelně kolísá v plusových nebo minusových hodnotách. Podíly značené keramiky na některých hradištích doplněné o údaj ze Staré Boleslavi uvádí *tab. 1*.

Ze srovnání údajů v tabulce vyplývá, že v rámci našeho území bylo značení pravděpodobně regionálně podmíněným jevem, který mohl být vedle chronologických příčin způsoben nejrozličnějšími okolnostmi, např. funkcí značek, jejich nestejným významem v různých

¹¹ Z publikovaných souborů představuje 477 boleslavských značek dosud největší počet na našem území. Pro srovnání uvádím největší polské soubory: opolské hradiště poskytlo 655 značek (Hołubowicz 1965), Gdaňsk 414 značek (Lepówna 1968).

¹² J. Sláma (1970, pozn. 11) uvádí 230 značených den; podle jejich vyobrazení (Sláma 1977) nepovažují za značky 86 z nich (podrobný výčet viz Varadzin 2004, 172, pozn. 10).

regionech, nebo dokonce odlišným pojetím značek v jednotlivých dílnách, tedy příčinami, které nám zůstávají utajeny. Tato skutečnost se stává jedním z nežádoucích faktorů ve studiu prevalence a poměrného zastoupení značek jednotlivých dílen.

Lokalita	Datování	%	Literatura
Bílina	konec 10. - počátek 13. století	29	Váňa 1973a
Hradištko u Davle	2. třetina 13. století	35-40	Richter 1982
Hradsko u Mšena	mladohradištní	47	Šolle 1979
Stará Boleslav	9./10. – polovina 13. století	38	
Stará Kouřim	10. století	8	Šolle 1963
Zabrušany	9. - 1. polovina 11. století	35	Váňa 1973a

Tab. 1. Podíl značené keramiky v rámci celých souborů na vybraných hradištích.

Údajů o podílech značené keramiky se dotýká ještě jeden tématický okruh. Již dříve v minulosti byla vyslovena úvaha, že značky souvisely s odevzdáváním daní nebo dávek vrchnosti. První vážný argument, který tuto tezi podporuje, a který se opírá o výskyt značek na hradišti u Bytomi Odrzańského, předložil S. Moździoch (2002, 177-183). Značky ve srovnání s předhradím výrazně převažovaly na akropoli (nazývané *castrum minus*). Jejich převahu na akropoli doprovázela kumulace ještě dalších nálezů spojovaných se správou hradeckých příjmů. Je ovšem otázkou, co vlastně koncentrace značených nádob předložená S. Moździochem odráží. Mnohem hodnotnější informaci než absolutní počet značek představuje totiž podíl značených den, neboť současně obsahuje údaj i o množství všech nalezených den, který nám – zvláště pro bytomské předhradí – zůstává utajen.

Ve srovnání s Bytomí je rozložení značek ve Staré Boleslavi zcela odlišné. Na akropoli a na předhradí – jak věříme, v sociálně diferencovaných prostorech – se jejich podíly (nikoliv absolutní počty!) shodují, a to dosti přesně (tab. 2). Můžeme tuto skutečnost považovat pouze za svědectví o redistribučních procesech uvnitř lokality následujících poté, co byla keramika získána jako daň či dávka podobně jako na Bytomí? Nebo je to doklad zcela odlišných mechanismů distribuce keramiky, např. prostřednictvím tržní směny?

	Akropole	Předhradí
Celkový počet den	686	599
Počet značek	261	216
Podíl (%)	38	36

Tab. 2. Podíl značené keramiky na akropoli a předhradí ve Staré Boleslavi.

Členění motivů

Staroboleslavský fond 478 značek obsahuje 312 poměrně spolehlivě určitelných motivů, rozčleněných do 72 skupin. Skupiny jsou sdruženy do tří základních tříd: A – motivy v kruhovitém rámování, B – motivy v čtyřúhlém rámování, C – prosté motivy (tj. bez rámování). Každý motiv lze označit jednoduchým kódem sestávajícím se z označení třídy a čísla typu (obr. 3). Směsná třída D obsahuje všechny fragmentarizované motivy, které nelze bezpečně přiřadit k žádné z tříd. Rovněž není možné ověřit jejich identičnost s ostatními značkami, proto se jimi v následujícím textu nebudeme dále zabývat.

Identické značky

Značky identického provedení a stejných rozměrů představují otisky téže matrice, takže reprezentují jednu dílnu. Jak již bylo uvedeno výše, z tohoto se odvíjí vypovídací potenciál identických značek. Ve Staré Boleslavi bylo zjištěno 63 identických značek vyrobených na 22 maticích. Zobrazuje je *tab. 3*.¹³

Identické značky bylo možno spolehlivě určit jen na větších fragmentech (pouze v jednom případě se to podařilo i u značek třídy D – číslo 22), takže podíl identických značek stanovují jen v rámci tříd A, B a C, tedy 61 k celkovým 312 značkám. Ve Staré Boleslavi tento podíl činí 19,6 %. Zároveň můžeme říci, že 312 značek pochází z 272 různých matic, z nichž jen 21 (7,7 %) zanechalo v našem souboru identické značky.

Komplexním zpracováním značek ze Staré Boleslavi jsme získali natolik rozsáhlý pramenný soubor, že si neodpustíme některé úvahy, i když je založíme jen na předpokladech a hrubých odhadech. Pokud připustíme, že každá neidentická značka představuje jednu dílnu (resp. její matici),¹⁴ pak značky shromážděné dosud na Boleslavi reprezentují 272 dílen podílejících se na zásobování hradiště. Počítáme-li s trváním jedné matrice prostým odhadem 5 až 10 let¹⁵

¹³ U motivu prostého kříže bylo těžké určit identické případy, je tedy možné, že se mezi nimi některé nacházejí.

¹⁴ Alternativu užívání více matic jedním hrnčářem bohužel nemůžeme zcela odmítnout. Některé indicie ale naznačují, že k tomuto jevu nedocházelo často: tam, kde se naskytla příležitost shromáždit výrobky od jednoho hrnčáře (pochopitelně nikoliv na základě identických značek; jedná se o vsádky hrnčářských pecí, s nimiž se setkáváme od poč. 13. století, pro starší období disponujeme pokud vím pouze dvěma soubory shromážděnými *J. Vizdalem 1963* a *J. Slámou 1970*; k poslední jmenovanému *L. Varadzin 2004*, 176-177) a srovnat je, setkáváme se vždy s identickými značkami.

¹⁵ Matrice byly nejčastěji dřevěné (*Varadzin 2002*, 166-167). Pěkný příklad stárnutí dřevěné podložky představuje jedna z identických značek (*obr. 11*, č. 303), jejíž otisk zachycuje vyhnívání jarního dřeva v okolí vyryté matrice, ke kterému u ostatních identických exemplářů ještě nedošlo (*obr. 11*, č. 297-

(držíme se raději nejnižšího odhadu; v literatuře se setkáme i s předpokladem 25 let) a s působením hrnčičře v průměru 30 let, pak při 350 letech trvání Boleslavi dospějeme ke čtyřem až osmi současným hrnčičřům (za předpokladu delší životnosti dřevěné matrice se počet hrnčičřů samozřejmě úměrně zvýší; držím se raději nižšího odhadu, který vede k minimálnímu počtu hrnčičřů). Bylo jich ale nepochybně podstatně více, neboť výchozí soubor reprezentuje jen drobnou část plochy hradiště nepřesahující několik málo jednotek procent celkového množství (viz výše). Pravděpodobnější odhad by se proto měl pohybovat okolo několika desítek hrnčičřů současně zásobujících lokalitu.¹⁶ Jistě by bylo zajímavé shromáždit podobné údaje z venkovského prostředí a porovnat je.

Číslo skupiny identických značek	Počet exemplářů	Skupina keramické hmoty ¹⁷	Číslo vyobrazení značky (obr. 4-12)
1	2	šedá	11-12
2	3	šedá	24-26
3	2	heterogenní písky	70-71
4	2	heterogenní písky	72-73
5	3	heterogenní písky	74-76
6	2	šedá	77-78
7	2	šedá	79-80
8	2	šedá	81-82
9	3	slídnatá 1	100-102
10	6	slídnatá 1	129-134
11	2	heterogenní písky	136-137
12	3	slídnatá 1	138-140
13	2	heterogenní písky	151-152
14	5	slídnatá 1	154-158
15	2	šedá jemná	183-184
16	3	boleslavská	196-198
17	2	boleslavská	249-250
18	2	boleslavská	289-290
19	7	šedá jemná	297-303
20	3	heterogenní písky	304-306
21	3	heterogenní písky	308-310
22	2	šedá jemná	
Celkem	63 exemplářů		

Tab. 3. Přehled identických značek ze Staré Boleslavi.

Soudě podle zakládací listiny, kapitula nebyla jmenovitě vybavena služebními hrnčičři. S těmi se ostatně setkáváme poměrně zřídka i v případě dalších listin vázaných na jiné lokality,¹⁸

302), podobně i jiné dvě značky na obr. 11 (č. 304 a 306), jež jsou identické se značkou na obr. 11 (č. 305). Proces tlení dřevěné matrice teoreticky dovoluje seřadit na nich vyrobené identické značky podle časové následnosti.

¹⁶ S ohledem na malé počty identických značek nelze předpokládat, že pro všechny tyto hrnčičře byla Boleslav jediným odběratelem. Dodejme, že nejméně polovina značek pocházela z dílen mimo boleslavské hradiště – podíl dílen lokalizovaných mimo Boleslav se pohybuje v rozmezí 43 % - 78 % (k jejich lokalizaci na základě skupin keramické hmoty viz kapitola 1 v tomto svazku).

¹⁷ K charakteristice skupin keramické hmoty a propojení s nomenklaturou I. Boháčové viz kapitola 1 v tomto svazku.

ačkoliv keramika byla předmětem masové a současně nezbytné konzumpce, mnohem více než jakýkoliv jiný produkt nezemědělské výroby. Z disproporce mezi výpovědí listin a archeologických pramenů pochopitelně nelze vyvozovat žádné platné závěry (i když je to jev sám o sobě zajímavý), vždyť s nedostatečným počtem služebných výrobců se setkáváme i v řadě jiných výrobních odvětví. Otevírá se tím ale otázka ke služebnému systému komplementárních distribučních mechanismů využívaných příslušnými institucemi. Stranou úvah rozhodně nezůstává tržní směna.¹⁹

S podobným množstvím různých matric jako ve Staré Boleslavi se setkáme i v jiných centrálních lokalitách; bohužel vhodná forma publikace značek je však stále dluhem naší archeologie. Plnohodnotné údaje z centrálních lokalit z našeho území²⁰ znám jen z Čáslavi (*Charvát 1995, Unger 1978*), z Polska lze výběrem uvést Biskupin (*Szafrańscy 1961*), Gdaňsk (*Lepówna 1968*) a Opolí (*Holubowicz 1965*). Další příklad, současně ale odlišný typ lokality, představuje klášterní městečko na Sekance (Hradištku) u Davle z 2. třetiny 13. století, které je zahrnuto spolu s raně středověkými hradišti do *tab. 4*.

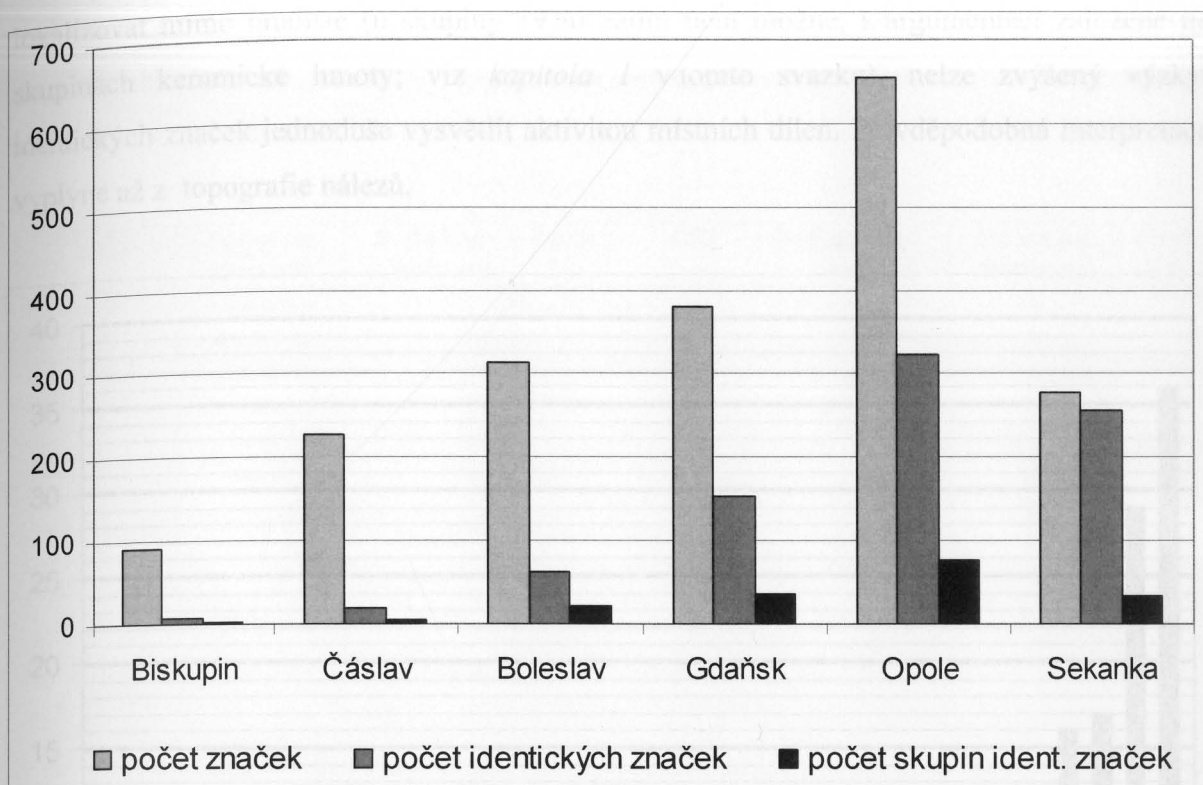
Lokalita	Celkový počet značek	Počet identických značek	%	Počet kruhů produkujících identické značky
Biskupin	91	7	8	3
Čáslav	228	20	9	5
Sekanka	278	255	92	34
Boleslav	312	61	20	21
Gdaňsk	380	152	40	37
Opole	655	322	49	77

Tab. 4: Srovnání počtu identických značek a skupin identických značek na vybraných lokalitách.

¹⁸ Dva hrnčíři jsou uvedeni v zakládací listině kláštera Hradisko u Olomouce datované do r. 1078 (*CDB I, č. 79, s. 84*); v listině č. 115 z doby po r. 1131 je darována celá ves Žadlovice (3,5 km již. od Mohelnice) „in qua sunt figuli“ (*CDB I, č. 115, s. 119*); v zakládací listině vyšehradské kapituly vystupuje obec Čenětice „cum figule“ (*CDB I, č. 387, s. 377*); v konfirmaci téže listiny z r. 1222 jsou uvedeny Blahotice „cum ministeriali figulo“ (*CDB II, č. 229, s. 216*) a v zakládací listině B kladrubského kláštera datované do r. 1115 je uveden hrnčíř ve Zdemyslicích (*CDB I, č. 390, s. 398*). Ve všech raně středověkých listinách z našeho území tedy vystupuje dohromady pouhých 5 hrnčířů + neznámý počet hrnčířů v Žadlovicích.

¹⁹ Podle mého názoru velmi pravděpodobný doklad *obchodu* s keramikou již na počátku 10. století byl předložen prostřednictvím identických značek *J. Slámou (1970)*. Rozptyl nádob pocházejících z jedné dílny na venkovských pohřebištích prakticky na celém území přemyslovské domény dokládá napojení *venkovského obyvatelstva* na příslušný distribuční mechanismus. Právě charakter sociálního prostředí, které tuto keramiku nakonec zkonsumovalo, podle mého vylučuje redistribuci. Problematika zajišťování venkova keramikou by si nepochybně zasloužila intenzivnější zájem.

²⁰ Publikované soubory značek z hradišť v Bílině a v Zabušaněch jsou poznamenány nepochopitelnou nedůvěrou *Z. Váni (1973)* v možnost určení identických značek; pro naše účely tedy oba soubory nelze využít.

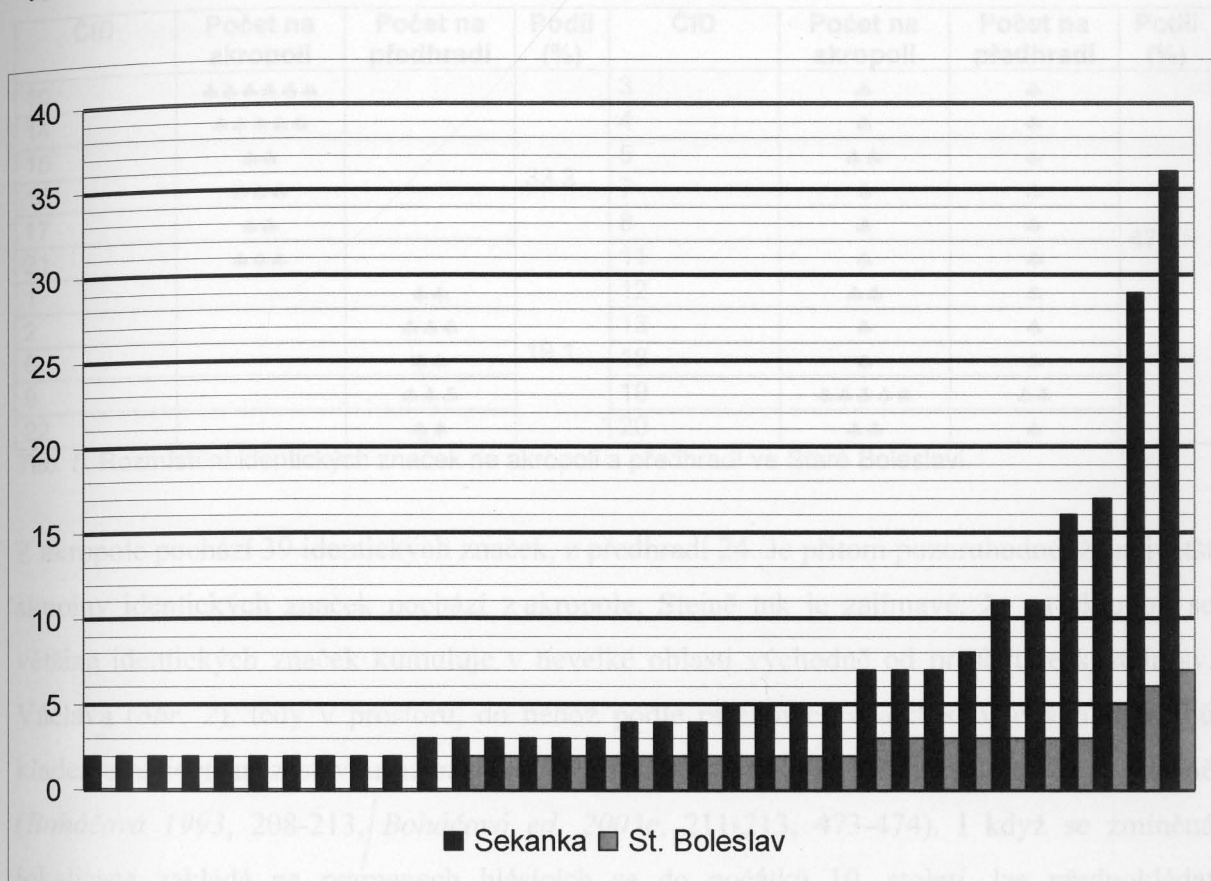

Graf 1. Srovnání počtu identických značek a skupin identických značek na vybraných lokalitách.

Z grafu 1 vyplývá nijak překvapivý poznatek, podle něhož zvyšující se celkový počet nalezených značek doprovází nárůst počtu identických jedinců. Současně s tím stoupá i počet evidovaných kruhů (=dílů) produkujících identické značky.

V grafu 1 představují výraznou anomálii identické značky ze Sekanky. Jejich vysoký počet lze vysvětlit rozsahem výzkumu a rovněž příznivými postdepozičními podmínkami na lokalitě po zániku městečka, které již znovu nebylo osídlené *M. Richter (1982, 139-156)* využil tyto okolnosti k tomu, aby určil nejvýznamnější dodavatele keramiky pro Sekanku; přejímáme je do grafu 2. V případě Sekanky se podařilo určit tři hlavní dodavatele keramiky, dále dvakrát dva poměrně významné dodavatele a nakonec ostatní výrobce podílející se na zásobování lokality jen příležitostně nebo výjimečně. Pochopitelně mechanismy distribuce keramiky v raném středověku se mohly lišit od 13. století. Jde však o podnětný postup, který aplikujeme na Staré Boleslavi. Usuzujeme, že nerovnoměrnost zastoupení identických značek na určité lokalitě přímo souvisí s nestejnou rolí dílen v jejím zásobování. Skupinám identických značek s největšími počty exemplářů by proto měla být věnována zvláštní pozornost. V naší lokalitě výrazně vynikají tři dílny (představují je identické značky označené číslem 10, 14 a 19). Podobně jako na Sekance je lze nejlépe vysvětlit jako dodavatele, kteří lokalitu zásobovali ve větším objemu než ostatní producenti. Protože produkci dílen prezentovaných skupinami 10 a 14 lze na základě keramické hmoty

lokalizovat mimo hradiště (u skupiny 19 to zatím není možné; k argumentaci založené na skupinách keramické hmoty; viz kapitola 1 v tomto svazku), nelze zvýšený výskyt identických značek jednoduše vysvětlit aktivitou místních dílen. Pravděpodobná interpretace vyplyne až z topografie nálezů.

Graf 2. Seřazení skupin identických značek podle velikosti (od 36 do 2 exemplářů ve skupině) na Staré Boleslavi a na Sekance.

poloha byla totiž nejspíše fixována na rozlišovací sakrálních staveb koncentrovaných v této části hradiště. Souhlasně s tím dovoluji identické značky předpokládat v tomto prostoru existenci provazu spojeného s přímým dávkem. V případě největších skupin identických značek (č. 10, 14 a 19) lze proto vyslovit domněnku, že jak jejich koncentrace tak relativní početní převaha byly zapříčiněny touto formou směny.

Nepochybujeme ale přitom, že keramika se na Boleslav dostávala i jinými, souběžně fungujícími distribučními mechanismy. Jak jinak bychom vysvětlili obdobné podíly značené keramiky na skropoli a na předhradí? Připomeňme také, že podíl značené keramiky ve

¹⁰ O podobě lokalit, na nichž v raném středověku stály kapituly (Stará Boleslav, Litoměřice, Mělník, Vyšehrad aj.), toho dosud víme velmi málo. Detailní, avšak izolované archeologické poznání úrodných terénních úseků nedovoluje bezpečnou identifikaci všech komponent spojených s provozem kapitul a rekonstrukcí jejich celkového uspořádání. Přítomnost některých zaských lokalit nevyklučuje předpoklad několika hospodářských dvorců, které se seskupovaly okolo kapitulního chrámu a které byly vázány na jednotlivé kanovníky.

Liniový charakter většiny sond v Boleslavi nedovoluje podrobné studium rozmístění identických značek v prostoru, vystačíme si proto jen s hrubým členěním na akropoli a předhradí, tedy na dva odlišné sociální prostory. Situaci zachycuje *tab. 5*.

ČID	Počet na akropoli	Počet na předhradí	Podíl (%)	ČID	Počet na akropoli	Počet na předhradí	Podíl (%)
10	♣♣♣♣♣♣		33,3	3	♣	♣	47,6
14	♣♣♣♣♣♣			4	♣	♣	
15	♣♣			5	♣♣	♣	
16	♣♣♣			7	♣	♣	
17	♣♣			8	♣	♣	
21	♣♣♣			11	♣	♣	
1		♣♣	19,1	12	♣♣	♣	
2		♣♣♣		13	♣	♣	
6		♣♣		18	♣	♣	
9		♣♣♣		19	♣♣♣♣♣	♣♣	
22		♣♣		20	♣♣	♣	

Tab. 5. Rozmístění identických značek na akropoli a předhradí ve Staré Boleslavi.

Z akropole pochází 39 identických značek, z předhradí 24. Je přitom pozoruhodné, že největší skupiny identických značek pochází z akropole. Stejně tak je zajímavé, že na akropoli se většina identických značek kumuluje v nevelké oblasti východně od presbytáře kostela sv. Václava (*obr. 2*), tedy v prostoru, do něhož podle písemných a archeologických pramenů klademe rezidenční zástavbu náležející příslušníkům přemyslovské dynastie a jejich družině (*Boháčová 1993, 208-213, Boháčová ed. 2003c, 211-213, 473-474*). I když se zmíněná lokalizace zakládá na pramenech hlásících se do počátků 10. století, lze předpokládat prostorovou kontinuitu zástavby dvorců do mladšího období a to i po vzniku kapituly.²¹ Jejich poloha byla totiž nejspíše fixována na rozmístění sakrálních staveb koncentrovaných v této části hradiště. Souhlasně s tím dovolují identické značky předpokládat v tomto prostoru existenci provozu spojeného s příjmem dávek. V případě největších skupin identických značek (č. 10, 14 a 19) lze proto vyslovit domněnku, že jak jejich koncentrace tak relativní početní převaha byly zapříčiněny touto formou směny.

Nepochybujeme ale přitom, že keramika se na Boleslav dostávala i jinými, souběžně fungujícími distribučními mechanismy. Jak jinak bychom vysvětlili obdobné podíly značené keramiky na akropoli a na předhradí? Připomeňme také, že podíl značené keramiky ve

²¹ O podobě lokalit, na nichž v raném středověku stály kapituly (Stará Boleslav, Litoměřice, Mělník, Vyšehrad aj.), toho dosud víme velmi málo. Detailní, avšak izolované archeologické poznání drobných terénních úseků nedovoluje bezpečnou identifikaci všech komponent spojených s provozem kapitul a rekonstrukci jejich celkového uspořádání. Příklad některých saských lokalit nevylučuje předpoklad několika hospodářských dvorců, které se seskupovaly okolo kapitulního chrámu a které byly vázány na jednotlivé kanovníky.

venkovském prostředí (nejčastěji určený na keramice z pohřebišť) je srovnatelný s centrálními lokalitami. Tyto skutečnosti vážně zpochybňují předpoklad *S. Moździocha* (2002, 178-183), podle něhož by funkce značek souvisela pouze s odevzdáváním dávek. Pak by totiž značky musely převažovat na akropolích hradišť nebo v areálech dvorců nejen v rámci jedné lokality ale území celého státu.

Datování značek bylo možné provést jen u některých exemplářů, a to podle celkové morfologie a okrajové profilace u celých nádob se značkou, nebo v případě zlomků den podle doprovodných nálezů ze stratigrafické jednotky (provedeno jen u identických značek).²² Tyto údaje budou doufejme užitečné v případě, kdy se na jiných lokalitách naleznou značky identické s boleslavskými. Datování se opírá o chronologii *I. Boháčové* (ed. 2003, 430-453).

Číslo obrázku značky	Číslo skupiny identické značky	Datování
1		13. století
20		11. století
23		2. třetina 13. století
24-26	2	11. století
29		2. polovina 10. – 1. pol. 11. století
41		10. století
129-134	10	konec 11. – 12. století
143-152		11. století
154-158	14	konec 11. – 12. století
196-198	16	2. polovina 11. století
216		konec 11. až 12. století
234		11. století
270		konec 11. až 12. století
293		2. pol. 10.-pol. 13. století
297-303	19	konec 11. – 12. století

Tab. 6. Datování některých exemplářů značek ze Staré Boleslavi.

Technologická pozorování na základě identických značek

V současném bádání o keramice je již samozřejmostí zabývat se nejen morfologickým popisem ale i technologickými znaky (srov. např. *Bubeník – Frolík 1995*). Technologické znaky lze rozlišit na dvě skupiny – 1. vlastnosti použitého materiálu (hlíny a ostřiva), které přináší především geologickou (a tedy prostorovou) informaci a 2. stopy výrobního postupu (použitých nástrojů, výrobního řetězce, know how při formování a vypalování výrobků atd.). Na rozsáhlý repertoár výrobních stop ukazuje mimořádná práce *P. Rzeznika (1991)*, která současně prokazuje variabilitu a rozsah paralelního uplatňování různých postupů po několik

²² Za spolupráci při určení děkuji I. Boháčové.

století v takové míře, že to zpochybňuje použití těchto znaků pro jemnější chronologické třídění vývoje hrnčířství. Rzeznikova práce v tomto ohledu v zásadě nepřekonala poměrně hrubý ale inteligentní nástin vývoje výroby od *Z. Kurnatovské (1973)*, spíše mu poskytla solidní technologické zdůvodnění.

Identické značky mají schopnost spojovat různé jevy dohromady. Týká se to i technologických vlastností keramiky a výrobních stop, které můžeme studovat na některých exemplářích ze Staré Boleslavi jako znaky pocházející z téže dílny. Je pozoruhodné, že takovéto srovnání identických den nebylo v naší literatuře dosud provedeno (pro Polsko *Stoksik – Rzeznik 2003*). Všechny identické značky, které byly shromážděny, umožnily srovnání výrobních stop pouze ze spodních partií nádob. Přesto se podařilo vyčlenit technologické znaky, které byly pro určitou dílnu typické. Získané poznatky uvádíme v souhrnné podobě.

1. Keramická hmota. Na výrobcích z téže dílny se opakuje *tvar* ostřiva (vždy jen zaoblené nebo ostrohranné), do jisté míry *velikost* ostřiva (zde variace nejvýše v rámci dvou stupňů, např. jemně až středněhrubé, nebo středně až hrubozrné) a *geologické složení* ostřiva (posuzováno podle barvy).

2. Výpal. Výrobky jedné dílny se shodují v dosažené tvrdosti střepu (subjektivně posuzované hmatem). Mohou se ale odlišovat druhem výpalu (oxidační nebo redukční), v jeho rámci se však vždy shoduje barevná škála lomu, což bylo vedle standardizovaného postupu při výpalu nejspíš způsobeno i konstantním chemickým složením hmoty.

3. Výrobní stopy. Na rozdíl od předchozích dvou, v této složce se sledované znaky překvapivě často prostupovaly, takže nelze hovořit o jednotném technologickém postupu ve spodní partii nádob vyrobených jedním hrnčířem. Na výrobcích byly sledovány zejména užitá podsýpka (hrubý nebo jemný písek, slídnatý prach, popel), míra nebo vůbec přítomnost obtáčení spodních partií stěn, úprava vnitřku dna, forma nálepu prvního pásku hlíny na dno atd. Pokud se projeví stopy užitých nástrojů, byly vždy nejednotné a současně velmi prosté (různé otisky tkanin, snad kůže, dřevěných třísek apod.), což vyplynulo již z práce *P. Rzeznika (1991)*.

Zjištěné skutečnosti by mohly být užitečné při výběru znaků pro analýzu keramiky nebo její formalizovaný popis.

Závěr

V tomto textu byly předloženy poznatky získané studiem značek z hradiště ve Staré Boleslavi ve středních Čechách.

1. Podíl značené keramiky na lokalitě se pohybuje kolem 38 % (*tab. 1*). Srovnání s ostatními lokalitami ukazuje, že podíl značené keramiky byl regionálně rozrůzněn. Porovnání podílů značené keramiky z předhradí a z akropole (ze dvou sociálně odlišných prostorů) ukázalo značnou shodu, která nenasvědčuje představám, podle nichž značky označovaly nádoby odevzdávané v podobě dávek.

2. Velké množství neidentických matric poukazuje na značný počet (odůvodněným odhadem několika desítek) hrnčírů, kteří se současně (byť v různé míře) podíleli na zásobování boleslavského centra; s podobnou situací se setkáváme i na jiných lokalitách. Protože tato situace je v nepoměru k počtu hrnčírů vystupujících jako služební výrobci v listinných pramenech, ukazuje i studium značek poměrně častou disonanci mezi výpovědí písemných a archeologických pramenů. Současně se tím otvírá prostor pro diskuzi o jiném způsobu zajišťování keramiky (přinejmenším pro centrální lokality) než bylo odevzdávání dávek.

3. Rovněž bylo upozorněno na možnosti, které poskytují identické značky. Zejména výskyt větších skupin vypovídá o jisté preferenci v konzumaci výrobků několika málo dílen vůči ostatním hrnčírům. Protože se v našem případě tyto větší skupiny kumulují na jediném místě na hradišti poblíž baziliky sv. Václava (*obr. 2*), což může naznačovat polohu dvorce (nebo jiné blíže neznámé ekonomické jednotky spravující dávky), považuji za možné, že některé značené nádoby byly hrnčíři (nebo majiteli komodit v nádobách obsažených) odevzdávané na hradiště v podobě dávek. Bylo však zdůrazněno, že paralelně s tím musely fungovat další distribuční mechanismy.

4. Konečně vzájemné porovnání technologických diferencí keramických nádob, které s pomocí identických značek ztotožňujeme s touže dílnou, dovoluje definovat technologické znaky, s jejichž pomocí se přibližujeme k vymezení výrobků dílny uvnitř masy keramických nálezů.

Text se pokusil o znovuoživení jednoho z archeologických pramenů. Shromážděné poznatky zůstávají otevřené další diskuzi. Studium značek má nepochybně perspektivy nejen v rámci jedné lokality, ale i při porovnávání souborů z různých nalezišť. Dotýkáme se tím problému, jaké archeologické prostředky lze využít při studiu distribuce keramiky. Vymezení tzv.

výrobních okruhů,²³ stanovených na základě morfologických ukazatelů, výzdoby a případně postupu při výrobě hrnčířského těsta (tedy znaků ovlivněných v zásadě *záměrem* hrnčíře), má pro bližší charakteristiku procesu distribuce malou hodnotu snižovanou zejména předpokladem, že byly ovlivněny obecně sdílenými požadavky na celkovou podobu výrobků charakteristických v určitém regionu (tedy tím, co kulturní antropologie nazývá jako *styl*). Nejspíše s tímto souvisí až ohromující uniformita keramických nádob v rámci příslušných morfologických horizontů v 10.-12. století na území středních Čech, ale i v jiných regionech naší republiky. Předpokládaná tendence stírat případné rozdíly mezi výrobky ze strany hrnčířů znesnadňuje vyčlenit a sledovat pohyb konkrétních produktů na základě znaků, kterými definujeme tzv. výrobní okruhy. I když se přesto občas daří identifikovat nádoby, které „spojuje vysoký stupeň shody“ (např. *Klápště 1994, 95*), jejich počet bude vždy malý a nemají pro studium distribuce valný význam. Větší možnosti může poskytnout charakteristika keramických surovin, jejichž geologická dostupnost omezuje hrnčířovy možnosti volby a tím dovoluje vyčlenit jeho výrobky z masy jinak podobných nádob.²⁴ Nevýhodou tohoto přístupu je vedle provozních nároků na studium (včetně nutnosti zapojit sériové mineralogické expertízy) značně obtížné srovnání s ostatními lokalitami (komunikaci zatím neusnadňuje sebelepší formalizovaný popis skupin keramické hmoty). Jako nejperspektivnější prostředek studia distribuce se bezesporu jeví identické značky. Zjištění jejich vzájemné shody nečiní potíže, lze ho provádět i na dálku prostřednictvím vhodné publikace a podíl značených nádob kolísající na našem území nejčastěji mezi 25-40 % představuje i jistou kvantitativní garanci. Srovnání boleslavských značek s jinými lokalitami bohužel zatím nelze provést,²⁵ neboť se nedostává jejich publikace, a pokud ano, nesplňují základní požadavky (tj. zobrazování ve formě otisků, nikoli kreseb nebo dokonce schémat). Přitom by bylo myslím prospěšné věnovat publikaci značek z jakéhokoliv naleziště systematický (a časově celkem nenáročný) zájem a tím budovat veřejně přístupnou evidenci pramene připomínajícího (s jistou nadsázkou) daktyloskopický fond. Ve hře není nic menšího než charakter a rozsah distribuce v prvních stoletích českého státu. Tím, že je sledováno zboží dostupné všem sociálním skupinám, dotknou se nová zjištění nejen celé řady otázek ekonomických, ale i procesu integrace raně středověkého venkova do útvaru, který nazýváme raným českých

²³ Přesnější by bylo hovořit o okruzích výskytu, neboť archeologie zachycuje keramiku ve stavu, kdy již prošla distribucí.

²⁴ O to se pokouší I. Boháčová s J. Dvorskou (*Boháčová ed. 2003c, 397-454*) a v návaznosti na ně autor tohoto textu (viz *kapitola 1* v tomto svazku).

²⁵ Zatím výjimku představuje identita značky z Boleslavi (obr. 7, č. 144) a z Vyšehradu (*Nechvátal 2004, obr. 372: 10*), vzdálených asi 23 km.

státem. Je zřejmé, že zveřejnění souboru ze Staré Boleslavi (obr. 4-12) je jen prvním krokem, bez jehož následování nelze k požadovaným výsledkům dospět.

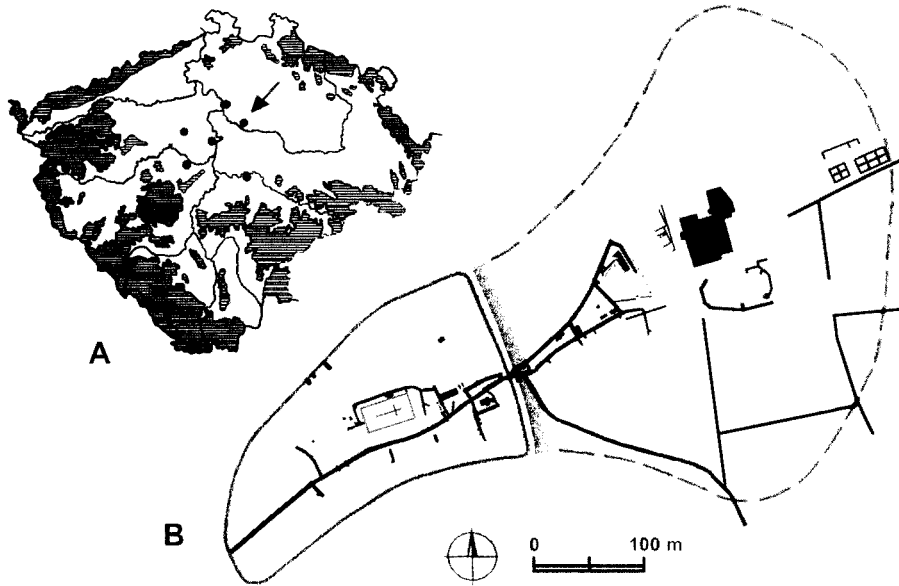
Popisy obrázků

Obr. 1. A. Hradiště tzv. přemyslovské domény podle J. Slámy (1988); Stará Boleslav označena šipkou. B. Rozmístění archeologických sond na Staré Boleslavi.

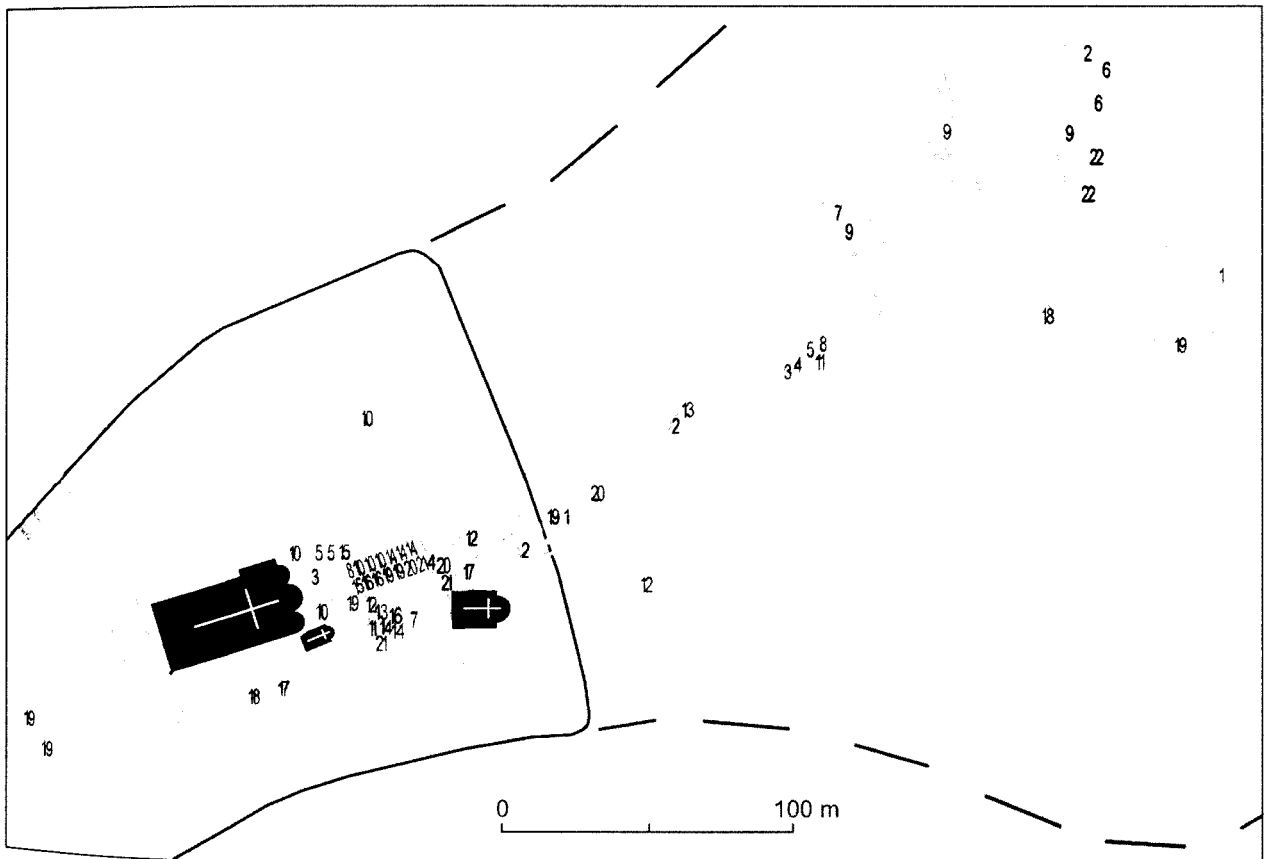
Obr. 2. Rozmístění identických značek podle místa nálezu. Čísla odpovídají číslům skupin identických značek. Jako podklad jsou zobrazeny pouze sondy, které byly zkoumány v ploše. Obrázek dokládá relativně rovnoměrné rozložení identických značek v prostoru, jedinou ovšem výraznou koncentraci zaznamenáváme na akropoli v prostoru vymezeném třemi sakrálními stavbami.

Obr. 3. Typář motivů značek ze Staré Boleslavi.

Obr. 4–12. Veškeré značky z den nádob ze Staré Boleslavi nalezené během archeologických výzkumů do jara 2002. Jediná vhodná metoda zobrazování značek je *sejmutí otisku* včetně nerovností v jejím okolí (ty pomáhají určit identičnost značek), nejlépe přetahem tuhou přes jemný letecký papír. Z Boleslavi vyobrazuji jen zachované nebo přinejmenším dostatečně specifické značky, tedy veškeré zlomky z třídy A, B a C. Pozitivní obrazce (vystouplé) jsou zobrazeny zdvojenou linií, negativní vrženým stínem (obvykle v případě technických otisků). V případě zlomků - pokud není zachován střed dna nebo z charakteru motivu není zřejmá jeho poloha - uvádím předpokládané umístění středu drobným křížkem (určeno podle koncentrických linií na vnitřní straně dna), což dovoluje přibližnou rekonstrukci motivů. Tam, kde nebylo možné střed lokalizovat, ukazuje předpokládaný směr jeho umístění šipka. Dále uvádím i technické otisky na dnech (obr. 12, č. 313–323), z nichž většina zachycuje tzv. nástavce na zakrytí osy připevněné k hrnčířskému kruhu (k nim více *Varadzin 2004*, 166).

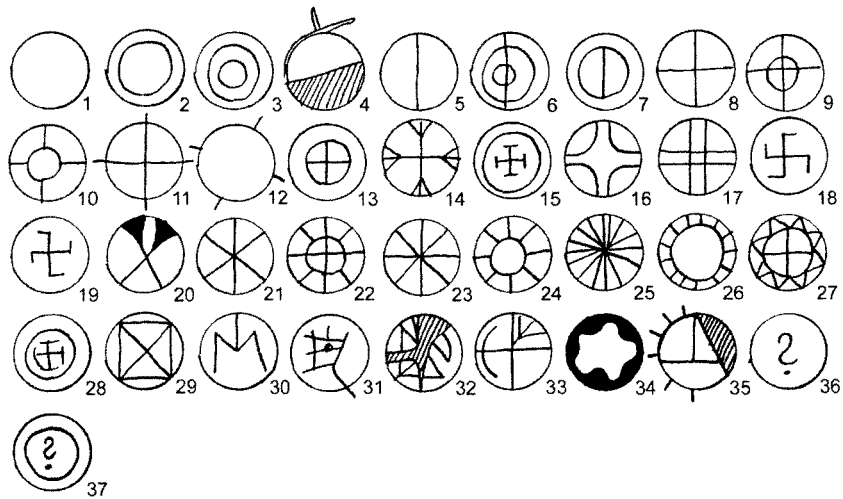

OBR. 1

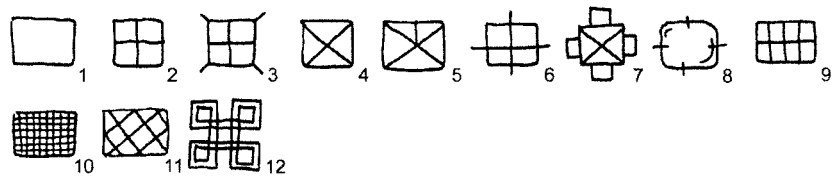

OBR. 2

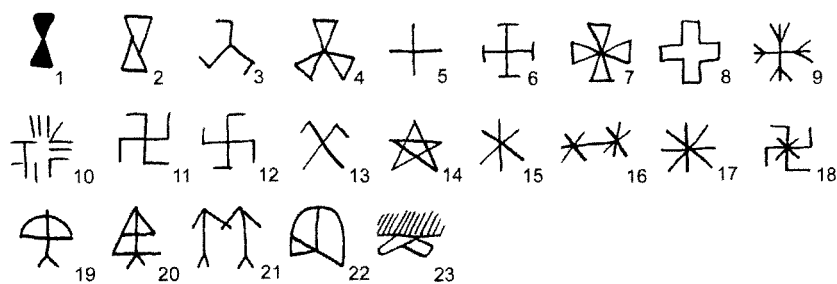
Třída A

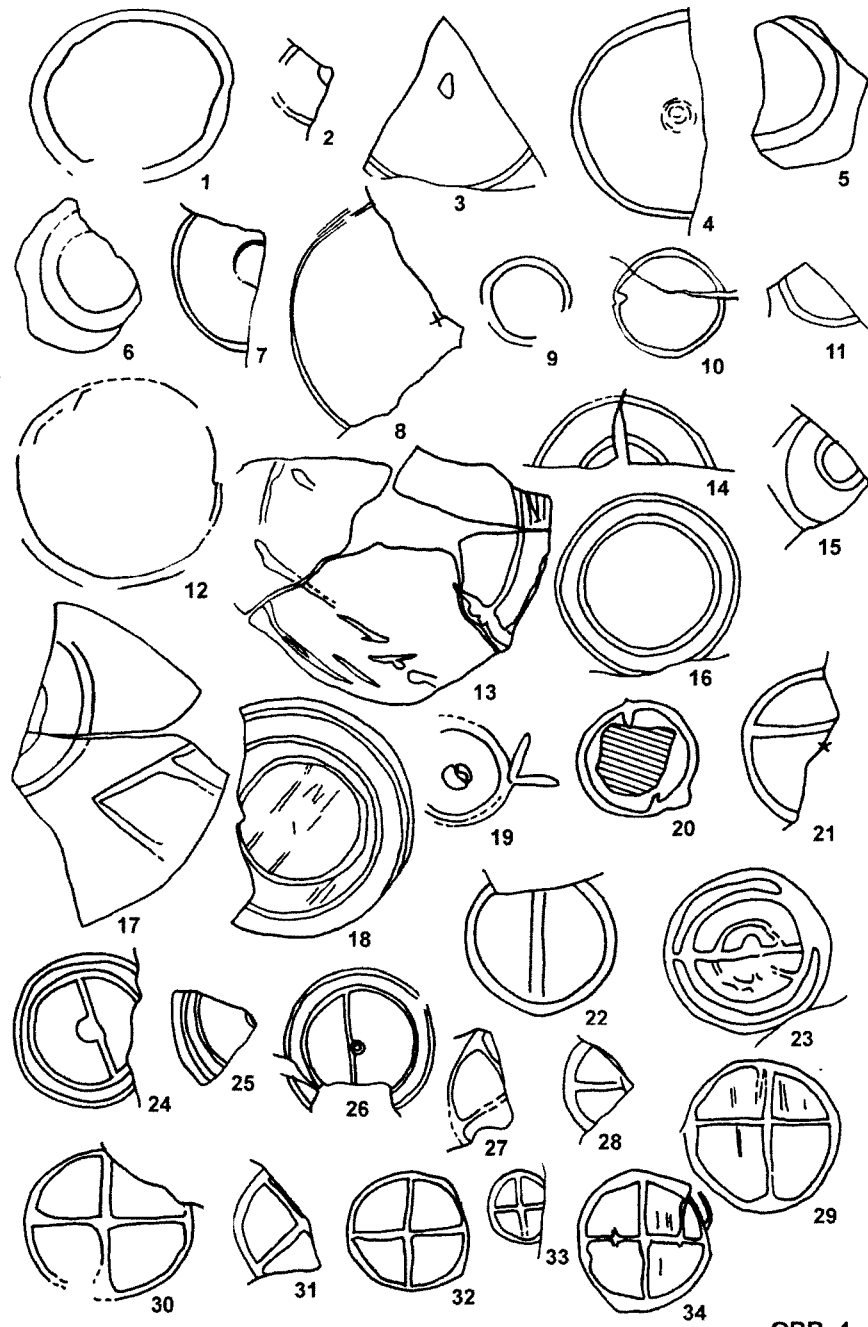
Třída B

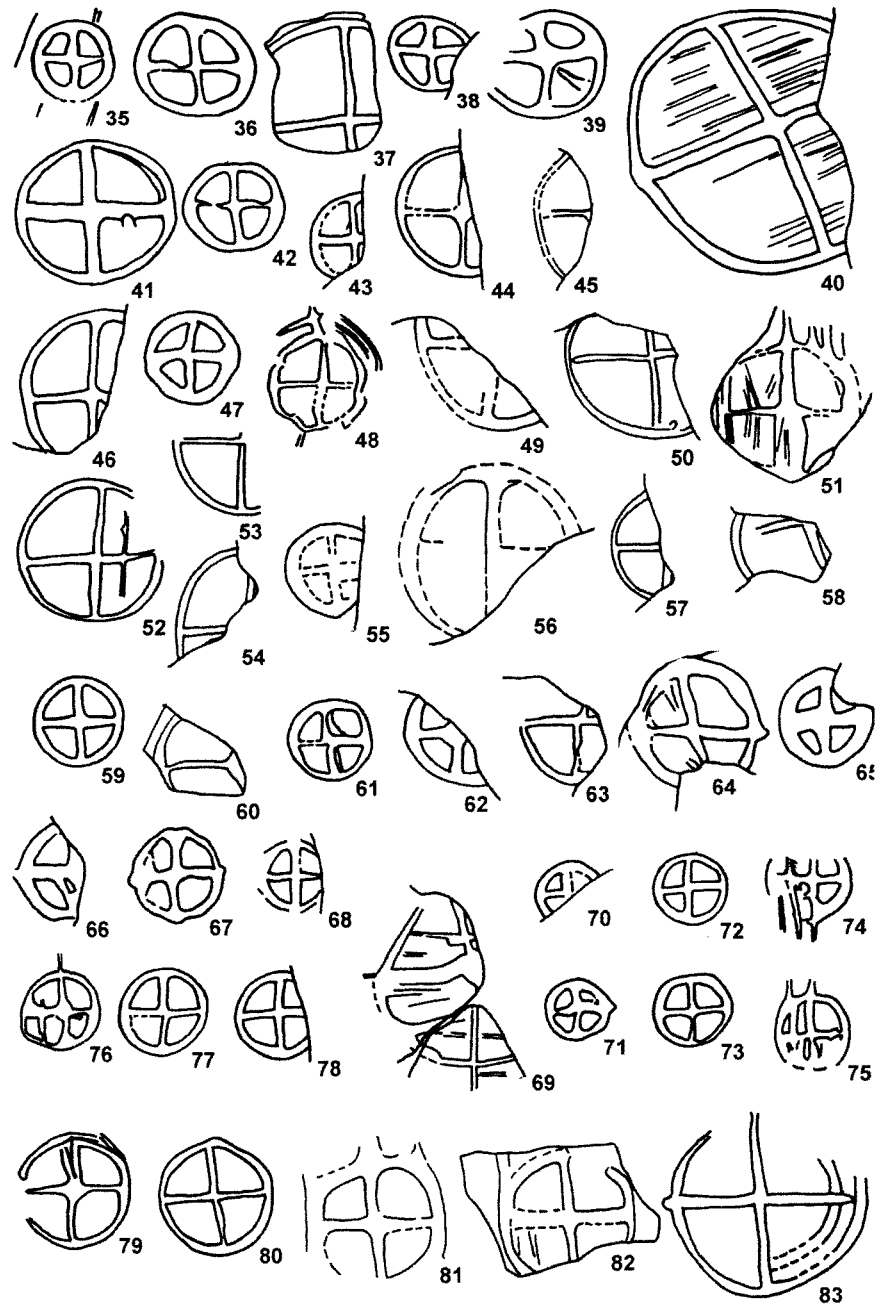
Třída C

Třída D - nerekonstruovatelné zlomky

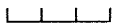
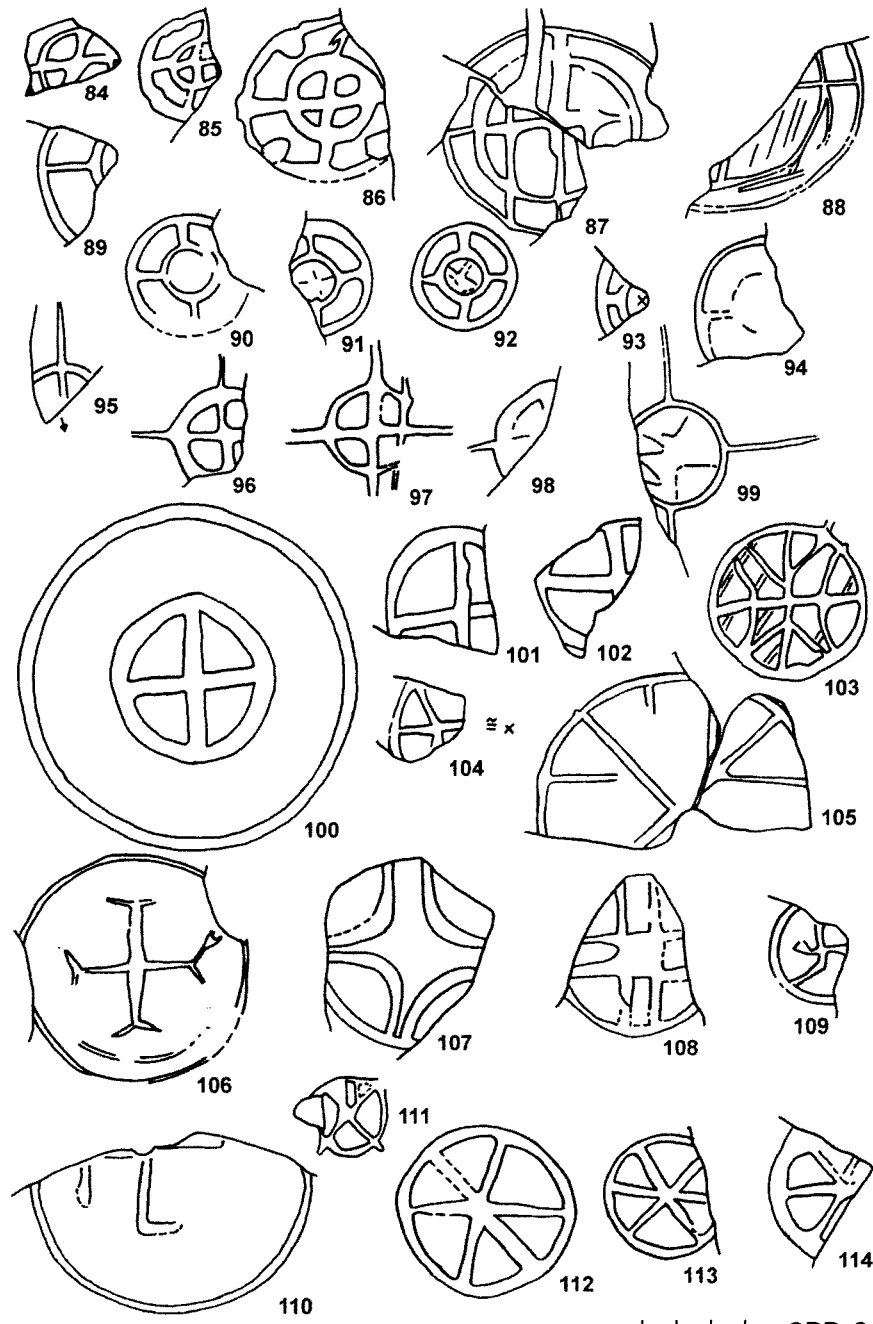

OBR. 4

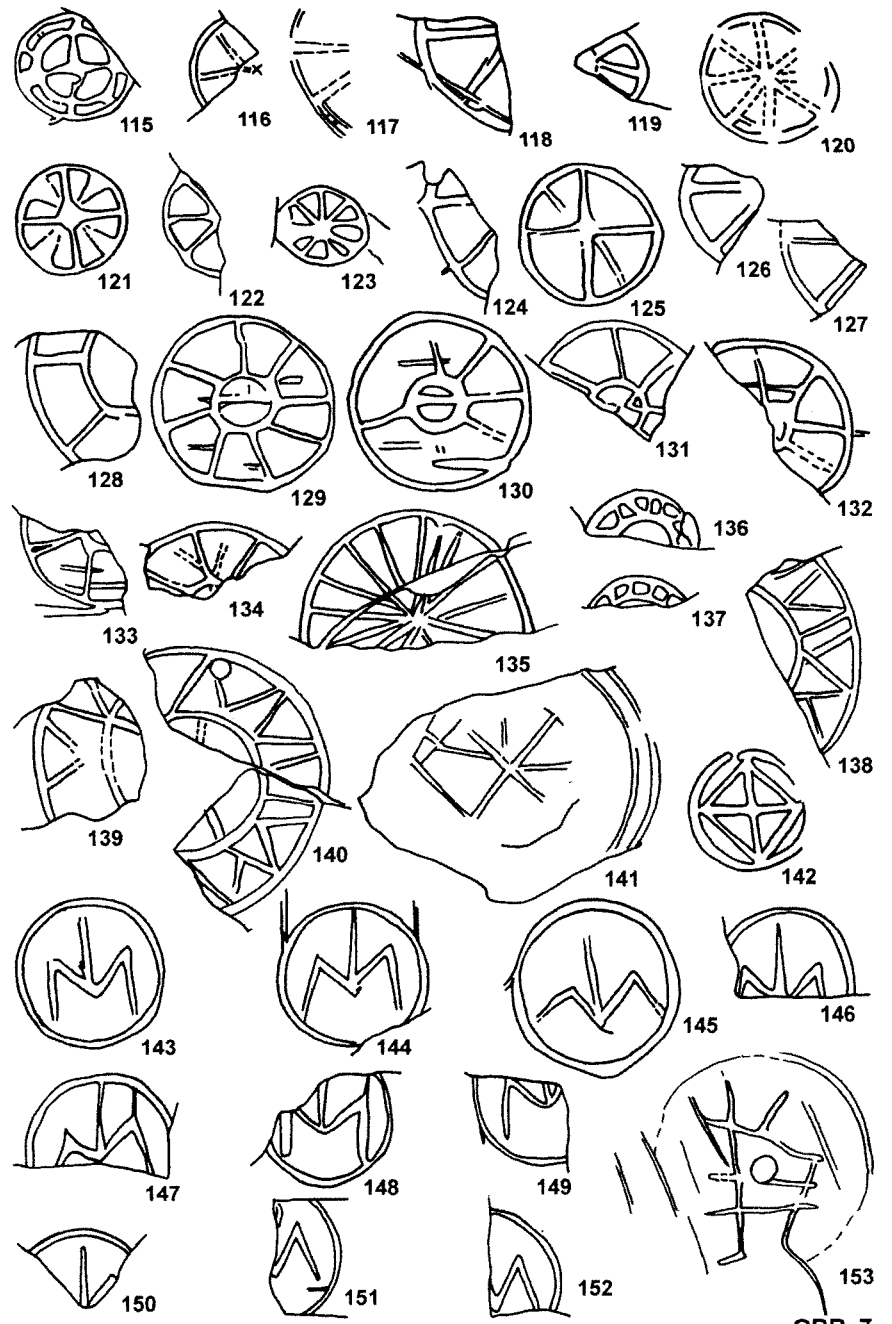

OBR. 5

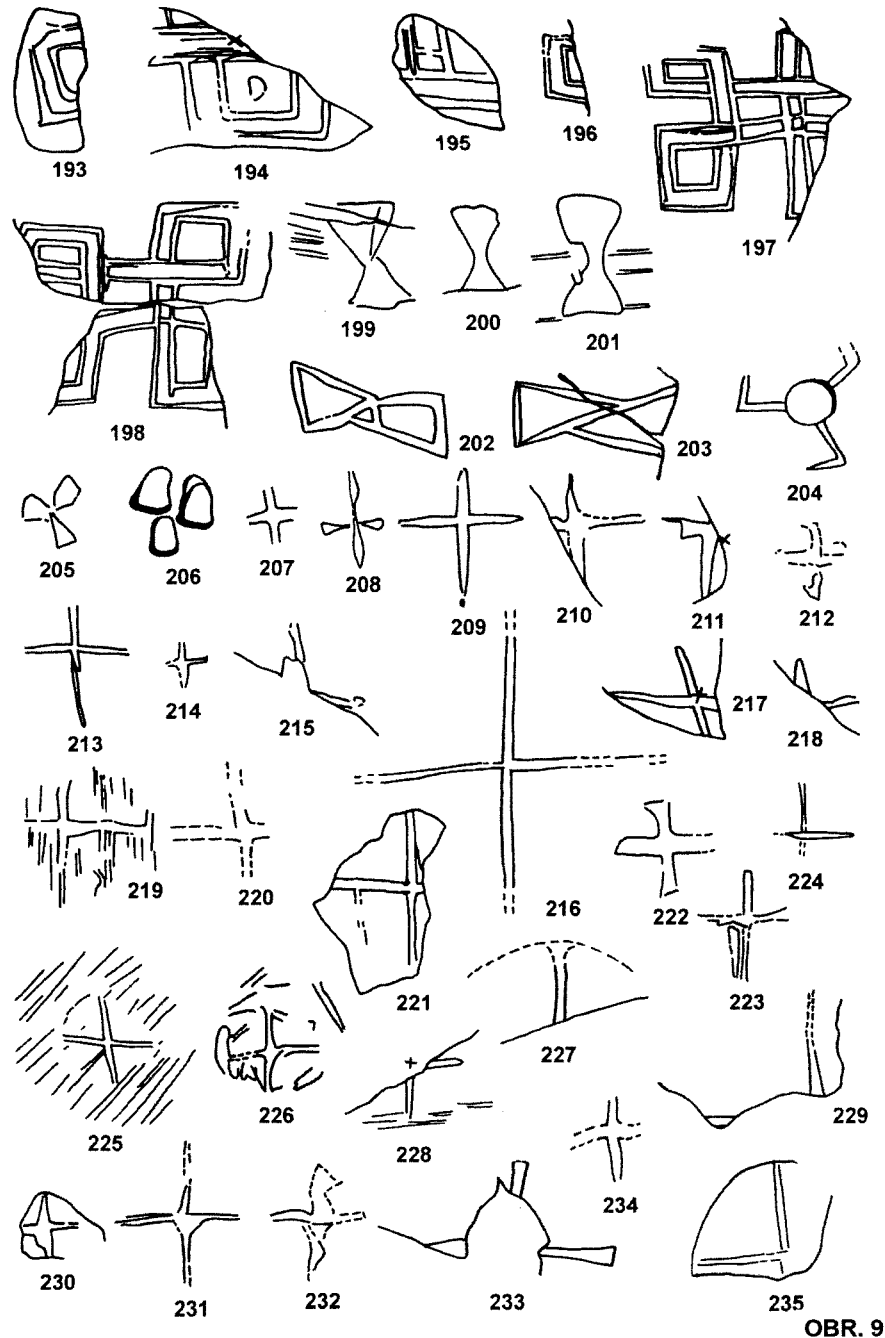
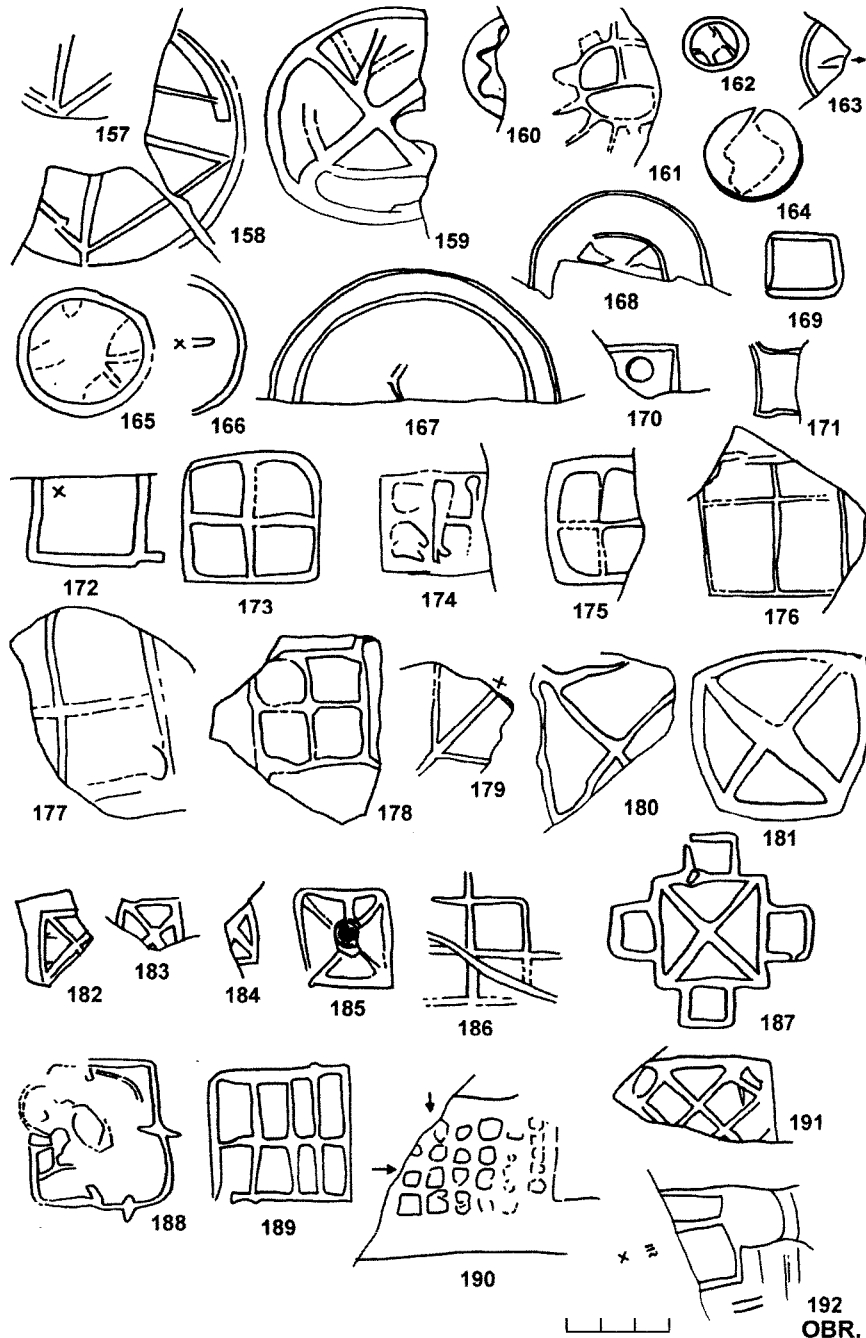

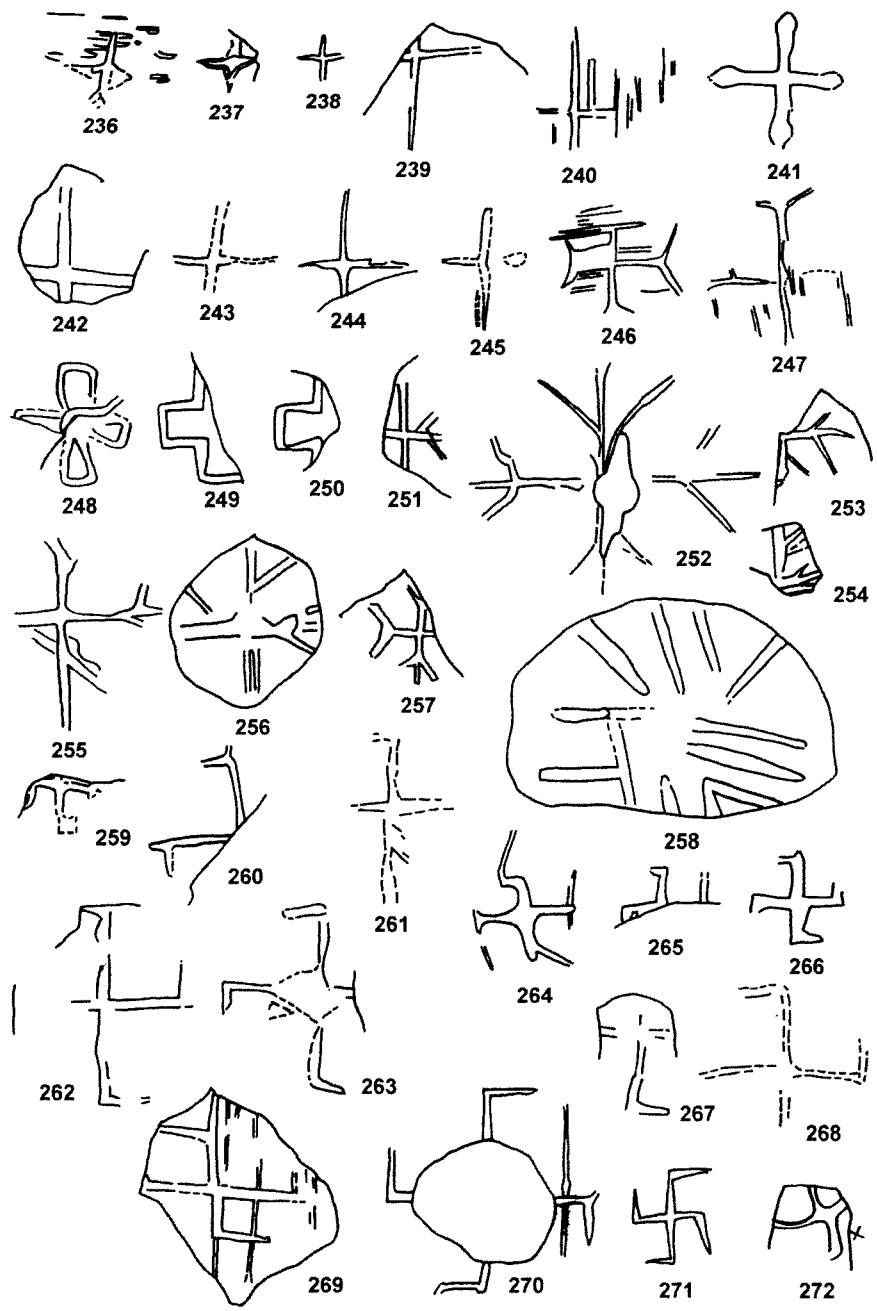

OBR. 6

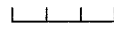
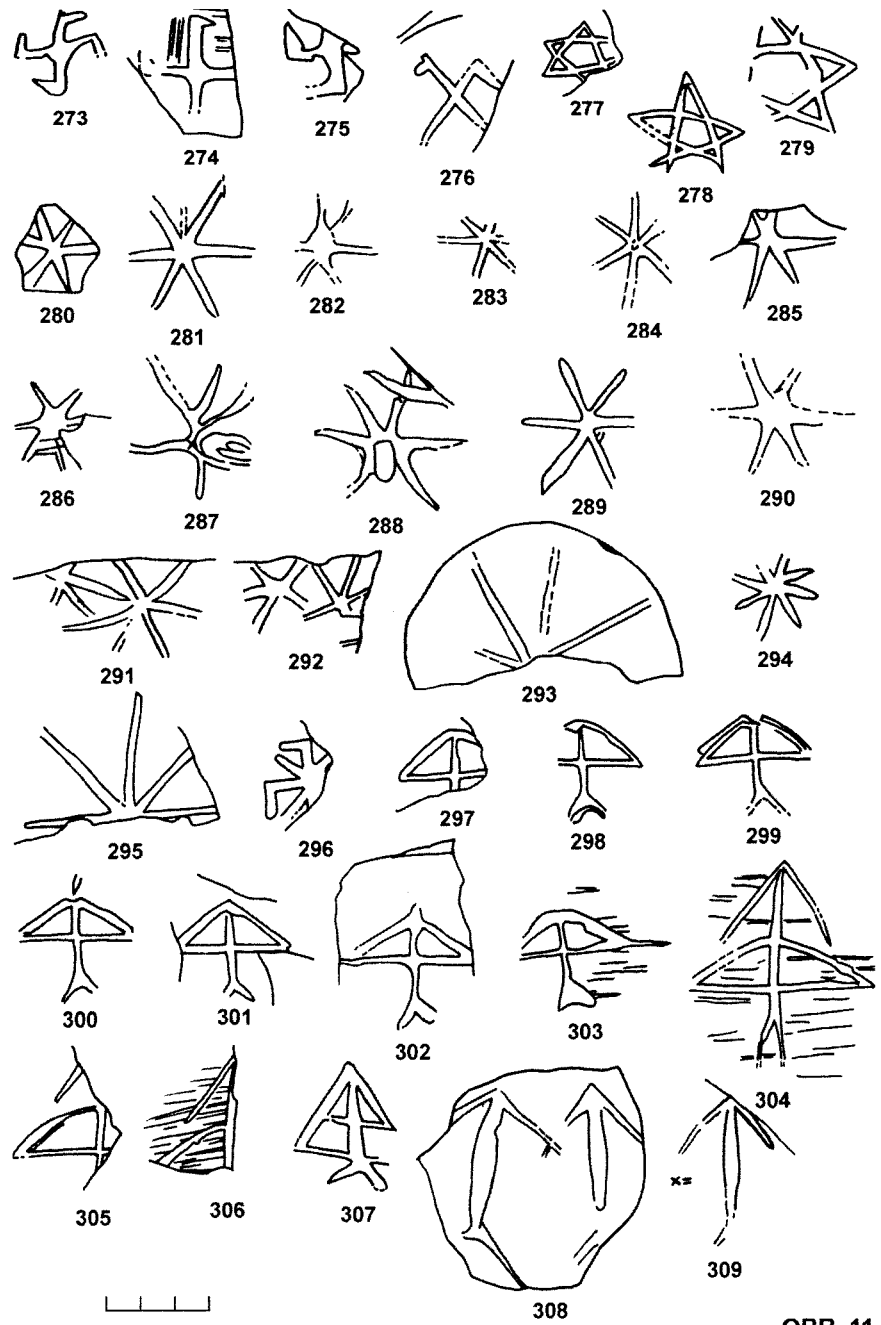

OBR. 7

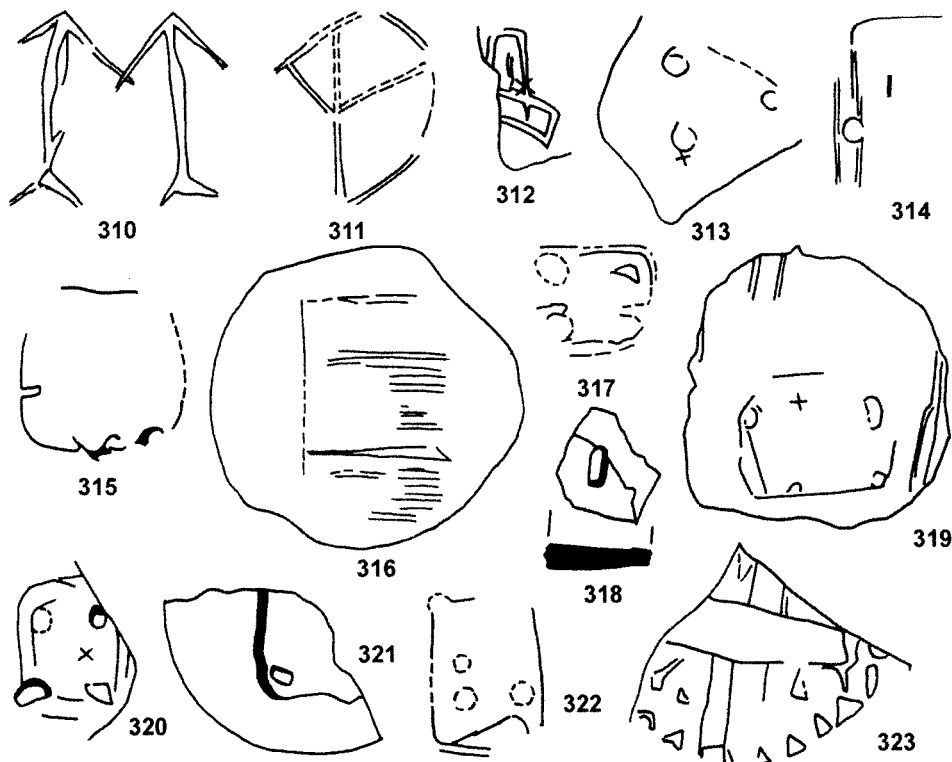

OBR. 10

OBR. 11

KAPITOLA 3

Hrnčářská výroba 6.-13. století ve východní části střední Evropy v archeologických pramenech²⁶

Tento text shrnuje archeologické prameny pro studium hrnčářské výroby na území České, Slovenské a Polské republiky v raném středověku. Zaměřuje se na nálezy z hrnčářských dílen, včetně hrnčářských pecí pojednaných v samostatném katalogu na konci práce, a výběrově také na doklady distribuce keramiky. Příslušné nálezy jsou pojednány nejen z důvodů bilance archeologických pramenů, ale také se zřetelem k otázce specializace a organizace výroby v raných státech ve sledované části Evropy.

Keramika představuje nejčastěji nacházený artefakt z raného středověku. Co ale víme o hrnčářství v této době? Jak bylo organizováno a co můžeme na základě archeologických poznatků říci o hospodářství tehdejší doby? Přestože výroba keramiky náleží vedle textilní výroby, zpracování kovů, kostí a vápna k nejlépe identifikovatelným odvětvím archeologickými prostředky, je poněkud překvapivé, že v českém bádání unikla systematické pozornosti.

Východiskem tohoto textu budou dvě hlavní skupiny hmotných pramenů: nálezy pozůstatků hrnčářské výroby nebo hrnčářských pracovišť a doklady distribuce keramiky (problematikou technologie výroby keramiky se v tomto textu zabývat nebudeme). V prvním případě je soupis vymezen územím současné České, Slovenské a Polské republiky, v druhém případě se omezíme jen vybrané příklady z území historických Čech. Časový rámec představuje období raného středověku, které je ve východní části stř. Evropy kladeno do 6. století až zhruba do pol. 13. století. Horní mez tohoto intervalu je však v této práci posunuta až na konec 13. století, aby bylo zachyceno období, vyznačující se rapidně přibývajícím počtem nálezů dílen.

1. Archeologické nálezy dokládající nebo domněle dokládající hrnčářskou výrobu

V této kapitole jsou shrnuty pokud možno všechny publikované archeologické nálezy na sledovaném území, které souvisejí nebo mohou souviset s hrnčářskou činností. Pro lepší přehlednost jsou rozděleny podle jednotlivých etap výroby a současně je diskutován jejich význam při identifikaci tohoto výrobního odvětví.

---

²⁶ Text bude publikován v Archeologických rozhledech 2009.

Získávání a úprava surovin. Dvě základní složky hrnčířského těsta, pojivo a ostřívo, se získávaly buď zvlášť a po určitých úpravách se prohněly do těsta, nebo, pokud to zdroje dovozovaly, těžil hrnčíř hlínu již přirozeně ostřenou. Některé způsoby těžby zanechávají pozůstatky zachytitelné archeologickým výzkumem, jiné (např. těžba na březích vodotečí) zůstávají obtížně rozpoznatelné. Do první skupiny spadají nepravidelné jámy, tzv. *hliníky*, které je ale obtížné odlišit od pozůstatků těžby zeminy pro jiné, např. stavební účely.²⁷ Hrnčířské hliníky jsou uváděny např. v Mohelnici, ve Mstěnicích a ve St. Městě - Za Zahradou, přesto jejich interpretace zůstává hypotetická. Další způsob těžby představuje hloubení *zvonovitých šachet*, které jsou doloženy v hrnčířských dílnách v Německu (*obr. 2: 1; Grote 1976, Abb. 19; Heege Hrsg. 1998, 15*). Na našem území se sice neuvádějí, avšak protože tvarem i velikostí jsou snadno zaměnitelné s některými obilními jámami (*obr. 2: 2*),²⁸ nelze ani u nás vyloučit tuto formu těžby. Ani jeden z obou způsobů těžby nepostačuje k bezpečné identifikaci hrnčířství, proto mohou mít při identifikaci tohoto výrobního odvětví jen doplňující úlohu.

Ostřívo, druhá složka hrnčiny, mohlo být získáváno buď proséváním písku nebo drcením hornin (*kamenná drtidla* snadno zaměnitelná se zrotěrkami), jak je to etnograficky doloženo např. u hrnčířů v Bělorusku (*Holubowicz 1950, § 15*). Používání těchto nástrojů v raném středověku k drcení a roztírání hornin bylo prokázáno (např. *Hrubý 1965a, 240*), jako spolehlivý doklad hrnčířské výroby však samy o sobě opět nepostačují.

Skladování a zpracování surovin. Z etnografických sběrů *W. Holubowicze (1950, § 14)* v západním Bělorusku vyplývá, že hrnčíři, jejichž produkce jen o málo překračovala vlastní spotřebu a kteří vyráběli krátký čas v roce, zpravidla shromažďovali tolik surovin, kolik postačovalo na jednu vypalovací várku. Obešli se tedy bez speciálních skladovacích zařízení. Naproti tomu větší výrobci si kvůli zrání vyššího množství hlín a kvůli zajištění výroby pro zimní období obstarávali zásoby, které hromadili v dřevěných truhlách, ohrádkách nebo v pravouhlých, často vydřevených jámách. Tímto způsobem jsou interpretovány některé zahloubené a vydřevené objekty s hrnčířským jílem na dně, nacházené při terénních odkryvech (*obr. 3: B*), i v tomto případě však mají tyto nálezy povahu pouhé indicie hrnčířské

²⁷ Hrnčířství by snad mohly indikovat hliníky, jejichž dna byla rozrušena v celé ploše zhruba stejně velkými krátery vzniklými opakovaným vykopáváním hlíny pro jednotlivé várky výrobků (jako v Mohelnici; *obr. 1*).

²⁸ Zvonovitá šachta z hrnčířské osady v Bengerode svými rozměry poněkud překonává slovanské obilnice. Avšak těmto se blíží jiná šachta nalezená v hrnčířském pracovišti u Einbecku, která podle stručné informace dosahovala při dně průměru 1,6 m (bez vyobrazení; *Heege Hrsg. 1998, 15*).

výroby, jež si vyžadují kritický přístup.²⁹ V případě úspěšného doložení takových objektů můžeme s ohledem na etnografická zjištění hovořit o produkci přesahující vlastní spotřebu.

Výroba nádob. *Hrnčířský kruh* se ve výrobě keramiky na slovanském území objevuje zhruba od 7.–8. století. Kvůli materiálu, z něhož byly kruhy zhotoveny, představují zcela ojedinělý nález (*obr. 3: A*).³⁰

Při výrobě a formování nádob využívali hrnčíři v raném středověku vedle kruhu a své zručnosti také celou řadu *jednoduchých nástrojů*. Z etnografických pramenů a z důkladného studia výrobních stop na nádobách nalezených při archeologických výzkumech vyplývá, že nejčastěji se užívaly dřevěné třísky, dřevěné nebo železné nože, útržky textilií a kůže, provázky apod. (*Rzežník 1995*).³¹ Materiál a také funkční indiferentnost těchto předmětů je předem vylučují ze skupiny bezpečných dokladů hrnčířství.

Problematickou kategorií nálezů představují tzv. *hrnčířské čepele*. Jsou to nevelké, na hranách obroušené keramické střepy nebo obdobně upravené kamenné úštěpy, které měly sloužit k povrchové úpravě hrdel a okrajů nádob (*obr. 4*). Kdybychom je spolu s některými badateli považovali za pozůstatky hrnčířské výroby, pak by představovaly jedny z nejčastějších archeologických dokladů tohoto výrobního odvětví.³² Avšak argumenty shromážděné pro tuto interpretaci (zejména *Šaurová 1973*) nejsou příliš přesvědčivé (kriticky *Měchurová 2002*). Můžeme totiž namítnout, že tyto „hrnčířské čepele“ nebyly nalezeny v žádné raně nebo vrcholně středověké hrnčířské dílně (*tab. 2*) a také že pocházejí ze středověkých šlechtických sídel, kde hrnčířská činnost není příliš pravděpodobná (*Durdík 1983a, 476; Unger 1999, 114–115*).

Další skupinou jsou *nástroje k vytváření ryté výzdoby*. Mohly být vyrobeny z různých materiálů (včetně kůže), z nichž jen některé přetrvaly do současnosti. Nástroje s jedním hrotem pochopitelně nelze bezpečně označit za hrnčířské, neboť mohly sloužit ke zcela jiným

²⁹ Pro raný středověk je uvádí *Buko (1990, 90–91); Snášil (1971, 102, obr. 7); Kara – Wresniński (1996, 160, pozn. 7, obr. 1B)*. Pro vrcholný středověk *Gringmuth-Dallmer (2002, obr. 365)* a *Richter (1969, 775; 1994, 154)*. Za pochybné považují nálezy pouhých kusů jílu volně kumulovaných v zahloubených objektech, považovaných za hrnčířskou hmotu (např. *Schmidt 1958, 33; Vogt 1968, 5, obr. 1*).

³⁰ Jediný exemplář na území Západních Slovanů pochází z Ostrowa Lednického v Polsku, který byl nalezen ve vrstvě z 2. pol. 12. století (*Kara – Wresniński 1996, 160–162*). Další ojedinělý doklad, ovšem z neslovanského území, uvádí *Bergmann (1993, 31–39)*. *L. Skružný (1970, 145–154)* uvažoval také o kruzích z kamene, které jsou prý mylně zařazovány mezi žernovy.

³¹ Pokud vím, v české ani slovenské archeologii nebylo takto pojaté studium keramiky dosud ve větší míře uskutečněno.

³² Při archeologických výzkumech bývají poměrně hojně nacházené (např. *Hejna 1964, 199–201, obr. 29; Hejna 1983, 287, obr. 10; Justová 1981; Kara – Wresniński 1996, 156–160; Kouril 1994, 142; Kováčik 1999, 88; Kwapieniowa 1983; Šaurová 1973*).

účelům. Přesto se v literatuře objevil pokus takto interpretovat některé kostěné nebo parohové předměty (Hrubý 1957, 153–154). Jistotu nemáme ani v případě hřebenové výzdoby; někteří badatelé se přesto domnívají, že v hrnčířství byly k těmto účelům používány kostěné nebo parohové nástroje s krátkými zarovnanými zuby (obr. 5; Hrubý 1957, 154–156; Lutovský – Militký 2000, 105–106; Rauhutowa 1976, 119, 140, obr. 66).

Poslední skupinu nástrojů k výzdobě keramiky představují *razidla kolků*, která mají na jednom nebo obou koncích různé vyřezané motivy (kříže, hvězdice, mřížky atd.). Při výzkumech v oblastech na Z a SZ od námi sledovaného území se nacházejí razidla vyrobená z kosti, parohu nebo z kovu; vyloučit nelze ani dřevo či jiné organické materiály, přestože dosud nebyly přímo doloženy. Zatímco jejich nálezy na germánském území jsou poměrně početné (Knaut 1987), ve slovanské oblasti přesvědčivé doklady téměř chybějí, a to i na územích, kde kolkovaná keramika není ojedinělá (Träger 1985, srov. obr. 8: 9). Unikátní nález v celém západoslovanském prostředí představuje předmět z budečského hradiště (Bartošková 1995, 40–42, obr. 7: 2), který je svým materiálem, tvarem a rozměry k nerozeznání od hrnčířských razidel z germánského prostředí (obr. 6: 1);³³ odlišuje se od nich pouze zašpičatělým koncem, který mohl sloužit k rytí lineárních výzdobných motivů. Předložená interpretace sice poněkud naráží na omezený výskyt kolkované keramiky na Budči (např. Bartošková 1997; Váňa 1995), jinde v Čechách však není neobvyklá (zvláště ve starší době hradištní; např. Kuna – Profantová 2005, 174–175).

Vysoušení výrobků. Před výpalem bylo nutné výrobky vysušit, aby ve vysokém vypalovacím žáru nedošlo k popraskání. Jak ukazuje etnografie, hrnčíři vysoušeli nádoby před domácí nebo hrnčířskou pecí nebo přímo uvnitř rozehřátých pecí zbavených hořícího paliva; v příhodném ročním období posloužily pouhé sluneční paprsky (Holubowicz 1950, § 130). V archeologické literatuře se někdy uvažuje o užívání *speciálních vysoušecích pecí*. Jejich uplatnění lze předpokládat spíše ve výrobě tenkostěnných nádob s menším podílem ostřiva, která byla na prudké změny teplot citlivější, tedy spíše v mladším středověku.³⁴ Mezi hrnčířskými pecemi v Nitře - Lupce je hledal B. Chropovský (1959, 822), avšak jeho závěry nejsou přesvědčivé – hlavní potíž činí odlišení od běžných vypalovacích pecí.

Hrnčířské pece. S ohledem na značné množství nacházené keramiky bychom v archeologických pramenech očekávali početný výskyt pecí, avšak ve skutečnosti lze v období 6.-13. století napočítat na území Slovenska, Polska a ČR nanejvýš 60 exemplářů v 17

³³ Zejména skupinu 2 podle M. Knauta (1987, Abb. 4 a 6). Jím shromážděné nálezy se koncentrují v Porýní, v severním Německu a Dánsku.

³⁴ Vysoušecí pece uvádí např. M. Richter (1969, 777–778) v dílnách na předměstí Sezimova Ústí z přelomu 14. a 15. století, nálezy však nebyly dosud uspokojivě publikovány.

lokality (tab. 1; obr. 7 a 8).³⁵ Příčinou je bezpochyby užívání pyrotechnologických objektů, které nelze jednoznačně archeologicky interpretovat. Hrnčířská vypalovací zařízení můžeme z tohoto hlediska rozdělit na 1) *speciální hrnčířské pece* (dvoudílné pece s různě uspořádanou komorou a topeništěm, příp. některé typy jednodílných pecí), které se užívaly pouze v hrnčířství, a jsou proto snadno interpretovatelné; 2) *jednoduché pece*,³⁶ které lze snadno zaměnit s výrobními zařízeními z jiných výrobních odvětví a jejichž spojitost s hrnčířstvím je prokazatelná pouze prostřednictvím nálezu vsádky nebo podle celkového kontextu a 3) *polní pece* v podobě zahloubených nebo přímo na povrchu umístěných ohnišť (přehled typů známých z etnografie podává *Drews 1978–1979*, 33–35), jejichž vazba na hrnčířství se archeologickými metodami prokazuje nejobtížněji.

Detailnější údaje o hrnčířských vypalovacích zařízeních nalezených na území České, Slovenské a Polské republiky doplněné o odkazy na literaturu obsahuje katalog na konci textu. Problematice nerovnoměrného výskytu pecí v čase je věnována jedna z následujících kapitol.

Odpad. Často bývá nejvýznamnějším pozůstatkem neagrární produkce výrobní odpad. Vypalování keramiky představovalo obvykle nejrizikovější proces i ve výrobě zkušeného hrnčíře. Není náhodou, že většina dokumentovaných případů magického jednání v hrnčířství se váže právě na etapu výpalu (*Holubowicz 1950*, § 136; *Köpke 1991*). Pro svou trvanlivost a omezené možnosti druhotného použití by měl teoreticky hrnčířský odpad představovat jednu z hlavních položek mezi pozůstatky výroby. Např. v severových. Německu jsou nálezy odpadišť z 13. - 15. století uváděny dvakrát častěji než nálezy hrnčířských pecí (*Gringmuth–Dallmer 2002*, Abb. 1). Zmínit musíme také středním Porýní, kde vznikala střepiště imponantních rozměrů již od merovejské doby (*Janssen 1983*, 348–394). Avšak na námi sledovaném území se až do přelomu 12. a 13. století s žádným hrnčířským odpadem nesetkáváme.

³⁵ Do souhrnu jsem nezařadil dvě pece z Jihlavy - Křížové ulice a pec z Kostelce u Jihlavy pro jejich datování přesahující do 14. století (*Zatloukal 2000*, 63-65), ani pece z Velké Střelné (*Zatloukal 2000*, 67-68) a v Milevsku (*Drda 1983*), které soužily k vypalování stavební keramiky.

³⁶ Možná sem patří i některé tzv. chlebové pece, jejichž využití v hrnčířství nelze vyloučit (k těmto pecím např. *Měřínský 1983*, 45-46; *Michna 1970*, 68-81).

	Lokalita	Počet pecí	Dvouprostorové pece vertikální	Dvouprostorové pece horizontální	Jednoprostorové pece	Typ pece neurčen	Datování (století)	Kategorie
1.	Bajč, SR	1				1	12.-14.	?
2.	Bruntál, ČR	1			1		13.?	2
3.	Česká Lípa, ČR	4		3	1		13.?	1, 2
4.	Hoste, SR	1	1?				9.?	1
5.	Kostelec nad Orlicí, ČR	3		1	2		přelom 12./13.	2
6.	Mohelnice, ČR	12			12		2. pol. 12.-1. pol. 13.	2
7.	Mstěnice, ČR	2		2			13.	1
8.	Nitra - Dražovská cesta, SR	1				1	9.	?
9.	Nitriv - Lupka, SR	12	12				2. třetina 9.-poč. 10,	1
10.	Przemysł - Zasanie, Polsko	13	13				2. pol. 13. - 1. pol. 14.	1
11.	Sady u Uh. Hradiště, ČR	1	1				2. pol. 9.	1
12.	Slovenské Ďarmoty, SR	1	1				10.-11.	1
13.	Staré Město u UH - Na kostelíku, ČR	3	3				1. - 2. třetina 13.	1
14.	Staré Město u UH - Za zahradou, ČR	1	1				1. - 2. třetina 13.	1
15.	Tisová, ČR	2			2		přibližně 2. třetina 13.	1
16.	Vícov (nejisté), ČR	1		1			13. století	3
17.	Želechovice, ČR	1			1		2. pol. 11.?	2
	CELKEM 17 lokalit	60	32	7	19	2	9.-13. století	

Tab. 1. Přehled hrncířských pecí z 6. – 13. století na území ČR, Slovenska a Polska. Pece jsou rozděleny do kategorií podle spolehlivosti určení jako hrncířské pece (1 – určitě; 2 – snad ano; 3 – spíše ne). Další údaje viz katalog na konci textu.

První otazník visí nad nedostatkem nálezů *přepálené* nebo žarem *deformované keramiky*. Nejstarší takové zlomky (ovšem zcela ojediněle zastoupené) se hlásí do 9.-10. stol. (např. Oborín na vých. Slovensku nebo Vlastislav v severozáp. Čechách; *Vizdal 1963*, 373-374; *Váňa 1968*, 25, obr. 47: 4), pravidelně se začínají objevovat teprve od sklonku raného středověku (např. *Bialeková ed. 1989*, 28; *Durdík 1983*, 211; *Kováčik 1999*, 87; *Kunysz 1965*, 337; *Richterová 1996*, 274-278; *Snášil 1979*, 74). Právě v této době nastupují speciální hrncířské pece, takže na první pohled se zde rýsuje příčinná souvislost. Tomuto vysvětlení

však protirečící experimentální výpaly, které naznačují, že i v polních pecích mohlo být za určitých podmínek dosaženo stejných teplot jako v pecích speciálních (srov. níže).

Druhou otázkou je absence *rozsáhlých střepišť* na námi zkoumaném území, jež by mohla být použita jako argument pro ještě neexistující masovou produkci. Avšak současně nutno upozornit na zjištění *A. Heege (Hrsg. 1998, 20)*, podle něhož se střepiště skládala ze dvou složek: jen malou část tvořila přepálená a žárem deformovaná keramika, naproti tomu většinu objemu tvořily nádoby, jež nebyly dostatečně vypálené. Je proto otázkou, jestli na námi sledovaném území nebyly spotřebovávány všechny nádoby, včetně těch, které nedosáhly optimálního výpalu.

Skladiště. Distribuci keramiky předcházelo jejich shromáždění v *dílenském skladu*, který by se při výzkumech měl projevit jako depot výrobků jednotného provedení a beze stop použití. Takové nálezy pochopitelně nejsou časté a pokud se vyskytnou, vděčíme za to událostem znemožňujícím výrobky vyzvednout a spotřebovat.³⁷ Z raně středověkých lokalit bývá v této souvislosti někdy uváděn nález v Oboríně tvořený asi deseti celými hrnci shodného provedení, které stály hustě vedle sebe seřazené na ploše 1,5 x 2 m (*Vizdal 1963*). Nelze ale vyloučit ani jinou interpretaci, např. že nádoby představují pozůstatek nevyzvednuté vsádky polní pece. Mimo námi sledovanou oblast, ovšem stále na slovanském území, se uvádí ještě jeden možný nález skladu (*Herrmann Hrsg. 1970, 79*).

Souhrn. Hrnčířství řadíme mezi odvětví produkující zboží masové spotřeby – jenom počet vyrobených hrnců můžeme v Čechách a na Moravě kolem poloviny 11. století odhadnout přes 2,5 mil. každý rok!³⁸ Přesto známe jen málo pozůstatků vlastní výroby. Neúplnost našich pramenů dobře vyplývá ze srovnání *tab. 2 a obr. 10*, které zachycují na jedné straně nezbytný inventář hrnčířské dílny (odvozený z etnografie) a na druhé straně archeologickou realitu.

³⁷ Pokud vím, nejstarší přesvědčivý doklad spadá do počátku 14. století, tedy již mimo rámec námi sledovaného období. Pochází ze Starého Města u Uherského Hradiště, kde hrnčíř, jehož dílna asi ležela nedaleko (*Snášil 1983a*), podle všeho musel přemístit 300–350 nádob ze svého skladu do zaniklé studny (*Snášil 1982a*). Tyto nádoby, jež neměly stopy použití, spočívaly vzájemně do sebe vsazené, což je způsob skladování běžný také v dnešních dílnách.

³⁸ Odhad kombinuje předpokládaný počet obyvatel podle *J. Žemličky (1997, 18)* a průměrnou roční spotřebu nádob odhadovanou *W. Holubowiczem (1965, 131-150)* představující zhruba 4 kuchyňské hrnce na osobu.

Lokalita	Získávání surovin	Skladování a zpracování	Hrnčířský kruh	Hrnčířské čepce	Nástroje na výzdobu	Hrnčířské pece	Výrobní odpad	Výrobní sklad
Bajč						+		
Bruntál						+		
Česká Lípa						+		
Hoste						+		
Kostelec n. Orlicí						+	+	
Mohelnice	+	+				+		
Mstěnice	+					+		
Nitra - Dražovská cesta						+		
Nitra - Lupka						+		
Przemysl						+	+	
Sady						+		
Slovenské Dármoty						+		
Staré Město - Na Kostelíku						+	?	
Staré Město - Za Zahradou	+					+	+	
Tisová						+		
Vícov ?						+		
Želechovice						+		

Tab. 2. Soupis dílen identifikovaných podle hrnčířských pecí a jejich nálezový profil. Území ČR, SR a Polska v 6. – 13. století.

Z výše uvedeného soupisu vyplývá, že korunním svědkem budou vždy pece, neboť ostatní nálezy hrnčířskou výrobu samy o sobě nemohou bezpečně dokládat. Ani svědectvím pecí však není vždy jednoznačné, zvláště v případě jednoprostorových typů, které lze bezpečně rozpoznat jen prostřednictvím vsádek. Druhý důležitý doklad hrnčířství – výrobní odpad – pro období před přelomem 12. a 13. století nesehrává žádnou roli, neboť z dosud neobjasněných důvodů se vyhýbá archeologické evidenci. Z předložené bilance vyplývá, že nejstarší známá hrnčířská pracoviště (identifikovaná pecemi) pocházejí až z 9. století z nalezišť v Nitře - Lupce a v Sadech u Uh. Hradiště; počátky většího počtu dokladů však spadají teprve na konec 12. století nebo do 1. pol. 13. století.

2. K výskytu hrnčířských pecí

Z nedlouhého úseku mezi 2. pol. 12. a koncem 13. století³⁹ evidujeme na sledovaném území dvakrát více lokalit s hrnčířskými pecemi než z předchozích šesti století (*tab. 1*). Protože tento zřetelný nepoměr nelze vysvětlit pouhým stavem bádání, musíme ho považovat za odraz skutečnosti, která naznačuje určitou změnu v používání vypalovacích zařízení na sklonku raného středověku.

Již bylo uvedeno, že první speciální hrnčířské pece se objevují teprve v 9. století. Nacházíme je v Nitře - Lupce (výzkum v r. 1959) a v Sadech u Uh. Hradiště (1963) na území, které je považováno za jedno z jader Velké Moravy. Zatím ale nic nenasvědčuje, že by se v 9. století staly běžným výrobním objektem; spíše naopak, nadále musely převládat archeologicky obtížně rozpoznatelné tzv. polní pece, neboť poměrně rozsáhlý výzkum velkomoravských lokalit, který od té doby proběhl (Mikulčice, Staré Město, Pohansko, Olomouc), žádné další nálezy speciálních pecí nepřinesl. Rovněž v následujícím 10. a 11. století tvoří na námi sledovaném území speciální pece ojedinělý typ nálezů.⁴⁰ Nepočetný výskyt tohoto výrobního zařízení v raném středověku není charakteristickým jevem jen pro naše území, setkáváme se s ním mimo jiné také v dnešním Německu (*obr. 7*),⁴¹ kde se tudíž keramika nepochybně vypalovala také převážně v primitivních polních pecích. Důsledkem toho jsou velmi skrovné archeologické mapy s nálezy hrnčířských vypalovacích zařízení na těchto územích, které kontrastují s mapami z oblastí, kde se naopak užívaly především speciální hrnčířské pece (*obr. 9*). Pokud se na dnešních územích Moravy, Slovenska a Německa přece jen speciální pece před 12. stol. vyskytly, potom lze z jejich geografického rozmístění soudit, že v tom svou úlohu sehrála určitá interakce s pozdně římským obyvatelstvem, neboť tyto pece se kumulují především podél rýnského a dunajského římského limitu (*obr. 7*).

Jak si vysvětlit, že speciální pece se v raném středověku používaly tak málo? Jedná se přeci o starobylý vynález (např. vertikální typ je u nás znám již od eneolitu) a ještě v římském období se užívaly poměrně hojně.⁴² Byla příčinou primitivní úroveň raně středověkého hrnčířství? Proti kladnému zodpovězení této otázky hovoří skutečnost, že v průběhu 6.-12. století došlo k řadě důležitých změn technického a organizačního rázu, jako např. zavedení hrnčířského

³⁹ Přesnější vymezení počátku tohoto intervalu není zatím možné. V podstatě ho lze ztotožnit s tzv. pozdně hradištním horizontem, jehož vymezení je však vágní a u něhož navíc musíme předpokládat regionální diference.

⁴⁰ Vynechány jsou Bajč a Hoste (SR), jejichž datování je diskutabilní (viz 5).

⁴¹ Na území Severozápadních Slovanů, které jsem do této práce nezahrnul, jsou uváděny pouze dvě pece – v Kremitz a Löcknitz (do svého katalogu je zařadila B. Weiserová 2003), jejichž interpretace je však v poslední době zpochybňována (např. Biermann 1998a, 102; Kempke 2001, 216).

⁴² Např. na Moravě známe z doby římské (z období trvajících čtyř století) 14 lokalit s nálezy speciálních hrnčířských pecí (Droberjar 2002, 88), raně středověký protějšek (za prvních pět století) představují pouhá dvě naleziště.

kruhu, zdokonalování postupů při stavbě nádob, standardizace výroby, vznik regionálních typů, specializace, výroba pro regionální odbyt atd.⁴³ Také experimentální výpaly ukázaly, že v zahloubených ohništích bylo za poměrně snadno dosažitelných podmínek možné vyrobit kvalitní redukční keramiku při teplotách dosahujících až okolo 1000 °C (Böttcher – Böttcher 1996, 89) – totožných teplot bylo dosahováno ve dvouprostorových pecích (např. Biermann 1998, 146). Tyto skutečnosti zřetelně ukazují, že mezi užíváním pokročilých výrobních zařízení na jedné straně a mezi úrovní a organizací výroby na straně druhé nebyla přímá úměra. Snad v této souvislosti můžeme hovořit o „strachu z novot“, který podle J. Le Goffa (2005, 282) působil ve středověké Evropě nejvýrazněji právě v oblasti techniky. Zavádění speciální peci se tak zřejmě řadí po bok dalších technických vynálezů jako byly vodní mlýn, pluh nebo dokonalejší formy záprahu, jež byly vesměs známy již v antice, ale plně se uplatnily až v mladší části středověku.

Jaké však byly konkrétní příčiny, za nichž se pece začaly zničehonic ve 2. pol. 12. – 13. stol. objevovat? Výše dosahovaných teplot výpalu mezi zahloubenými ohništi a pecemi nebyla – jak již uvedeno – natolik rozdílná. Budeme-li hledat vysvětlení v možnosti regulovat průběh⁴⁴ a teplotu výpalu, kterou nabízely dvouprostorové (vertikální i horizontální pece),⁴⁵ pak se musíme ptát, proč ve stejné době jako dvouprostorové pece nastupují také pece s jedním prostorem.⁴⁶ Vše dále komplikují dílny, které již užívaly speciální pece, ale vypalovaly v nich keramiku hradištní tradice (např. část vsádky ve Vysokém Mýtě nebo ve Starém Městě u Uh. Hr. - Za Zahradou; Snášil 1979, 75), jež se dala vypalovat i v polních pecích.

⁴³ Podobným příkladem by mohla být feldberská keramika vyráběná u Severozápadních Slovanů, jež svou kvalitou vynikala nad ostatní produkcí a přesto dosud nebyla zjištěna jediná pec, v níž byla vypalována (Kempke 2001, 236-237).

⁴⁴ Uplatnila se zejména v počáteční etapě výpalu, kdy docházelo k redukci vody v hrnčině. Kontrolované pozvolné zvyšování teploty na začátku výpalu bránilo popraskání výrobků a v důsledku dovolilo snížit podíl ostřiva, zjemnit hmotu a ztenčit střep (Böttcher – Böttcher 1996, 89).

⁴⁵ Technický potenciál vertikálních pecí jistě nebyl malý, o čemž výmluvně svědčí jejich dominantní uplatnění v římském Impériu (Cuomo di Caprio 1978-1979). Horizontální pece s sebou zase přinesly řešení, které topeniště řadí do jedné roviny nebo v mírném snížení před vypalovací komoru, což poskytl ohřev taženým žarem umožňující rovnoměrnější výpal. Rozdíl mezi oběma typy pecí ale nelze přeceňovat, neboť např. podle pozorování W. Jansseny (1987, 109) se výrobky z nich (v Porýní) kvalitativně neodlišují. V mladším středověku a novověku převládaly zřejmě horizontální pece, vertikální ale rozhodně ani v pozdější době nebyly výjimečné. Vertikální pece pocházejí např. ze Stěbarku (15. století), z Varšavy (konec 17. století; Kwapieniowa – Walowy 1969, 209-210) nebo ze západních oblastí (Janssen 1987), odkud několik dokladů uvádí také B. Weiserová (2003; např. Raeren - Neudorf z 15. století; Unterregenbach snad ze 13. století a nebo Utrecht z přelomu 14./15. století).

⁴⁶ Z jednoprostorových pecí (mimo nálezy ze 13. století zachycených na tab. 1) uvedme namátkou z mladšího období nálezy v Opavě (poč. 14. stol.; Šikulová 1972) a v Sezimově Ústí (počátek 15. století; Richter 1969, 777).

Důležitou okolností, za níž se na námi sledovaném území realizovalo rozšíření pecí, bylo nepochybně navázání užších kontaktů se západními oblastmi. Ani např. na území dnešního Německa se však pece neobjevily zničehonic, ale až v souvislosti s hlubšími změnami, kterou procházela tamější společnost. Jak již zmíněno, podobně jako na námi sledovaném území se i v Německu užívaly ve starším středověku nejčastěji polní pece (obr. 7), v nichž se vyráběla lokální keramika (*frühe Grauware*, příp. *slawische Keramik*; např. *Stilke 2001*, 24). Speciální pece se na tomto území začínají plošně objevovat až od 12. století (obr. 8), tedy ve stejné době, kdy docházelo k rozšiřování produkce vyspělé keramiky (zejména *Gelbe Irdenware* a jejích derivátů), považované již za dílo specializovaných hrnčírů. Kořeny této produkce sahají do středního Porýní, kde byla známá již v karolinském období, v oblastech dále na východ se však začala vyrábět až od 12. století (*Sanke 2001*, 427-428). Do této vlny postupující od západu na východ nápadně zapadá také výskyt speciálních pecí na území České republiky a Slovenska ve 13. století a nakonec také kvalitativní obměna samotné keramiky.

Za indicii tohoto vlivu na území východní části střední Evropy lze považovat horizontální typ pece, který podle *W. Janssena (1987, 110–111, Abb. 24)* pochází z Porýní, kde se objevil již v merovejském období jako charakteristický prvek tamějšího hrnčířství. Nejstarší doklad takového kontaktu představuje horizontální pec v Kostelci n. O z přelomu 12. a 13. století, jejíž interpretace však může vzbuzovat jisté pochyby; dalším, tentokrát nesporným dokladem jsou tři horizontální pece v České Lípě (obr. 18), v nichž se vyráběla světlá a tenkostěnná vrcholně středověká keramika (*Gabriel 1979; 1981*), a také dvě pece ve Mstěnicích. †

3. Kapacita pecí

Odhad kapacity raně středověkých hrnčířských pecí závisí na rekonstrukci vypalovací komory. Jediná pec, která se zachovala téměř v úplnosti, pochází ze Sadů u Uh. Hr. Její klenba měla polokulovitý, mírně vejcovitý profil a výšku zhruba shodnou s průměrem kruhového dna vypalovacího prostoru (obr. 22). Po posouzení dalších pecí, z jejichž klenby se zachovalo sice méně, ale stále je na nich patrný úhel náběhu zaklenutí, se domnívám, že měly obdobnou konstrukci (obr. 19; 20; 27; 30).⁴⁷ Toto zjištění opravňuje odhadnout výšku vypalovacích komor na základě jejich půdorysu, a díky tomu i přibližnou kapacitu, kterou

⁴⁷ Ve všech případech se největší šířka kopule nacházela u základny. Odlišným způsobem postupoval R. Snášil při rekonstrukci pece ve Starém Městě, při níž ale dospěl k málo pravděpodobné a poněkud bizarní podobě nadzemní části (obr. 23: 2).

vyjádříme v nádobách o výšce a max. šířce 20 x 20 cm (v této době nejběžnější velikost hrnců). Ukázalo se, že do uvedených pecí se vešla várka asi 50 hrnců (umístěných tak, aby si ponechaly odstup od klenby), což podle *W. Holubowicze (1965, 131-150)* odpovídá roční spotřebě asi 12 lidí. To znamená, že spotřebu jednoho sídliště s deseti usedlostmi by ročně pokryly zhruba čtyři výpaly a každou další várku by již bylo možné směnit mimo sídliště. I když se jedná jen o přibližné odhady, nasvědčují, že jediný hrnčíř nemusel mít potíže zásobovat několik sídlišť. Připomeňme navíc dílny, v nichž se pravděpodobně vypalovalo v několika pecích najednou (Nitra - Lupka, Mohelnice, Tisová).

Půdorysná rozloha pecí zůstávala až do začátku 13. století poměrně nevelká (*obr. 31: 1-12*), což však nemusí vypovídat nic o intenzitě výroby – podobné rozměry měla také celá řada pecí v Porýní,⁴⁸ z nichž některé se uplatňovaly ve významných výrobních centrech. Nebývalé zvětšení kubatury vypalovacích komor přinesl teprve vrcholný středověk. Např. do pece v České Lípě se oproti původním padesáti vešlo kolem tří set hrnců (*obr. 31: 14, 19*). Příčinou sice mohlo být zvětšení počtu spotřebitelů spadajících na jednoho hrnčíře, jistě se zde ale projevilo také značné rozšíření škály výrobků, ke kterému došlo právě ve vrcholném středověku.

4. Hrnčířská pracoviště v 9. století

V této kapitole se zaměříme na vybrané dílny umožňující dotknout se otázek specializace a organizace hrnčířské výroby v 9. století.

Pojmu *specializace výroby*, spjatému se společenskou dělbou práce, je ve studiu raného středověku přikládán značný význam. Především proto, že specializaci lze vnímat také jako jeden z mechanismů integrace společnosti podobně jako směnu, bez níž by ostatně specializace nebyla možná (u směny tuto funkci zdůrazňoval *K. Polanyi 1957*). Badatelské úsilí se proto zpravidla a zcela pochopitelně zaměřuje na prokázání produkce přesahující výrobcovu vlastní spotřebu, která mu měla směnou zajistit přísun jiného zboží nezbytného pro jeho obživu. Tento úkol však již na počátku znesnadňují dvě skutečnosti. Na jedné straně jsme teoreticky oprávněni hovořit o specializaci všude tam, kde je méně výrobců než konzumentů (*Costin 1991*) – a to je stav, který v případě raného středověku nastal asi velmi záhy. Na straně druhé víme, že ještě ve vrcholném středověku byli někteří městští řemeslníci odkázáni na zemědělskou činnost ve vlastní režii. Je proto zřejmé, že při studiu výroby v raném

⁴⁸ Např. Altdorf, Donzdorf, Duisburg, Eckdorf, Krefeld - Gellep, Neumental - Zimmersrode, Regensburg - Galgenberg, Walberberg, Wiesloh, Wildenrath, Wülfingen (*Weiser 2003*).

středověku nejde ani tak o otázku, zda specializace byla či nikoliv, jako spíše o postižení *míry* specializace. Tím se ovšem celé studium značně komplikuje. Domníváme se, že jedinou cestou je spokojit se s pečlivým posuzováním specializace pro každý jednotlivý případ zvlášť. V archeologii zůstanou stěžejními dva ukazatelé – objem výroby a zapojení do směny. Dále lze specializaci – ve smyslu, o němž zde hovoříme – zvažovat také tam, kde došlo k zaměření pouze na část výrobního sortimentu. Naproti tomu kvalita výrobků může hrát spíše jen doplňující úlohu a v každém případě úvahy na ní založené vyžadují opatrnost, neboť ani v dnešní době nenastal toužebně očekávaný okamžik, kdy by masová produkce byla zároveň kvalitní.

Přední místo zaujímá pracoviště v Nitře - Lupce s dvanácti nalezenými pecemi, užívanými po dobu nejdéle 60-70 let,⁴⁹ o němž sotva můžeme pochybovat, že sloužilo specializované produkci (obr. 29). Jiná, podobná dílna, která měla srovnatelný počet pecí a podobnou délku trvání, mohla podle dobře odůvodněného odhadu zásobovat několik set domácností.⁵⁰ Přitom nelze vyloučit, že lupecká dílna byla ve skutečnosti ještě větší, než jak ji odkryl archeologický výzkum: napovídá tomu absence těžebních jam, které v případě jiných dílen často tvořily součást výrobního areálu.⁵¹ Dalším projevem specializace zdejších hrnčírů je distribuce výrobků. Studium hrobové keramiky⁵² na jihozápadním Slovensku v 9.-10. století ukázalo, že jediné hrnčírské výrobky, které byly distribuovány, pocházely právě z lupecké dílny (Vlkolinská 1995; 1996; 2004), zatímco produkty všech ostatních hrnčírů byly zaznamenány vždy jen v jedné lokalitě. I když se uvedené zjištění opírá jenom o materiál z pohřebišť, ukazuje zřetelnou dichotomii mezi objemem produkce lupeckých a ostatních hrnčírů.

Spotřebitelé lupecké dílny se podle I. Vlkolinské (1995, 37; 1996, 321) nacházeli nejčastěji ve vzdálenosti do 30 km, některé výrobky však urazily cestu dosahující vzdušnou čarou 60 km. Tyto mezní vzdálenosti dokládá nádoba z pohřebiště v Ipeľském Sokolci (*tamtéž*) a také nález ve Skalce nad Váhom⁵³ (obě lokality se pravděpodobně nacházely na komunikačních trasách).

⁴⁹ Datování je intervalové. Opírá se o lupecké výrobky nalezené na hradním kopci v horizontu, který následoval po uložení hrobů, datovaných do 1. pol. 9. století (Bednár 2001, 31) a o pohřebiště nalezené vedle dílny, které obsahovalo řadu nádob lupeckých hrnčírů a s nimi četné šperky řazené do 3. třetiny 9. až poč. 10. století (Štefanovičová 1990, 218-219). Výsledný interval asi 60-70 let představuje však jen maximální časový rámec, v němž mohla dílna působit podstatně kratší dobu.

⁵⁰ Podle A. Heege Hrsg. (1998, 24) zásobovala dílna v Einbecku s jedenácti pecemi a trvajícím asi 90 let zhruba 300 domácností současně.

⁵¹ Pece mohly být rozptýleny ve větších vzdálenostech od sebe. Je možné, že sem náleží další nález pece nacházející se asi 1 km jihovýchodně od Lupky, ovšem na témže svahu, v poloze Dražovská cesta (Bialeková ed. 1989, 196, 198).

⁵² Celkový počet hrobových nádob uváděný v literatuře se pohybuje od 400 do 624 jedinců.

⁵³ Skalka n. Váhom: M. Hanuliak (2001, obr. 4: 17) vyobrazuje nádobu, jež je svou výzdobou i motivem keramické značky (identické?) podobná hrnci z dílny v Nitře - Lupce (Chropovský 1962, tab. XI: 7, 7a).

Pochopitelně mezi odběratele lupeckých hrncířů náleželi také obyvatelé nitranské aglomerace.⁵⁴

Jak byla tato výroba organizována? Nacházela se na svahu přiléhajícím z vnější strany k předhradí hradiště v Nitře - Lupce, které leželo na okraji nitranské aglomerace. Dosud není zcela zřejmé, zda hradby tohoto dvojdílného hradiště vznikly v raném středověku nebo v pravěku, avšak s ohledem na sídlištní objekty z 9. století na předhradí (zjistily se např. objekty s kamennou podezdívkou) je zřejmé, že v této době bylo přinejmenším druhotně využíváno (*Bialeková ed. 1989*, 201; kriticky k tomu *Fusek 2008*). Funkce ani případný vlastník lokality samozřejmě nejsou známy.⁵⁵ K tomuto hradišti přiléhalo kromě pecí také pohřebiště spadající podle nalezených šperků do 2. pol. 9. – poč. 10. století (*obr. 28*). *B. Chropovský (1959, 825; 1962)* se domníval, že náleželo zdejším hrncířům. Této představě však nenasvědčuje poměrně bohatá výbava naznačující vyšší sociální postavení zesnulých (jak o něm hovoří např. *T. Štefanovičová 1990*, 218). Zdá se pravděpodobnější, že pohřebiště náleželo obyvatelům zdejšího hradiště.⁵⁶ Pokud tomu tak opravdu bylo, pak nálezy keramiky v hrobech, které jsou ve všech 53 případech totožné s keramikou z hrncířské dílny, dokládá propojení dílny, pohřebiště a hradiště do jednoho funkčního celku. O hrncířích orientovaných na hradní obyvatel bychom pak mohli uvažovat jako o dvorských výrobcích – pak by Nitra - Lupka představovala vsutku ojedinělý archeologický nález ve východní části střední Evropy. Vyhodnocení šperků tzv. nitranského typu nalezených na pohřebišti ukázalo, že pochovaná komunita pocházela z jihoslovanského území, nebo k němu alespoň měla nějaký vztah

⁵⁴ Avšak podle dosavadních nálezů se nezdá, že by tato keramika v Nitře nějak početně vynikala. Zatím se bohužel můžeme opřít jen o náhodné zmínky roztroušené v literatuře.

⁵⁵ *P. Bednár (2001)* ho spolu s dalším hradištěm na Martinském vrchu staví do druhotné pozice vůči hlavnímu centru nacházejícímu se na hradním kopci (*obr. 28*). Na základě některých úvah dospívá tento autor k názoru, že obě lokality představovaly opevněné dvorce, jaké jsou známy v Ducové, Nitranské Blatnici, Skalce nad Váhom nebo v Břeclavi - Pohansku. Tato teze vyžaduje další diskuzi, zvláště když rozloha posledně přirovnávaných lokalit je buď podstatně menší (mezi 0,5 až 0,9 ha; *Hanuliak 2001; Rutkay 1998*), nebo naopak výrazně větší (Břeclav - Pohansko; *Macháček 2001*). Chybí také jeden z hlavních argumentů – přítomnost kostela, který se na všech zmíněných dvorcích vyskytuje, zatímco na Martinském vrchu je pouze předpokládán (*Bednár 2001*, 30) a na Lupce musí být teprve hledán. Nicméně navzdory uvedeným nejasnostem se tento směr úvah zdá být pravděpodobnější, než představa o opakovaném stěhování knížecího sídla z jednoho hradiště na druhé, kterou zastávalo dřívější bádání. Rolí ústředního správního centra plnila v nitranské aglomeraci nepochybně pouze jedna z opevněných lokalit a lupecké hradiště to jistě nebylo. Ačkoliv neznáme příslušnost jeho vlastníka, lze pochybovat, že jím byl panovník – jaký smysl by mělo budovat si v jedné aglomeraci několik hradů? Je proto možné, že se zde setkáváme např. se sídlem některého z velkomoravských velmožů.

⁵⁶ Na první pohled neobvyklé pohřbívání vně hradeb a na svahu je známé také na ústředním hradní kopci v Nitře (*Bednár 2001*, 34).

(Štefanovičová 1990, 219).⁵⁷ S pomocí tohoto zjištění bychom snad mohli vysvětlit také použití dvouprostorového typu hrnčírských pecí, které v této době byly na námi sledovaném území bezpochyby neobvyklým výrobním zařízením.

Druhý příklad dílny z velkomoravského období pochází ze Sadů u Uherského Hradiště. Vyráběla se v ní tzv. keramika antických tvarů, známá z několika lokalit v jižní části Moravy a na jihozápadním Slovensku. I když nálezy této keramiky stále pozvolna přibývají, sotva je lze považovat za typický výrobek velkomoravského hrnčířství, od něhož se naopak tyto amforky, džbánky nebo čutory výrazně odlišují svými tvary i technologií.⁵⁸ Můžeme se ztotožnit s dosavadním bádáním, podle něhož výrobci této keramiky nepocházeli z území dnešní Moravy nebo Slovenska, ale z Bulharska nebo dolního Podunají, tedy z oblastí ovlivněných byzantskou hmotnou kulturou. S nimi se moravskoslovenské nálezy shodují nejen v celkovém tvarovém pojetí, ale i v řadě detailů (Krekovič 2007), a zároveň se značně odlišují od místní masové keramické produkce. Dokud nebyla objevena pec v Sadech se zachovanou vsádkou, zdálo se, že keramika antických tvarů byla na území Moravy a Slovenska výhradně dovážena (Hrubý 1965, 37-40).

Podle V. Hrubého se tyto výrobky našly pouze v šestnácti z téměř deseti tisíců odkrytých hrobů z 9. – poč. 10. století na území Moravy (ne všechny ale obsahovaly nádoby). Řídký počet nálezů na druhé straně vyvažuje rozptýl na rozsáhlém území vymezeném dnes Olomoucí, Nitrou, Bratislavou a Břeclaví a přesahujícím vzdušnou čarou půldruhou stovku kilometrů. Nálezová mapa ovšem překračuje i námi sledovanou oblast a zasahuje do Dolního Rakouska a Maďarska (Herold 2008, 299). Tento stav lze patrně nejlépe vysvětlit potulnými výrobci, kteří se pohybovali na rozsáhlém území, kde po sobě zanechali relativně malé množství výrobků.⁵⁹

Zatím jediná hrnčírská pec se našla v Sadech u Uherského Hradiště, zhruba 100 m západně od sídliště obklopujícího zděný kostel s křížovou dispozicí. Tato církevní osada, jak jí nazývá

⁵⁷ Skupina se od ostatních obyvatel dnešního Slovenska odlišovala také některými projevy pohřebního ritu jako intencionální rozbíjení nádob nebo užívání ohně (Vlkořinská 1996, 319-320).

⁵⁸ Rozdíl nespočívá jen v samotných neobvyklých tvarech, ale především v jejich zaměření na stolní, nikoliv kuchyňské použití. Jinak se totiž u nás stolní nádobí vyrábělo až do sklonku raného středověku z organických materiálů. Změna materiálu pochopitelně ještě neznamená, že keramika antických tvarů byla určena pro vyšší sociální skupiny, jak se domnívalo starší bádání (k tomu kriticky již Hrubý 1965, 54-56).

⁵⁹ Naposledy se konceptem potulných řemeslníků a zvláště potulných zpracovatelů kovů v prehistorických a raně historických společnostech věnovala z pohledu archeologie M. Neipert (2006), která také často přihlíží také k etnografickým pramenům. Pokud jde o samotnou archeologii, dospívá k poněkud skeptickým závěrům, s nimiž nelze než souhlasit alespoň s ohledem na výrobní odvětví, které si vybrala. Protože prvním krokem při takovémto studiu je vymezení produktů od příslušného výrobce, může hodnotnější poznatky přinést spíše studium hrnčířství.

L. Galuška, bezpochyby představovala důležité místo v církevním životě Velké Moravy; podle některých badatelů zde dokonce sídlil arcibiskup Metoděj. Ve výplni pece (patrně pozůstatek vsádky), která měla vertikální konstrukci, se při výzkumu zjistily dvě složky: keramická střešní krytina a nádoby antických tvarů (*Galuska 1996*, 40-41). Dílna zřejmě v lokalitě nepůsobila dlouho; k tomuto závěru nevede ani tak objev pouhé jedné pece, ale skutečnost, že keramika antických tvarů zaujímal na sídlišti jen drobný podíl v úhrnné spotřebě. Hlavním úkolem dílny zřejmě bylo vyrábět pálené tašky pro zdejší chrám.⁶⁰ Jistě nebyla určena k pokrytí celé střechy, neboť tašky z pece tvořily mezi všemi v lokalitě nalezenými taškami početně drobnou typovou skupinu; spíše měla poskytnout materiál na vysprávku, příp. na zastřešení nějaké přístavby.

Po splnění svého úkolu zřejmě neměl příslušný hrnčíř důvod dále setrvávat na místě a hledal uplatnění jinde. *V. Hrubý (1965, 57-58)* upozornil na souběžnost nálezů keramické střešní krytiny a keramiky antických tvarů s výskytem zděných kostelů, což ukazuje, na které lokality tito hrnčíři směřovali (byla to nejvýznamnější centra Velké Moravy: Staré Město, Pohansko, Mikulčice). Odtud se neobvyklé a široko daleko exoticky vypadající nádoby dostávaly do venkovského prostředí, kde je nacházíme na pohřebištích běžného obyvatelstva.

Není zřejmé, zda tito hrnčíři provozovali svou činnost sami, nebo byli organizováni (a vlastněni) nějakou vrchností. I za předpokladu nevolného postavení však zřejmě (s ohledem na měnící se působišťe) dostávali za svou práci odměnu do vlastních rukou, a představovali jakousi námezdnou sílu. Cizím původem těchto hrnčířů snad můžeme vysvětlit výskyt dvoukomorové pece v Sadech, která na námi sledovaném území byla v této době výjimečným výrobním zařízením. Organizaci výroby této keramiky se v poslední době věnuje *H. Herold (2008)*, jejíž poznatky, vycházející z přírodovědných analýz, nejsou v rozporu s výše nastíněnou interpretací.

---

⁶⁰ Pro střešní krytinu nalezenou v peci byla vyčleněna samostatná technologická skupina, která se prý neobjevila u kostela ani jinde na sídlišti. To však není příliš pravděpodobné. Pecní vsádka spíše nebyla dostatečně vypálená a proto se na první pohled může jevit jako technologicky odlišná.

5. Hrnčířská pracoviště v období od 2. pol. 12. do konce 13. století

1. Začneme nejprve doklady z venkovského prostředí, mezi nimiž zaujímá přední místo Mohelnice.

Toto venkovské sídliště na střední Moravě datované do 10. – 2. třetiny 13. století se rozkládalo na obou březích potoka. Celkově prozkoumaná byla jen jeho jižní polovina rozkládající se na ploše 200 x 50 až 100 m. Zde byl zjištěn hrnčířský výrobní areál datovaný do 2. pol. 12. až 2. třetiny 13. století. Od západní obytné plochy ho odděloval podmáčený terén nevhodný k trvalému osídlení. Východně od něj se nacházel velký hrnčířský hliník (obr. 1), dále za ním ležely jednoduché kůlové přístřešky s pultovou střechou sloužící podle autora výzkumu k sušení nádob. Ještě dále na východ množství rozptýlených jam se stopami zpracování grafitu, který se používal k přípravě místní hrnčířské hmoty. Z celkových 12 pecí (pokud je bylo možné napočítat v předběžných publikacích) bylo osm vybudováno na dně velkého hliníku a čtyři poblíž jam na zpracování grafitu. Pece byly podle potřeby opravovány a často nahrazovány novými, pec č. 3 dokonce sedmkrát (obr. 20). Hrnčířský areál obklopovaly téměř podél celého obvodu lehké sрубové stavby považované za vlastní dílny. Všechny tyto nálezy mají podle V. Goše spadat do téhož časového intervalu. Býzkum nebyl dosud komplexně publikován.

V Mohelnici můžeme prokázat současně těžbu hlíny, zpracování keramické hmoty a snad také výpal (pokud nalezené pece budeme považovat za hrnčířské). Díky tomu toto naleziště představuje nejkomplexněji zachycené hrnčířské pracoviště. Chybí pouze výrobní odpad,⁶¹ který však postrádáme i jinde.⁶² Za pozornost stojí oddělení výrobního areálu od obytného a rovněž jeho velikost a rozvržení do částí podle jednotlivých etap výroby. To by mohlo naznačovat výrobní provoz rozdělený podle specializovaných činností, v nichž se angažoval větší počet lidí. Objem produkce byl jistě nemalý: kdybychom ho měli stanovit v počtu hrnců,⁶³ pak jenom v největším zjištěném hliníku (38 x 12,5 x 1,15 m) se jich mohlo každý rok vyrobit kolem šesti až sedmi tisíc.

Mohelnice představuje také jedno z mála sídlišť, odkud máme indicie o existenci hrnčířství již ve 2. pol. 10. až 1. pol. 11. století. Tvoří je hrudky grafitu nalezené v několika objektech (Goš 1975). Nic bližšího o charakteru výroby v této starší fázi sídliště nevíme, avšak s ohledem

⁶¹ Upozornil na to Z. Měřínský (1983, 57), který proto o správnosti interpretace naleziště pochyboval. Avšak společné umístění několika hliníků a stop po zpracování grafitu, příp. výskyt pyrotechnologických zařízení v jednom výrobním areálu podobné pochybnosti rozptyluje. Jasnou by do celé otázky vnesla důkladná publikace výzkumu.

⁶² Pro srovnání: z podobného množství jedenácti pecí u Einbecku v Německu provozovaných v téže době pochází 600 m³ odpadu o hmotnosti kolem 20 tun (Heege Hrsg. 1998, 24).

⁶³ Počítáno 1 dm³ keramické hmoty na hrnec, k němuž nutno připočíst ještě dalších 20 % objemu v podobě ostrůvka a tuhy, která se zde při výrobě nádob hojně užívala.

rozptýlení grafitu v prostoru mezi obytnými objekty, nelze vyloučit ještě její podomácký charakter.

Asi 4 km na jih od Mohelnice, v Žádlovicích, se nacházelo další, podle všeho specializované hrnčířské pracoviště. Zatím ho známe pouze z písemných pramenů,⁶⁴ z listiny moravského biskupa Jindřicha Zdíka zachycující majetky věnované kostelům sv. Petra a Václava v Olomouci někdy mezi lety 1134-1141 (*CDB I*, no. 115, p. 116-123). Ve strohém výčtu více než dvou set sídlišť, z nichž je zpravidla zachyceno jenom jméno, vyniká nápadně pasáž „... *Sadlouici tota in qua sunt figuli ...*“, která je současně jedinou zmínkou o jakémkoliv výrobním odvětví v rozsáhlém textu listiny. Uvedena je také Mohelnice, avšak o tamějších hrnčířích listina v této době ještě nic neví, což vcelku koreluje s archeologickými poznatky. Shrme-li archeologické i písemné prameny, zdají se být Žádlovice a Mohelnice součástí hrnčířského regionu (vzkrvajícího i v pozdějším období), který byl stimulován dostupností příhodných hlín a také grafitu těženého v nedalekém Svinově (*Goš 1975*, 340). Tento region představuje nejzajímavější příklad venkovského hrnčířství na celém námi sledovaném území, v tehdejší době ale určitě nebyl jediný.

Kam a jakým způsobem distribuovali tito venkovští specialisté svou produkci? Trh přímo v Mohelnici předpokládá V. Goš, ale pro jeho existenci v raném středověku chybí přesvědčivý důkaz (Mohelnice se přeměnila na město až někdy mezi lety 1267-1273, tedy v době, kdy dílny zanikají; *Goš 1975*, 340). V úvahu připadá spíše Litovel (vzdálená asi 12 km), kde se tržiště projevuje již na přelomu 12. a 13. století (*Šlézar 2005*), a také Olomouc (vzdálená asi 30 km) představující jedno z nejvýznamnějších center na přemyslovském území.⁶⁵ Bohužel, přímé doklady keramické distribuce (např. v podobě identických značek), které by napověděly víc, zatím postrádáme.

2. Další skupinu dílen představují ty, které reprezentují výrobu v úzké vazbě na město nebo tržní osadu. Některé byly objeveny přímo v areálu města (Tisová), další bezprostředně za hradbami (Bruntál)⁶⁶ nebo v blízkém okolí (Česká Lípa, Kostelec n. O., Staré Město u U. H.). V některých případech je ale tento vztah jen předpokladem, neboť časový souběh mezi založením města a vznikem dílny není znám. Starší dílny z prvních desetiletí 13. století však mohly pracovat pro předchůdce města v podobě tržního sídliště. Tak tomu zřejmě bylo v

⁶⁴ Nevelký archeologický výzkum uskutečněný v Žádlovicích doložil hrnčířskou výrobu jen pro vrcholný středověk (*Mačalová 1984*).

⁶⁵ Směřování místních výrobků do Olomouce se ve světle Zdíkovy listiny jeví jako pravděpodobné.

⁶⁶ Podobné umístění pecí za hradbami je známo v dílnách v Jihlavě - Křížové ulice z konce 13. – poč. 14. století (*Zatloukal 2000*, 63).

případě dílny ve Starém Městě, jejíž datování ukazuje, že z počátku vyráběla pro tržní osadu a teprve po čase pro nově založené město Uherské Hradiště (*Snášil 1983*, 100). Naproti tomu o statutu sídliště v České Lípě ve 13. století, kam je autory výzkumu řazen nálezný tamější dílny, nevíme nic; avšak kvalitní světlá keramika s červeným malováním vypalovaná v tamějších pecích se sotva vyráběla v agrárním kontextu. Vazbu dílny u Kostelce n. O. (datované do 1. pol. 13. století) k městu nebo k jeho předchůdci naznačuje blízká vzdálenost asi 1 km od středověkého města doloženého poprvé v r. 1303.

Některé z uvedených dílen byly součástí samostatných výrobních areálů vydělených od obytných částí sídliště (Staré Město - Za Zahradou a Na Kostelíku, Kostelec n. O., snad Česká Lípa), tedy podobně jako v případě venkovské dílny v Mohelnici nebo u dílny v Nitře - Lupce. Zdá se, že přinejmenším ve dvou případech (Staré Město a Kostelec) se v těchto areálech prolínalo hrnčířství i s jinými neagrárními činnostmi.⁶⁷ Za změnu zásadního významu nutno považovat přesun dílen dovnitř městských parcel, při kterém došlo k prolnutí výrobního a obytného areálu. Nejstarší takový doklad přinesl archeologický výzkum neúspěšně založeného města v Tisové - Starém Mýtě, které je kladeno do 2. třetiny 13. století, kde byly již pece vetkány do parcelní sítě. Na rozdíl od předchozích příkladů výrobní činnosti – o jejichž způsobech organizace nic bližšího nevíme – můžeme v tomto případě předpokládat, že to byl již výrobce sám, kdo si plně organizoval svou produkci. Právě v tomto momentě lze shledávat počátek městského řemesla, s nímž se setkáváme po celé následující období.⁶⁸

3. Po venkovském a městském prostředí by mělo následovat zastavení u dílen pracujících ve vazbě na vůbec nejlidnatější sídliště raně středověkých Čech: v aglomeracích hradských center. Odtud však kupodivu – s výjimkou Nitry a Sadů – žádnou dílnu neznáme. Pravděpodobně to má hlubší příčiny než jen nedostatečný výzkum, neboť na ten si u lokalit jako Praha, Žatec, Litoměřice, Olomouc nebo Brno nemůžeme stěžovat (naopak mnoho z dosud objevených dílen pochází z míst, která nejsou v hlavním zorném úhlu památkové péče a jejichž hospodářský význam byl v minulosti nepochybně podstatně menší). Vysvětlením může být patrně odlišný způsob získávání hrnčířských výrobků, které byly do

⁶⁷ V Kostelci to bylo zpracování barevných kovů a železa, ve Starém Městě tytéž činnosti a navíc pálení vápna a užívání chlebových pecí (jejichž funkci navzdory označení s určitostí neznáme).

⁶⁸ Nejlepším archeologickým příkladem z mladšího středověku v Čechách jsou usedlosti hrnčířů v Sezimově Ústí opuštěné na počátku 15. století (*Richter 1969*).

hradských center dodávány ze vzdálenějšího prostředí – ať už prostřednictvím trhu, nebo dodávkami z venkovských dvorů patřících obyvatelům podhradních aglomerací.⁶⁹

6. Doklady distribuce keramiky v Čechách

Dokladů distribuce keramiky nemáme v archeologii o mnoho více než nálezů dílen. Příčina spočívá v tom, že na rozdíl od dílen, které jsou nacházeny automaticky v „loterii“ záchranných výzkumů, distribuci lze rozpoznat jen plánovaným a cíleným studiem, které však není uskutečňováno příliš často. Přitom keramika je pro tyto účely bezpochyby vhodný pramen (na rozdíl od naprosté většiny jiných produktů), neboť poskytuje poměrně dost znaků umožňujících identifikovat výrobky z jedné dílny nebo alespoň z jedné produkční oblasti. Tyto znaky můžeme rozdělit do tří skupin: 1. identické značky na dnech nádob; 2. keramická hmota; 3. keramický styl (tj. výrobky shodné formou, výzdobou a technologií). Posledně uvedená metoda byla využita jen s přihlédnutím k předchozím dvěma, neboť styl sám o sobě nemusel mít s fyzickou směnou nádob nic společného (*David – Kramer 2001*, 170). Žádný ze tří uvedených postupů neřeší důležitou otázku, kde přesně produkce probíhala a odkud tudíž výrobky pocházely. Zpravidla není možné přiřadit k určitému distribučnímu okruhu konkrétní nález dílny, a nezbývá proto než se řídit většinou jen nepřímými ukazateli. Níže uvedené příklady byly vybrány pouze z území Čech.

1. Dnes již klasickou ukázkou keramické distribuce představují identické značky zjištěné *J. Slámou* (1970) na hrobové keramice pocházející ze středních Čech, z období 2. pol. 9. – 1. pol. 11. století. Z celkem 530 nádob neslo značku 144,⁷⁰ mezi nimi bylo 21 identických exemplářů; k těmto dnes můžeme připojit ještě dva, tj. dohromady 23. Tvoří šest samostatných skupin reprezentujících šest různých dílen (A-F).⁷¹ Ke skupině C patří ještě

⁶⁹ Podobně tomu bylo i na Západě – na příklad v areálu Kolína nad Rýnem, který od 9. století ovládal evropsky významnou hrnčířskou produkci, se dílny objevily teprve ve 12. století (*Janssen 1987*, 351), tedy až v době, kdy se tamější centrum začalo proměňovat ve vrcholně středověké město.

⁷⁰ *J. Sláma* uvádí 230 značek, mezi ně ale zahrnuje také nezáměrné otisky, které za značky nelze považovat. Ke konečnému číslu 144 jsem dospěl jejich odečtením (podrobněji *Varadzin 2004*, 172, pozn. 10).

⁷¹ Celkový přehled identických značek je následující. **Skupina A:** Běchovice, Klecany, Ďáblice, Praha - Malá Strana, Praha - Michle, Třebonice (*Sláma 1977*, Taf. I: 4; IX: 11; XVIII: 9; XXVI: 5, 8; Abb. 39: 25). **Skupina B:** Běchovice (2x) a Želenice (*Sláma 1977*, Taf. I: 5, 10; XLVII: 10). **Skupina C:** Pražský Hrad - sv. Jiří, Brandýs n. L., Dřevčice, Praha - Dejvice (2x), Modřany, Praha - Vršovice, Roztoky - Žalov (*Borkovský 1975*, 68, obr. VII; *Sláma 1977*, Taf. II: 2; VI: 5; XXI: 1, 3; XXV: 4; XXXII: 1; XXXVII: 2). **Skupina D:** Praha - Břevnov, Praha - Hostivař (*Sláma 1977*, Taf. XVII: 9;

další nádoby, které nemají značky, ale jsou s nimi shodné celkovým provedením, výzdobou a technologií, a náleží tedy pravděpodobně do stejné dílny (na mapě označeny C').⁷² Polohu dílen A až F neznáme, avšak musely působit poblíž Prahy, některé asi dosti blízko, jak naznačuje distribuce jejich výrobků (obr. 11). Z nálezové mapy lze usoudit, že (1) pohyb této keramiky obvykle nepřekračoval okruh do 30 km kolem hlavního centra Čech a (2) že distribuce nebyla rovnoměrná, neboť se projevují místa s větší koncentrací nálezů, z nichž vyniká Praha, Levý Hradec (obě s významnými hrady) a Běchovice (bez dosud zjištěného centra).⁷³

Hrnčíři, jejichž produkce se takto pozoruhodně projevuje ve středních Čechách, zřejmě nebyli potulní, neboť – jak zdůrazňuje J. Sláma – jejich zboží bylo vyrobeno vždy ze stejné hmoty. Protože nálezy pocházejí nejčastěji z blízkosti hradišť, mohlo by se na první pohled zdát, že hrnčíři pracovali u nich. Ale jak poznamenává D. Třeštík (1972), protože u hradišť se našly výrobky více dílen a současně výrobky jedné dílny se vyskytují u více hradů, nesouvisel rozptyl nádob s místem výroby, ale spíše s distribucí. D. Třeštík to dokonce považuje za doklad výroby pro trh, nikoliv na zakázku. K tomu lze připojit, že nádoby se našly také v hrobech prostých venkovských obyvatel, kteří by v takové míře sotva měli přístup k výrobkům, jež by byly určeny pouze pro vrchnost. Velmi důležité je také datování této směny, která spadá do období od počátku 10. století, kam se hlásí především nejpočetněji zastoupená dílna C.

Celkový výčet doplňuje ještě jedna, v pořadí sedmá dílna, kterou se podařilo dodatečně dohledat (v tomto textu ji označuji jako G). Jeden její výrobek byl nalezen na pohřebišti v Praze - Běchovicích (Sláma 1977, tab. I: 6) a druhý ve vzdálenosti 120 km vzdušnou čarou, v Hradci u Stoda (Justová 1979, obr. 121: 1). Ve srovnání se skupinami A až F dokládá tato

---

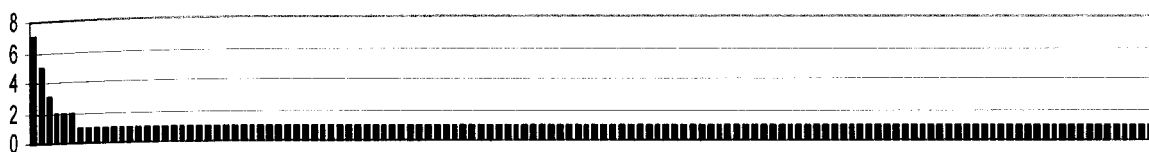
XXIV: 6). **Skupina E:** Praha - Staré Město, Srby (Sláma 1977, Taf. XXXI: 2; XXXIX: 5). Jako **skupinu F** označuji identické značky, na které dodatečně upozornil J. Sláma (2006, za pozn. 20): Brandýs n. L., Libochovičky (Sláma 1977, Taf. II: 10; XII: 10).

⁷² **Skupina C'** je zastoupena na těchto nalezištích: Brandýsek, Olšany, Praha - Dejvice, Roztoky - Žalov (2x), Řež (Sláma 1977, Taf. V: 4; XIV: 5; XX: 9; XXXVI: 2).

⁷³ Zajímavé je srovnání s hrobovou keramikou z území dnešního jihozápad. Slovenska, kterou se souhrnně zabývala I. Vlkolinská (2004, 448). Z celkem 34 raně středověkých pohřebišť pochází 400 nádob (resp. 624 nádob – údaje v publikacích se odlišují) z období 1. pol. 9. – 11. století (Vlkolinská 2004), představujících tedy nemalou materiálovou základnu pro studium distribuce. Mezi všemi 126 značkami se zde však nepodařilo nalézt jediný identický exemplář a podobně hubený výsledek přineslo také hledání nádob jednotného provedení nalezených na různých lokalitách; výjimku představují jen výrobky z dílny v Nitře - Lupce, o jejichž distribuci již byla řeč (Vlkolinská 1995, 37; 1996, 321). Srovnání se situací ve středních Čechách, odkud známe 23 identických značek nalezených na více lokalitách a navíc ještě rozptyl několika nádob pocházejících na základě jednotného provedení z téže dílny, ukazuje na zřetelný rozdíl mezi oběma územími.

dílna G existenci nadregionální směny již v 10. století, v tomto případě na trase spojující Prahu s Plzní (obr. 12).⁷⁴

Hrnčíři, jejichž produkce se na pohřebištích projevila více exempláři, byli nepochybně specialisté. Rozhodně to platí o dílnách A a C, které produkovaly 4,2 % a 5,6 % ze všech značených nádob na pohřebištích ve středních Čechách (graf 1). Přitom nutno vzít v úvahu, že výrobky těchto dílen se mohly objevit pouze na pohřebištích s nimi současných a že dosud známé lokality představují pouze malou výseč skutečného počtu nekropolí. Upozorníme také na druhou stránku jevu: 84 % dílen poskytlo pouze po jedné značce. Tento údaj umožňuje alespoň přibližnou představu o kvantitativních rozdílech mezi dosaženou specializací jednotlivých dílen ve středních Čechách.

Graf 1. Zastoupení značek podle počtu identických exemplářů. Zatímco identické značky se projevily jen ojediněle (u skupin A-F, sk. G nezahrnuta; viz prvních šest sloupců), v ostatních případech zachycujeme jen solitérní exempláře.

2. Další příklad intenzivní distribuce keramika poskytly nálezy z hradiště ve Staré Boleslavi. Postup práce při jejich analýze se opíral o rozřídění veškeré raně středověké keramiky do skupin podle hmoty, které mělo ukázat, z kterých produkčních oblastí pochází. Tento postup umožnil také kvantifikovat dovoz keramiky z jednotlivých oblastí, což přineslo velmi překvapivé výsledky. Tyto poznatky jsou zevrubněji publikovány na jiném místě (*Varadzin 2002; kapitola 1* v tomto svazku), zde postačí jenom jejich stručné shrnutí.

Pro níže uvedené úvahy nutno říci, že staroboleslavské hradiště zastávalo ve své době některé centrální funkce, avšak nikdy se nezařadilo mezi nejvýznamnější centra přemyslovského státu. Analyzovaná keramika pochází z období od založení hradiště kolem r. 900 do 1. pol. 13. století. Z několika set tisíc střepů (získaných při výzkumech v letech 1988-2002) bylo vytříděno 1285 zlomků se středem dna nádoby, které zaručují, že každý zlomek představuje jednu nádobu. Tímto způsobem se podařilo vyhnout komplikacím se statistickou reprezentativností střepového materiálu, které obvykle studium keramiky ze sídlištních situací provázejí. Protože nálezy pocházejí z řady liniových a občas i větších plošných výkopů

⁷⁴ Mimořádně v této souvislosti vyvstává otázka, jak by vypadaly naše poznatky o nadregionální distribuci keramiky, kdybychom měli katalog hrobových nálezů nejen pro střední Čechy (jak ho sestavil J. Sláma), ale pro celé území České republiky. Jistě by také pomohlo důsledné publikování přesných otisků keramických značek z výzkumů sídlištních situací, s kterým se kupodivu setkáváme velmi zřídka.

rozmístěných po značné části areálu hradiště (*obr. 13*), můžeme je považovat za dostatečně reprezentativní rovněž z topografického hlediska. V dalším kroku následovalo roztřídění všech zlomků do skupin podle keramické hmoty, které bylo provedeno ve spolupráci s I. Boháčovou. Opírá se o její dlouholeté makroskopické studium boleslavské keramiky verifikované přírodovědnými analýzami nábrusů provedenými J. Dvorskou (2003, 395-397; Boháčová 2003a, 394, 397-410). Nakonec bylo pro účely této analýzy vyčleněno devět hlavních skupin: „boleslavská“, „slídnatá 1“, „slídnatá 2“, „heterogenní písky“, „šedá řada“, „šedá jemná“, „tuhová“ a „ostatní“.⁷⁵ Oprávněnost uvedeného třídění do skupin podle technologických vlastností lze spatřovat v jejich vazbě na vyhraněnou morfologii a výzdobu, příznačnou pro disparátní produkční oblasti (*Boháčová 2003a*, 410-426).

Druhým krokem bylo určení místa původu skupin. Pouze jednou se ho podařilo určit mineralogickým rozborem (skupina „boleslavská“); v ostatních případech bylo nutné se opřít pouze o teoretické východisko, že každá skupina podává informaci o geologickém původu svých surovin a tím nepřímou i o geografické poloze. To znamená, že: 1) místa výroby jednotlivých skupiny nejsou totožná (tataž dílna – pokud byla stabilní – sotva produkovala v různých skupinách hmoty);⁷⁶ 2) provenienci příslušné skupiny můžeme umístit tam, kde je její výskyt nejčetnější, a naopak oblasti, kde ubývá, budeme považovat za místa distribuce. Na tomto základě se podařilo dospět k přibližným lokalizacím (*obr. 14*).

Boleslavská – Ztotožnění této keramické hmoty s místní staroboleslavskou produkcí se opírá o výsledky mineralogické analýzy. To prokázalo, že surovina použitá k výrobě keramiky je totožná s místními nálezy mazanice, se zeminou vyplňující zaniklé říční rameno poblíž hradeb a také s hmotou dlaždic, jimiž byla vyzdobena podlaha boleslavského kapitulního chrámu (*Boháčová 2003a*, 410, 454; Boháčová – Špaček 2000, 312-313). Distribuční rádius výrobků dílny dosud není blíže popsán, podle pozorování I. Boháčové (2003, 454) se např. v Praze vyskytují výjimečně. **Šedá řada** – tento materiál je typický pro keramiku 10.-11. století, kterou nacházíme v největších koncentracích v Praze, ale také na budečském a libušínském hradišti. Je zřejmé, že tato skupina reprezentuje dílny zaměřené na nejlidnatější českou aglomeraci a na jeho okolí. Distribuční rádius však byl mnohem širší; ve středních Čechách tvoří pravděpodobně nejčetněji a nejšíře zastoupenou skupinu. Právě z této hmoty byly také vyrobeny nádoby s identickou značkou typu C, které byly ve středních Čechách velmi intenzivně distribuovány již na počátku 10. století (srov. nahoře; ke keramickému materiálu nádob s touto identickou značkou *Buchvaldek – Sláma – Zeman 1978*, 76). **Slídnatá 1** – tato výrazná a dobře

⁷⁵ Roztřídění proběhlo na základě jak použitých surovin (ostřivo, pojivo) tak hrnčířova výrobního postupu (úprava povrchu, výpal atd.).

⁷⁶ Totéž dokládá keramika s identickými značkami, jež je vždy vyrobena ze stejné hmoty (*Sláma 2006*, 27; viz kapitola 2 v tomto svazku).

identifikovatelná keramická hmota se vyskytuje nejvíce na východním okraji Velké Prahy, kde proto můžeme předpokládat její výrobu. Tuto domněnku můžeme opřít o keramické nálezy z 13. století na Černokostecku, kde je uvedená hmota výrazně zastoupena, někdy až ve 100 % (*Klápště 1978*, 450, obr. 18). Avšak protože Černokostecko bylo osídleno až na sklonku raného středověku, musela být vyráběna na území se starším osídlením někde poblíž. Distribuční rádius těchto dílen dosahoval nejen do Staré Boleslavi, ale i do jádra Prahy. Zatímco např. v Praze - Vyšehradě tvořila jen malou část (např. *Varadzin 2007*, 299), pak v Běchovicích na východním okraji Velké Prahy byla velmi početná (nepubl. výzkum). *Slídnatá 2* – 91 % této keramické skupiny lze s ohledem na nezaměnitelné znaky ztotožnit s libickou produkcí, kterou známe na libickém hradišti (*Princová-Justová 1994*, 194-200) a v jeho okolí (např. *Klír 2004*, passim), což potvrdilo i mikroskopické srovnání nábrusů (*Boháčová 2003a*, 397, 453). Lokalizace nepatrné zbývající části do východní části středních Čech je možná (*Boháčová 2003a*, 454), avšak zatím nepotvrzená. *Tuhová* – tuto keramiku můžeme považovat za import z blíže neznámých, pravděpodobně vzdálenějších míst. V případě zbývajících čtyř skupin se nepodařilo určit místo výroby ani distribuční okruhy.

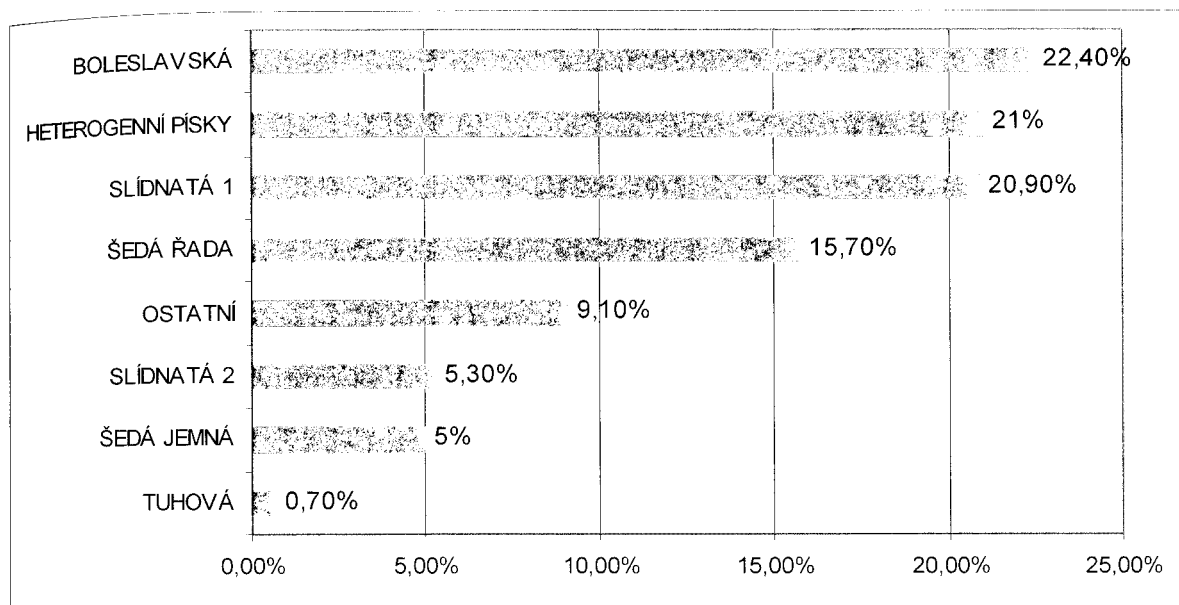
Kvantifikace keramiky dovezené do Staré Boleslavi podle místa její produkce umožnila sestavit *graf 2*, z něhož především vyplývá:

- (1) Bezpečně lokální produkci zastupuje pouze 22,4 % keramiky (*boleslavská*).
- (2) Bezpečně cizí dovezenou produkci představuje nejméně 42,6 % keramiky (*slídnatá 1*, *slídnatá 2*, *šedá řada* a *tuhová*).
- (3) Provenience ostatních skupin není prozatím známa (35 %); mohly pocházet jak z blízkého okolí hradiště, tak ze vzdálenějších dílen. Znamená to, že podíl cizích dílen na zásobování boleslavského hradiště lze stanovit intervalem 43 % – 78 %.

Proč byla většina keramiky do Staré Boleslavi dovážena? Příčinou byl snad malý objem domácích produkce, který je naznačován také tím, že boleslavské výrobky byly v rámci středních Čech distribuovány jen velmi málo. V Praze a v Libici se nenačezají vůbec nebo se tam vyskytují jen sporadicky (*Boháčová 2003a*, 454; pro Libici to lze nepřímou usoudit z publikace *J. Princové-Justové 1994*, 204). Ve srovnání s tím jsou naopak pražské výrobky zastoupeny nejen v Boleslavi, ale také ve vzdálenější Libici, a rovněž nádoby z Libicka nacházíme jak v Boleslavi, tak v malé míře v Praze (srov. příklady 8 a 9 níže). Relativně malý objem boleslavské produkce ale ještě neznamená, že nebyla specializovaná; více světla by do této problematiky mohla vnést analýza keramických skupin zastoupených ve venkovských lokalitách v okolí Staré Boleslavi.

Staroboleslavský příklad tedy dokládá existenci více produkčních center ve středních Čechách, v nichž nepochybně pracovali specializovaní hrnčíři, kteří byli schopni zásobovat

území na vzdálenost 15-20 km (*slídnatá 1*), 20 km (*šedá řada*) nebo až 40 km (*slídnatá 2*), přičemž s narůstající vzdáleností se počet importovaných výrobků snižoval (např. 40 km vzdálená libická produkce je v Boleslavi zastoupena jen 5 %). z toho vyplývá, že mezní vzdálenost intenzivnější distribuce spadá někde mezi 30 až 50 km, tedy do okruhu, který se rýsuje rovněž v případě nádob s identickými značkami popsanými výše. Druhým důležitým zjištěním je, že distribuční okruhy těchto hrnčírů se překrývaly a jejich výrobky se v místě spotřeby vzájemně prostupovaly.

Graf 2. Podíl skupin keramických hmot na celkové spotřebě keramiky ve Staré Boleslavi, kolem r. 900 – 1. pol. 13. století (1 % = 12,85 nádob).

Velmi překvapivým svědectvím boleslavského příkladu pro distribuci keramiky ve středních Čechách (je totiž mimo pochybnost, že Stará Boleslav byla jen jednou z mnoha destinací) je množství převáženého zboží (mezi 43 % a 78 %). Nutně zde vyvstává otázka, jakou formu tyto směnné vztahy měly a jak byly organizovány. Pravděpodobně můžeme jako hlavní způsob vyloučit místní směnu, při níž hrnčír objížděl své zákazníky; taková směna – známá z etnografie a přijatelná do jisté míry pro „sousedskou“ venkovskou ekonomiku – by byla v případě centrálních lokalit zásobovaných z tolika míst a z takových vzdáleností přímo absurdní. V úvahu připadají vlastně jen dvě alternativy: redistribuce (v raně středověkých Čechách to znamená pohyb zboží prostřednictvím knížecí ekonomiky), nebo tržní směna. Této otázce se dotkneme ještě v závěru.

Staroboleslavský příklad dobře doplňuje obraz získaný prostřednictvím identických značek rozebranych výše, s nimiž tvoří dva různé projevy téže skutečnosti. Ukazuje, že směna

doložená na pohřebištích z 10. století pokračovala i v období, kdy se nádoby přestávaly klást do hrobů.

3. Dvě identické značky: jedna na Vyšehradě a jedna ve Staré Boleslavi (v obou případech uvnitř opevněného areálu). Vzdálenost mezi oběma lokalitami dosahuje vzdušnou čarou 24 km; 11. století; *obr. 15: 1, 2.*

Lit. *Nechvátal 2004*, obr. 372: 10; viz *kapitola 2* v tomto svazku, obr. 4: 144.

4. Dvě patrně identické značky: hradiště ve Staré Boleslavi – sídliště u Úhošťan (u Kadaně). Vzdálenost přes 100 km; 12.-13. století; *obr. 15: 3, 4.*

Lit. *Bubeník 1988*, 159, tab. CXCIX: 10; viz *kapitola 2* v tomto svazku, obr. 4: 121.

5. Dvě patrně identické značky: Bečov (venkovské sídliště) – Velebudice (venkovské sídliště). Vzdálenost 7 km; mladší doba hradištní; *obr. 15: 5, 6.*

Lit. *Klápště 1994*, 29, 80, obr. 51: 18, 52: 7.

6. Dvě identické značky: Bečov (venkovské sídliště) – Dobroměřice (venkovské pohřebiště). Vzdálenost 10 km; 10. století; *obr. 15: 7, 8.*

Lit. *Bubeník 1988*, 213-214, tab. CCLI: 1; *Klápště 1994*, 29, obr. 53: 3.

7. Tři identické značky: dvě v Lovosicích (pohřebiště) – jedna v Třebenicích (patrně pohřebiště). Vzdálenost 6 km; 10. století; *obr. 15: 9-11.*

Lit. *Zápotocký 1965*, 352, 353, 381, obr. 84: 34, 85: 1, 96: 1.

8. Keramika vyráběná v okolí Prahy, kterou lze dobře identifikovat nejen podle charakteristické výzdoby a profilace okrajů, ale také podle hmoty a technologie (tzv. šeda řada), se našla také v některých vzdálenějších lokalitách. Z nich uveďme: hradiště v Libici – kolem 55 km (*Princová-Justová 1994*, 200); hradiště v Kozárovicích – přes 60 km (*Buchvaldek – Sláma – Zeman 1978*, 75-76); venkovská sídliště v okolí bílinského hradiště (a snad také Bílina samotná) – přes 70 km (*Klápště 1994*, 96). Na všech těchto nalezištích je pražská keramika zastoupena jen malým počtem zlomků. Podle kalichovité profilace okrajů spadají doklady do 2. třetiny 10. až pol. 11. století.

9. Protějškem ke keramice směřující z Prahy do Libice jsou zlomky nádob libické provenience nalezené na Vyšehradě, které spadají přibližně do 2. pol. 10. – 11. století. Na Vyšehradě představují jen ojedinělé nálezy (*Bartošková 1998*, 376, obr. 6: 17; *Štefan – Varadzin 2004*, 187, obr. 7: 2).

10. Keramika ze středního Poohří na hradišti v Libušíně. Zlomky z tohoto zboží, které urazilo cestu 40 km (měřeno od hlavního centra oblasti Žatce), pocházejí mj. z výplně tělesa hradby, z čehož plyne, že keramika sem byla dopravována už předtím, než v Libušíně vznikl hrad. Celkový podíl keramiky tzv. libočanského typu A a jiných tvarů pocházejících ze severozáp. Čech lze předběžně odhadnout na 10 %. Tyto doklady spadají do 10. století (*kapitola 4* v tomto svazku)

11. Dalším dokladem směny je tuhová keramika nalezená na Vyšehradě, zaujímavější v rámci veškeré tamější raně středověké keramiky asi 6 % nálezů (*Varadzin 2007*, 298-299, obr. 11: 52).⁷⁷ Nalezly se zde nejen pozůstatky masivních zásobnic, ale také zlomky hrnců, jejichž výskyt tak daleko od místa produkce nebývá příliš častý. Okraje a výzdoba těchto hrncovitých nádob umožňují poměrně výjimečně přesné určení jejich provenience do oblasti dnešního Strakonicka. Nálezy tedy dokládají distribuci na vzdálenost přes 100 km, ke které docházelo zhruba ve 12. století.

Je známou skutečností, že v mladší době hradištní (zejména ve 12.-13. století) se stala tuhová keramika oblíbeným zbožím, které v některých případech putovalo na velké vzdálenosti od míst, kde bylo možné grafit těžit. Dosud v naší literatuře chybí soustavná studie postihující distribuci této keramiky ve vztahu k chronologii, provenienci, relativnímu množství, k vazbě na sociální prostředí a druh nádob (tj. zásobnice versus jiné tvary). Zdá se, že by se tím podařilo ukázat hustou a dalekosáhlou směnu probíhající v 11.-13. století.⁷⁸

12. Snad rovněž ze Strakonicka nebo okolí pocházely tuhové nádoby se značkami, které byly nalezeny na Vyšehradě a v Plasech (*obr. 15: 12, 13*). Značky sice nejsou identické, mají však natolik neobvyklý motiv, že spolu se skutečností, že obě nádoby byly vyrobeny z tuhy, můžeme hypoteticky uvažovat o stejné provenienci.

Lit: *Nechvátal 2004*, obr. 372: 8; *Píč 1908-9*.

⁷⁷ Některé poznatky se opírají také o výzkumy z okolí baziliky sv. Vavřince, které budou brzy publikovány autorem tohoto textu.

⁷⁸ Někdy mohl být distribuován jen grafit, avšak případ vyšehradské keramiky ukazuje na pohyb již hotového zboží.

13. Dalším importem jsou zásobní nádoby nalezené v podhradí mělnického hradiště v počtu několika málo zlomků s charakteristickou morfologií a keramickou hmotou. Podle těchto prvků můžeme jejich původ hledat v oblasti kolem raně středověkého opevněného centra v Ústí n. Labem. Dokládají distribuci na vzdálenost vzdušnou čarou přes 40 km v období 12. – poč. 13. století (*Varadzin – Štefan 2007*, 120).

Vynesení těchto příkladů do společné mapy (*obr. 16*) získáváme obraz, který, i když zdeformován nevyrovnaností archeologických pramenů (není samozřejmě náhoda, že nejvíce dokladů pochází z archeologicky nejlépe poznanych středních Čech), přesto přináší několik objektivních poznatků:

(1) Nejstarší výše uvedené doklady pocházejí z počátku 10. století. To ovšem neznamena, že keramika nebyla distribuována již dříve. Pouze se zde nepříznivě projevují limity archeologického bádání, které je při hledání dokladů nuceno spokojit se s identickými značkami nebo regionálními keramickými typy, jež nastupují v Čechách právě v této době.⁷⁹ Přesto uvedené datování postačuje ke konstatování, že distribuce keramiky probíhala na sledovaném území již v době, kdy zde ještě neexistoval jednotný politický útvar.

(2) Distribuce nádob vyrobených z totožné keramické hmoty svědčí o prostorově stabilizované, nikoliv potulné výrobě.

(3) Jestliže jako specializovanou produkci označujeme tu, která vytvářela nadprodukt, pak uvedené příklady reprezentují činnost specializovaných výrobců.

(4) I když není zřejmé, které příklady souvisejí se směnou samotných nádob a které se směnou jejich obsahu, v každém případě směnu dokládají. Dovážená keramika však v některých případech tvořila takové množství (ve Staré Boleslavi polovinu až tři čtvrtiny všech nálezů), že nakonec stejně musíme předpokládat její spotřební využití, přestože původně se na místo, kde byla nalezena, mohla dostat jen jako obal.

(5) Sledování distribučních okruhů ukazuje dva typy směny: regionální (do vzdálenosti 30–max. 50 km), kterou charakterizuje hustý pohyb zboží, a nadregionální (až přes 100 km), do které byl zapojen jen menší počet výrobků. Regionální keramické okruhy dosahující 30–50 km známe z raného středověku také v Německu (*Roth 1985*, 179–180, Abb. 3), popsány byly také v mladším pravěku (např. *Venclová ed. 2008*, 44) a k obživě hrnčírů postačovaly ještě v době recentní (*Grebe 1982*, 602–604). Takovéto vymezení okruhu není náhodné, neboť 30–45 km je vzdálenost, kterou bylo možné urazit s povozem za jeden den (*Ohler 2003*, 159).

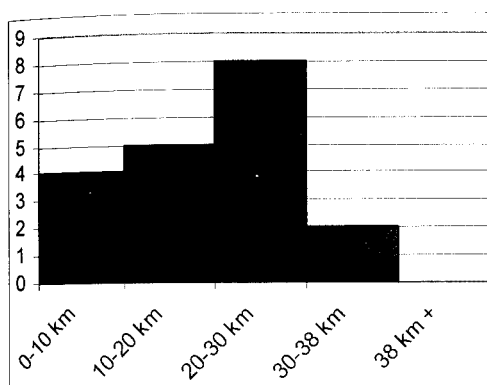
⁷⁹ Jedinou možnou cestou, jak ve sledování distribuce sestoupit hlouběji do minulosti, je proto studium keramické hmoty.

Ostatně totožné spádové oblasti dokládají také písemné prameny zachycující provoz církevních hospodářství (*graf 3*).

(6) Nádoby pocházející z téže dílny byly distribuovány na několik různých míst najednou. Tyto případy tudíž dokládají jiný způsob směny, než byla služebná výroba, neboť u té lze předpokládat, že probíhala pouze po jedné ose mezi výrobcem a jeho vrchností.

(7) Lokality, které byly na distribuci napojeny, reprezentují různá sociální prostředí. Výrobky z téže dílny zjišťujeme na hradištích (i na akropolích),⁸⁰ v podhradích, ale také ve venkovských sídlištích a na pohřebištích náležejících nepochybně prostému lidu. To je opět argumentem proti předpokladu služebné výroby jako hlavního způsobu směny v Čechách v raném středověku.

Graf 3. Počet sídlišť zmíněných v zakládací listině staroboleslavské kapituly (zahrnuta jak celá darovaná sídliště, tak sídliště, kde žili strážci kostela a oráči povinovaní svými službami vůči kapitule). Graf zachycuje hranici přirozeného spádového okruhu ve vzdálenosti 38 km (vzdušnou čarou).

7. K organizaci směny a výroby

Lze předpokládat, že v době, kdy se raně středověká společnost ve východní části střední Evropy ještě nemohla opřít o dostatečně rozvinutou síť trhů, byl mezi odvětvími masové produkce – mezi než náleží také hrnčířství – a výrobou luxusních předmětů výraznější rozdíl v organizaci výrobních vztahů než v pozdějším období. V případě produkce luxusních předmětů určených pro vybrané skupiny konzumentů je pochopitelné, že aby výrobce mohl dodávat pravidelně (tj. aby se mohl specializovat), byla jeho existence závislá na tehdejších elitách, což v podmínkách omezeného odbytu znamenalo neustálý pohyb mezi odběrateli

⁸⁰ Ve vztahu k sociálním nebo majetkovým skupinám nebyl u nás pozorován žádný rozdíl mezi kuchyňským zbožím (představujícím naprostou většinu raně středověké produkce). Ostatně i ve franském prostředí sloužila k přípravě královských potravin kvalitativně tatáž keramika jakou používalo nejprostší obyvatelstvo (např. *Grothe 1999*).

(potulná výroba), nebo – poté, co se elitám podařilo trvale zajistit svou moc – usazení výrobce u dvora. To však pro něj znamenalo závislé postavení nejen v ekonomickém, ale často také v právním a sociálním smyslu. Hrnčířství však stálo na opačném pólu, neboť se zaměřovalo na zboží masové spotřeby určené pro všechny skupiny obyvatel; navíc nebylo závislé na surovinách dostupných pouze v omezené míře. Jakým způsobem tedy byla organizována hrnčířská výroba?

V této závěrečné kapitole se dotkneme jedné ze stěžejních otázek studia raně středověké výroby, totiž zda v této době existovala svobodná tržní směna nebo nezávislá výroba. Omezíme se při tom pouze na území historických Čech, kde máme pro řešení této otázky relativně nejlepší pramennou základnu.

Dvě věci je nutné odlišit. (1) Zajišťování výrobků pro režijní hospodářství (panovníka, církve nebo ostatních privilegovaných), v nichž měla důležitý podíl závislá výroba, probíhalo prostřednictvím uměle řízeného přerozdělování (redistribuce). Tato závislá výroba však *a priori* nevylučuje roli jiných směnných mechanismů uvnitř celé společnosti. (2) Dalším segmentem ekonomiky bylo zajišťování výrobků pro široké skupiny obyvatelstva, které se nacházely mimo režijní hospodářství. Zde se nabízejí tři možnosti směny: 1. opět redistribuce řízená vrchností, 2. volná (mocensky neřízená) směna a nebo 3. výroba pro vlastní spotřebu.

Podle našeho názoru na území Čech nelze stejně jako jinde (srov. k tomu *Costin 2005*, 1075) jednoznačně rozlišit redistribuci od svobodné směny jenom na základě archeologických nálezů, neboť jejich projevy mohou být za určitých okolností totožné. Toto konstatování se netýká jen keramiky, ale i dalších komodit tradičně sledovaných se zřetelem k distribuci (jantar, šperk atd.). Potíže mohou činit také situace, kdy produkty téhož výrobce byly součástí volné a současně i řízené směny.⁸¹ Řešení však lze nalézt s přispěním písemných pramenů. Ryze teoretický předpoklad, že v Čechách v 10.–12. století byla jediným směnným mechanismem redistribuce, by s ohledem na námi shrnuté archeologické projevy, jako (1) výskyt boží z jedné dílny v centrálních lokalitách a současně ve venkovském prostředí; (2) časté vzájemné prostupování distribučních okruhů dílen; (3) značná hustota pohybující se keramiky, znamenal předpoklad totálně centralizované státní redistribuce, jakou známe v některých starověkých společnostech. K tomu však v raném českém státě postrádáme příslušný správní aparát. Naopak, písemné prameny osvětlují autenticky ekonomiku

⁸¹ Sem zřejmě spadají výrobci zachycení v písemných pramenech (označovaní některými badateli jako služební řemeslníci), kteří – jak se zdá podle ojedinělých zmínek – odevzdávali vrchnosti pouze taxativně stanovený a přitom docela malý počet produktů, což nebránilo zbývající produkci směňovat podle výrobcovy vůle a v jeho ekonomický prospěch (*Krzemieńska – Třeštík 1964*, 662).

knížecích, církevních nebo velmožských hospodářství dokládají výhradně existenci asymetrické redistribuce, při níž centra spotřebovala všechny dávky, aniž by se snažila je přerozdělit zpět mezi široké obyvatelstvo (srov. např. *Petráček 2003*, 207-222). Proto musíme předpokládat ještě jiné mechanismy distribuce, kterými si většina tehdejších obyvatel zajišťovala keramiku a samozřejmě i další zboží. Protože jsme na příkladu keramiky prokázali poměrně rozsáhlé distribuční okruhy s poloměrem až 50 km, v nichž se pohyboval značný počet výrobků, které nelze vysvětlit místní „sousedskou“ výměnou, zbývá podle našeho názoru jako jediná přijatelná alternativa tržní směna.

Nemůžeme samozřejmě vyloučit teoretickou variantu, že všichni hrnčíři-specialisté nám známí z archeologických pramenů byli bez výjimky v závislém postavení na vrchnosti. Pak by ale jejich produkty musela na trhu prodávat sama vrchnost, což u tak málo hodnotné komodity nepovažujeme za příliš pravděpodobnou oblast podnikání.

O trhu s keramikou v Čechách již na počátku 10. století se nerozpakoval uvažovat *D. Třeštík (1972)*, jenž ho podle výskytu identických značek na nádobách kladl do Prahy (k argumentům podrobněji srov. předchozí kapitolu). Tuto tezi podporuje výskyt identických značek také na venkovských pohřebištích. Trh můžeme předpokládat také ve Staré Boleslavi, kam se dostávalo značné množství keramiky z různých míst, zřejmě s ještě vyšším podílem importu než v Praze.

Uvedená zjištění protirečí představě, podle níž měly být raně středověké Čechy poznamenány až do 11. století malou nadvýrobou, omezenou specializací a nevyvinutou směnou (např. *Krzemieńska 1974*; *Žemlička 1997*, 156-157).⁸² Rovněž nenasvědčují modelu raného českého (ale v pojetí některých historiků také polského a uherského) státu jako jednoho velkého „státně autarkního hospodářství“. Tato představa byla založena na studiu ne zcela objektivních písemných pramenů, které popisují pouze darované a tedy přímo ovládatelné výrobce. Můžeme tedy uzavřít, že dělba práce v hrnčířství (která ale v raném středověku asi jen zřídka umožnila výrobcům úplné vyvázání ze zemědělské činnosti) a rozšiřování odbytu pro keramické výrobky v některých případech probíhala – na rozdíl od specializace ve výrobě luxusních nebo strategických produktů (klenotnictví, těžba rudy atd.) – mimo přímý

⁸² Na tvrzení, že „obchod měl v ekonomice dlouho periferní význam, protože dodával hlavně luxusní zboží, určené pro velmi omezený kruh odběratelů...“ (*Krzemieńska 1974*, 63) se do jisté míry podepsalo také archeologické bádání, které se ve studiu distribuce zaměřovalo především na prestižní nebo cennější předměty.

organizační zájem tehdejších elit.⁸³ Projevy specializace zachycené v tomto textu proto přispívají k poznání tvorby tzv. vzájemné ekonomické závislosti odehrávající se napříč tehdejší společností.

---

⁸³ Zřejmě z téhož důvodu se také v listinách setkáváme jen s ojedinělými zmínkami hrnčírů: ve všech listinách z českého území vystupuje dohromady pouhých pět hrnčírů + neznámý počet hrnčírů v Žádlovicích, o kterých navíc nelze vždy tvrdit, že byli v závislém postavení (*CDB I*, č. 79, s. 84; č. 115, s. 119; č. 387, s. 377; č. 390, s. 398; *CDB II*, č. 229, s. 216).

A. Česká republika

1. Bruntál

POLOHA: před hradbami dnešního města (chronologický vztah mezi vznikem pece a města není známý), „za bývalým piaristickým klášterem na Dukelské ulici“, tj. na západním okraji města

VÝZKUM: 1966

LITERATURA: *Král 1967*

NÁLEZ: „pravděpodobně prostá hrnčírská pec s přepálenými nádobami“, tj. snad s nevyzvednutou pokaženou vsádkou

PEC: pravděpodobně jednoprostorová pec; bez dalších údajů

DATOVÁNÍ: podle autora „středověká keramika z počátků města Bruntálu“, tedy patrně 13. století

POZNÁMKA: bez bližších údajů

2. Česká Lípa (*obr. 17; 18*)

POLOHA: předlokační sídliště; 250 m jižně od hradeb středověké města, na protějším levém břehu Ploučnice; v okolí kostela sv. Maří Magdalény

VÝZKUM: 1977-1979

LITERATURA: *Gabriel 1979; 1981; Gabriel – Smetana 1980*

NÁLEZ: 4 hrnčírské pece; vsádka nenalezena

PEC 1/1: horizontální typ; půdorys hruškovitý; topeniště vůči vypalovací komoře mírně zahloubeno; nepravidelná předpeční jáma; klenba nejspíš vybudována z nádob a vymazána spraší; rozměry: 4 x cca 2 m

PEC 2/1: zachována kruhová spodní část pece vymezená po obvodu řadou jamek (prům. 5 cm) původní proutěné armatury hliněné klenby; typ nelze určit, lze vyloučit horizontální uspořádání; s ohledem na absenci zlomků roštu se jako nejpravděpodobnější alternativa jeví jednoprostorová pec; rozměry: prům. 1,6 m

PEC 3/1: (jako pec 1/1); rozměry: 3,6 x 2 m

PEC 1/2: (jako pec 1/1); rozměry: (jako pec 1/1)

⁸⁴ Polohu naleziště zachycují *obr. 7 a 8*.

DATOVÁNÍ: 13. století, pece 2/1, 3/1 a 1/2 náleží 2. pol. 13. století

POZNÁMKA: Starší etapu dílny představuje pec 2/1, v níž byla podle autorů vypalována keramika hradištní tradice (přesvědčivé argumenty však nebyly podány). Jak dokládá absence nálezů pozdně hradištní keramiky v historickém jádru České Lípy, tato pec měla vyrábět ještě před vysazením města (*Gabriel – Smetana 1980, 137-138*). Současně s nástupem pecí nového typu 2/1, 3/1 a 1/2 byla pozdně hradištní produkce nahrazena vrcholně středověkou světlou keramikou s červeným malováním a s rozsáhlejším tvarovým repertoárem. Dílna je polohově a zřejmě i chronologicky vázána na kostel, podobně jako jiná dílna ve Starém Městě u Uh. Hradiště.

3. Kostelec nad Orlicí, okr. Rychnov nad Kněžnou (*obr. 19*)

POLOHA: zhruba 1 km severovýchodně od dnešního města na strmém jižním břehu Štědrého potoka

VÝZKUM: 1956-1957

LITERATURA: *Richter 1967*

NÁLEZ: mírně zahloubené hrnčířské pracoviště se třemi pecemi a snad hrnčířskou odpadní jámou; vsádka nenalezena

PEC (1):⁸⁵ možná horizontální typ pece s topeništěm mírně zahloubeným vůči vypalovací komoře; oba prostory odděleny hliněnou příčkou; rozměry: 1,4 x 1,1 m; původní maximální výška snad 0,7 m

PEC (2): jednoduchá jednoprostorová; rozměry: 1,4 x 1,1 m

PEC (3): jednoduchá jednoprostorová; rozměry: 1,4 x 1,5 m

DATOVÁNÍ: „konec 12., spíše však ... poč. 13. století“

POZNÁMKA: Pec (1) byla autorem výzkumu označena jako horizontální hrnčířská pec, ve srovnání s ostatními pecemi téhož typu však prokazuje velmi malé rozměry (*obr. 31: 12*). Původně na začátku výzkumu nebylo možné vyloučit, že nalezený útvar vznikl vsazením jedné jednodílné pece přes druhou, to však vyloučil nález hliněné příčky mezi nimi souvisle propálené takovým způsobem, že oba prostory musely fungovat současně. Dalším argumentem pro interpretaci nálezu jako hrnčířské dílny je výskyt tří identických značek na dnech nádob vyrobených z téže matrice v zásypu, které proto pocházejí z téže dílny, snad právě té, která zde byla odkryta.

⁸⁵ Čísla pecí, která jsou uvedena v závorce, byla přidělena pro účely tohoto textu.

Podle M. Richtera jsou pece (1) a (3) starší než pec (2), která s ohledem na slabý výpal stěn nebyla dlouho užívána. Datování objektů se opírá o keramické nálezy, které lze rámcově řadit do pozdně hradištního horizontu, jehož závěr vymezuje nástup vrcholně středověké keramiky – horní mez datování souboru tedy může sahát hlouběji do 13. století. Dílna je součástí lokality osídlené ve 12. – 13. století, v níž byly doloženy vedle obytných i výrobní objekty sloužící ke zpracování barevných kovů a železa.

4. Mohelnice, okr. Šumperk (obr. 1; 20)

POLOHA: zaniklé raně středověké venkovské sídliště na jižním okraji dnešního města, na obou stranách potoka Újezdky

LITERATURA: Goš 1968; 1971; 1971a; 1972; 1973; 1973a; 1974; 1975; 1982

VÝZKUM: 1966-1973

NÁLEZ: hrnčířská osada se samostatným výrobním areálem, v němž bylo zjištěno 12 hrnčířských pecí, několik hrnčířských hliníků, jam na zpracování hrnčířské suroviny a patrně samotných dílen v podobě nadzemních staveb; vsádky nenalezeny

PECE: všechny jednoduché; osm pecí bylo nalezeno na dně velkého hliníku, další čtyři poblíž jam sloužících nejspíše ke zpracování tuhy; předpecní jámy chybějí

PEC 2 (v jámě 3): rozměry: půdorys 1,1 x 1,6 m

PEC 3/E (ve velkém hliníku): rozměry: kruhovitě dno 1,3 x 1,4 m; kopule zachována do výšky 0,5 m; síla stěny kopule 0,1 m

PEC č.? (v jámě 60): rozměry: půdorys 1,1 x 1,8 m; zahloubená 0,7 m pod současný povrch; kopule zachována do výšky 0,5 m

PEC č.? (v jámě 103): rozměry: půdorys 1,4 x 1,5 m; zahloubená 1,5 m pod současný povrch; kopule zachována do výšky 0,5 m

PEC č.? (v jámě 3, severněji od pece č. 2): rozměry: půdorys 1,2 x 1,3 m; zahloubená 0,4 m

DATOVÁNÍ: 2. pol. 12. – 1. pol. 13. století

POZNÁMKA: Výzkum mimořádného významu nebyl dosud celkově publikován, dosud např. chybí plán naleziště. Informace o nálezech jsou rozptýleny v řadě textů předběžného charakteru, příslušné údaje v této práci proto mohou být v budoucnu korigovány. Na sídlišti datovaném do 10. – pol. 13. století se hrnčířské pece objevily teprve na sklonku raného středověku, tedy podobně jako na celém západoslovanském území, avšak doklady výroby keramiky v podobě zpracování grafitu zde sahají již do intervalu 2. pol. 10. až 1. pol. 11. století. Datování pecí do 2. pol. 12. století se může zdát příliš časně, zvláště ve srovnání s pecemi na ostatních lokalitách, které se hlásí na přelom 12./13. nebo počátek 13. století (tab.

1). Příčinou je asi zařazení do rámcového chronologického horizontu, takže o něco pozdější nástup pecí tím nemusí být vyloučen. Horní hranice intervalu je stanovena výskytem vrcholně středověké keramiky. Srov. také údaje o dílně v předchozím textu.

5. Mstěnice, okr. Třebíč (obr. 21)

POLOHA: zaniklá středověká ves asi 3 km jižně od Hrotovic

VÝZKUM: 1962

LITERATURA: *Nekuda 1963*, 64-70 ; 1979, 131; 2000, 110-112, 147-148

NÁLEZ: 2 hrnčířské pece, které se navzájem porušují; v obou nalezena vsádka (zachovalo se 25 a 26 celých hrnců); podle autora výzkumu byly pece součástí hrnčířského okrsku vyděleného ze sídliště

PEC 9/62: horizontální pec s jazykovitým soklem; porušena pecí 10/62; rozměry: 1,3 x 1,18 m

PEC 10/62: horizontální pec s jazykovitým soklem; porušuje pec 9/62; rozměry: 1,8 x 1,3 m

DATOVÁNÍ: 13. století

POZNÁMKA: Nálezy prokazují, že kopule pecí vynášely dřevěné pruty omazané jilem. Pouze mladší z pecí (10/62) byla opatřena předpecní jámou.

Oba objekty byly objeveny při rozsáhlém systematickém výzkumu zaniklé středověké vsi osídlené s několika hiáty od 8. století do pozdního středověku. Podle autora výzkumu náležely pece k usedlosti hrnčíře, která byla vysunuta na západní okraj sídliště; sestávala se z jednoho obydlí, dvou hospodářských staveb (jedna prý „nepochybně sloužila jako skladiště keramických výrobků“), dvou obilních sil a o něco dál ležícího hrnčířského hliníku. Podle publikace však není možné posoudit, zda chronologická a funkční interpretace těchto objektů je s výjimkou vlastních pecí správná, příp. zda se skutečně nacházejí na okraji sídliště. Přitom jsou to otázky důležité, neboť by po svém řešení posloužily při úvahách o poloze výroby vůči obytné části sídliště. Problematická je také absolutní chronologie keramiky předložená autorem výzkumu, neboť v poslední době ji podrobil kritice R. Procházka (2002). Z těchto nových názorů vyplývá, že datování pecí lze rozšířit z původně navržené 1. pol. 13. století také na 2. pol. téhož věku.

6. Sady u Uherského Hradiště, okr. Uherské Hradiště (obr. 22)

POLOHA: 100 m západně od „církevní osady“ sestávající se z kostela s křížovou dispozicí, halové stavby a sídlištních objektů; osada v širším smyslu tvořila součást aglomerace významného velkomoravského centra ve Starém Městě u Uherského Hradiště

VÝZKUM: 1963

LITERATURA: *Hochmanová-Vávrová 1965; Hrubý 1965, 43-48; Galuška 1996, 40-41*

NÁLEZ: pec s pozůstatky výrobků uvnitř (patrně vsádka), které byly rozbité kameny propadlými do pece

PEC: dvoukomorová vertikální pec hruškového půdorysu s roštem s kruhovými průduchy; topeniště jednodílné bez jakýchkoliv stop po dělicí přepážce; zhruba pětiúhelníková předpecní jáma; rozměry pece: 1,14 x 0,95 m; zachovaná výška vypalovací komory 0,64 m; výška topeniště 0,45 m; šířka ústí topeniště 0,5 m; síla roštu 0,1-0,12 m; průměr průduchů 0,06-0,07 m; půdorys topeniště o rozměrech 1,3 x 1,17 m; půdorys předpecní jámy o rozměrech 1,85 x 1,6 m

DATOVÁNÍ: 2. polovina 9. století

POZNÁMKA: Vsádka nalezená na roštu pece se sestávala z tzv. keramiky antických tvarů a střešní krytiny. Keramická střešní krytina, která se podle současných poznatků užívala ve velkomoravském prostředí výhradně na sakrálních stavbách, byla nepochybně určena pro nedaleký kostel. Další část vsádky – tzv. keramika antických tvarů – představovala v tehdejší produkci zřetelnou výjimku, projevující se v tektonice a v tvarovém repertoáru. I když tyto nálezy nejsou na velkomoravském území ojedinělé a stále přibývají, je zřejmé, že představují cizorodý jev. Srov. také údaje v textu výše.

7. Staré Město–Na Kostelíku, okr. Uherské Hradiště (obr. 23)

POLOHA: někdejší tržní osada v areálu dnešního Starého Města; poloha Na Kostelíku (někdy také uváděno U Víta)

VÝZKUM: 1976

LITERATURA: *Snášil 1982; 1983; Galuška 1989*

NÁLEZ: 3 hrnčírské pece; předpecní jámy, v jedné z nich – před pecí (1) – zjištěna sada 35-36 hrnců jednotného provedení a s identickými značkami.

PEC (1): dvoukomorová vertikální pec lichoběžníkového půdorysu s roštem s kruhovými průduchy; topeniště, jehož dno se rovně zvedalo k zadní stěně pece, bylo jednodílné bez jakýchkoliv stop po dělicí přepážce; rozměry: 0,9 x 0,9 m; výška topeniště více než 0,38 m; šířka ústí topeniště 0,5 m; průměr průduchů 0,03 m

PEC (2-3): bez údajů

DATOVÁNÍ: 1. - 2. třetina 13. století

POZNÁMKA: Tržní osada ve Starém Městě vznikla mezi lety 1202-1220 (archeologický horizont A), tržní práva ztratila v souvislosti s vysazením nedalekého města Uherského

Hradiště v r. 1257. Do nově vzniklého města byla podle písemných pramenů přesídlena část obyvatel nejen ze Starého Města ale i z další trhové vsi Kunovice. Hrnčířské pracoviště v poloze Na Kostelíku tvořilo součást výrobního areálu rozkládajícího se v okolí kostela sv. Víta. Z dalších odvětví se podařilo doložit zpracování železa, barevných kovů a vápna, dále zjištěny chlebová pec, studna a cisterna. Zcela absentovaly obytné objekty. Podle *L. Galušky (1989)* byly v této poloze nalezeny rovněž dva zahlužené objekty (č. 55 a 64) naplněné značným množstvím keramických zlomků a polotovarů (celkem asi 5500 zl.), které můžeme považovat za hrnčířský odpad, datování však není uvedeno. S neagrární výrobou se v této části Starého Města můžeme setkat i později, o čemž vypovídají nálezy hrnčířských pecí z konce 13. - počátku 14. století nebo sklad hrnčířských výrobků ukrytý ve studni (*Galuska 2003; Snášil 1982a; 1983a*).

8. Staré Město–Za Zahradou, okr. Uherské Hradiště

POLOHA: někdejší tržní osada v areálu dnešního Starého Města; uvnitř příkopem ohrazeného areálu; poloha Za Zahradou

VÝZKUM: 1977-1978

LITERATURA: *Snášil 1979; 1983*

NÁLEZ: 1 hrnčířská pec, hliníky a snad čtyři hrnčířské odpadní jámy (výrobky jednotného provedení a deformované zlomky)

PEC: dvoukomorová vertikální pec s roštem s kruhovými průduchy; topeniště jednodílné bez jakýchkoliv stop po dělicí přepážce; bez bližších údajů

DATOVÁNÍ: 1. - 2. třetina 13. století

POZNÁMKA: Osídlení v poloze Za Zahradou mělo v této době podle R. Snášila výhradně výrobní charakter. Vedle hrnčířství se zde nacházely také doklady zpracování barevných kovů, železa a pálení vápna. Poblíž hrnčířských pecí byly nalezeny i hliníky, které snad sloužily těžbě hrnčířské suroviny. V následném období (horizont B) převážil v tomto prostoru zemědělský ráz osídlení související nejspíš s redukcí specializovaných činností po založení města v Uherském Hradišti.

9. Tisová (Staré Mýto), okr. Ústí nad Orlicí (obr. 24)

POLOHA: zaniklé město; poloha Na Starém Mýtě; jižně od náměstí

VÝZKUM: od r. 1974

LITERATURA – *Richter 1994*

NÁLEZ: 2 hrnčířské pece s předpecními jámami, v jedné z nich vsádka; deponie hrnčířské hlíny

PEC (1): jednodílná pec hruškovitého půdorysu s rovným dnem; vsádka; rozměry: 1,6 x 1,3 m; dno zahloubeno 0,3-0,4 m od původního povrchu

PEC (2): konstrukčně obdobná jako předchozí, od níž je vzdálená 30 m; bez bližších údajů

DATOVÁNÍ: 40. až 70.-80. léta 13. století

POZNÁMKA: Obě pece nalezeny v periferní části města, každá z nich pravděpodobně tvořila součást jiné parcely (*Richter 1994*, 154). Nádoby ze vsádky lze na základě identických značek na dnech a celkového provedení přiřadit třem různým hrnčířům (*Richter 1994*, 150, skupiny A, B, E), z čehož by mohlo plynout, že na chodu dílny se podílelo několik výrobců současně.

10. Vícov, okr. Plzeň-jih (obr. 25)

POLOHA: venkovské prostředí; zaniklá středověká ves u kostela sv. Ambrože, asi 1,5 km severovýchodně od Přeštic, na pravém břehu řeky Úhlavy

VÝZKUM: 2002

LITERATURA: *Pícka – Tetour 2005*

NÁLEZ: objekt označený autory výzkumu jako hrnčířská pec, avšak tuto interpretaci lze považovat za nejistou

PEC: objekt považovaný za pec připomíná horizontální typ se středovým soklem; rozměry: 1,2 x 0,9 m, hl. 0,26 m

DATOVÁNÍ: 13. století

POZNÁMKA: Nevelký archeologický výzkum doložil osídlení v místě zaniklé středověké vsi datované od 11. do 15. století, jehož součástí se na přelomu 12./13. století stal románský kostel sv. Ambrože. Jako hrnčířská pec byl publikován objekt 24/02 zjištěný zhruba 40-50 m jižně od kostela v místě, kde chyběly obytné stavby. Svým středovým soklem a rozměry na první pohled skutečně připomíná horizontální pec, avšak ty mají na rozdíl od tohoto objektu zpravidla hruškovitý a nikoliv podkovovitý půdorys. V publikaci není uvedeno, zda byl objekt poznamenán ohněm. Autoři výzkumu označují podlouhlý, k ose pece příčně orientovaný zahloubený objekt (22/02) za předpecní jámu, s tím však nelze souhlasit, neboť pokud byl objekt označován jako pec skutečně hrnčířským výrobním zařízením, jeho ústí by podle tvaru muselo směřovat na opačnou stranu. Další doklady hrnčířství v okolí (hliníky, výrobní odpad) nebyly zjištěny. Rámcové datování uvedené v publikaci do 12. až 13. století lze nejspíše zúžit na 13. století (nasvědčují tomu nálezy z vrstvy ve starší stratigrafické pozici).

Dokud nebude předložena důkladná publikace, nelze interpretaci objektu 24/02 jako hrnčářské pece zcela přijmout.

11. Želechovice, okr. Olomouc

POLOHA: venkovské prostředí; zahrada domu čp. 21 v intravilánu současné obce

VÝZKUM: 1933

LITERATURA: *Goš 1982, 27; Nekuda 1963, 62-63; Schiermeisen 1935*

NÁLEZ: snad hrnčářská pec s předpeční jámou

PEC: pec oválného půdorysu nejspíše jednodílná; dno pece se směrem dozadu zvyšovalo; předpeční jáma; rozměry: průměr dna 1,48 m

DATOVÁNÍ: 2. pol. 11. století?

POZNÁMKA: K. Schiermeisen a po něm V. Nekuda se domnívali, že pec měla rošt z kamenů nalezených na dně, tedy nikoliv *in situ*. K tomu ovšem pouhá evidence kamenů nepostačuje, neboť kameny se nacházejí uvnitř i jiných pecí, jejichž rošt byl bezpečně z hlíny (např. Sady nebo Staré Město - Na Kostelíku). Poslední revize provedená V. Gošem (1982, 27) připouští jednodílné řešení pece. Datování opírající se o denár (Ota I. Sličný, † 1087) ze zásypu předpeční jámy pochopitelně vyvolává otázky, neboť tento nálezný představuje pouze *terminus post quem* pro zařazení pece, podle V. Goše (1970; 1977) však prý keramika zjištěná v zásypu této minci odpovídá.

B. Polsko

1. Przemysl - Zasanie (obr. 26; 27)

POLOHA: podhradí raně středověkého hradiště, resp. předměstí středověkého města, asi 500 m severně od historického jádra, ve čtvrti Zasanie na bývalém ostrově obtékaném řekou San

VÝZKUM: 1963-1968

LITERATURA: *Auch 2007; Koperski 1973; Kunysz 1965; 1966; 1968; 1968a*

NÁLEZ: 12 hrnčářských pecí s předpečními jámami, občas vsádky a dokonce hrnčářské odpadní jámy

PECE 1-5 a 7-13: v případě, že jsou blíže popsány, vždy mají dvoukomorovou vertikální konstrukci s roštem s kruhovými průduchy a jednodílné topeniště beze stopy po dělicí přepážce; pouze u pece č. 11 známe bližší údaje o roštu (síla 0,2 m; průměr průduchů 0,1-0,12 m); viz tab. 3

Pec	Tvar půdorysu	Rozměry půdorysu	Rozměry topeniště	Zachovaná výška pece	Počet průduchů v roštu
1	kruhový	1,3 m	?	1,5 m	4+
2	kruhový	1-1,1 m	?	?	2+
3	kruhový	1,1 m	?	1,1 m	3+
4	oválný	2 x 1,1 m	?	1,1 m	?
5	kruhový	0,9 m	1 m	0,6 m	5
7	kruhový	1,1 m	1,1 m	0,6 m	7
8	?	?	?	?	?
9	?	?	?	?	?
10	?	?	?	?	?
11	kruhový	1,2 m	1,3 m, výška 0,4 m	0,4 m	8
12	?	?	?	?	?
13	?	?	?	?	?

Tab. 3. Údaje k pecím v Przemyslu - Zasaniu

DATOVÁNÍ: 2. pol. 13. – 1. pol. 14. století

POZNÁMKA: Nález hrnčářského výrobního areálu, který je svou velikostí v Polsku unikátní, kupodivu nebyl dosud náležitě zpracován, takže vyjít můžeme jen z předběžných zpráv. Pece se našly rozptýlené na prostoru asi 90 x 60 m. Protože areál nebyl prozkoumán úplně, jejich celkový počet byl jistě vyšší. Čtyři z pecí vytvářely seskupení, ostatní se vzájemně vzdalovaly 15-20 m a více. Před každou pecí se nacházela předpecní jáma vyplněná uhlíky a četnými zlomky keramiky, v některých případech na ní navazovala asi jeden metr hluboká odpadní jáma naplněná zlomky rozbitých či zdeformovaných nádob.

V některých pecích byla vyráběna běžná rezná keramika hlásící se svou podobou k raně středověké výrobní tradici; naopak v pěti pecích se vypalovaly nádoby polévané glazurou. Tato dílna představuje nejstarší přímý doklad výroby keramiky na území dnešního Polska,⁸⁶ nutno ovšem dodat, že v době jejího fungování náležel Przemysl pod vládu ruských knížat (do r. 1341). Vedle hrnčářství se v témže výrobním areálu našly projevy pálení vápna (pec č. 6; datování ovšem neuvedeno).

⁸⁶ Pro období raného středověku bývají v Polsku uváděny tři lokality s nálezy pecí: Przemysl - Zasanie, Poznaň - Luboň (*Kostrzewski 1964, 236*) a Sandoměř (*Buko 1990, 151*), avšak argumenty pro interpretaci posledních dvou nejsou přesvědčivé.

C. Slovensko

1. Bajč, okr. Komárno

POLOHA: venkovské prostředí; na severním okraji současné vesnice

VÝZKUM: 1958, 1962

LITERATURA: *Bialeková ed. 1989*, 112-113

NÁLEZ: „...povrchový sběr...zjištěna kulturní jáma a narušená hrnčířská pec.“

PEC: bez údajů

DATOVÁNÍ: 12. - 14. století

POZNÁMKA: S ohledem na datování pece není zřejmé, zda nepřesahuje chronologický rámec této práce. Kvůli nedostatečným údajům není možné se vyjádřit ke spolehlivosti určení nálezu jako hrnčířské pece.

2. Hoste, okr. Galanta

POLOHA: venkovské prostředí; asi 500 m severně od současné vesnice, 125 m východně od cesty z Hostí do Majcichova; na nápadně vyvýšenině zarovnané v nedávné době; poloha Poddivoč

VÝZKUM: 1976

LITERATURA: *Bialeková ed. 1989*, 89; *Bátora – Ižóf 1977*, 47

NÁLEZ: hrnčířská pec

PEC 1/76: „pec ...s roštem sestávajícím se ze tří podélných kanálků. Pec s obdobnou konstrukcí ze Slovenska neznáme. Sloužila na vypalování keramiky...“; jinak bez dalších údajů

DATOVÁNÍ: 9. století?

POZNÁMKA: Údaj o třech podélných pecních kanálcích naznačuje horizontální typ pece, jejíž zadní část rozdělávaly dva podlouhlé paralelní soklíky. Takové pece jsou v Porýní typické teprve pro vrcholný středověk (např. *Janssen 1983*, 111, Abb. 16), známe je ale také u Keltů (*Duhamel 1978-1979*, Fig. 31). Dokud nebude předložena dostatečná publikace, datování tohoto nálezu nutno nechat otevřené.

3. Nitra - Dražovská cesta

POLOHA: v raně středověké aglomeraci Nitry; asi 1,5 km severně od centrálního hradiště na protějším břehu řeky Nitry, poblíž potoka Dobrotka

VÝZKUM: 1962

LITERATURA: *Bialeková ed. 1989*, 198, obr. 40:5

NÁLEZ: „prozkoumaná keramická pec“

PEC: bez bližších údajů

DATOVÁNÍ: 9. století

POZNÁMKA: Nález je vzdálen asi 1,25 km jihovýchodně od hrnčířské dílny v poloze Nitra - Lupka na témže levém břehu potoka Dobrotka.

4. Nitra - Lupka (obr. 28-30)

POLOHA: v raně středověké aglomeraci Nitry; asi 2,5 km severně od centrálního hradiště na protějším břehu řeky Nitry a na levém břehu potoka Dobrotka; na terase před hradbou hradiště v Nitře - Lupce

VÝZKUM: 1959

LITERATURA: *Bialeková ed. 1989*, 201, obr. 40: 16; *Chropovský 1959*; *Chropovský 1961*, 142-150; *Vlkolinská 2002*

NÁLEZ: 12 hrnčířských pecí ve 3 skupinách; většinou s předpecními jámami; bez vsádek, neboť pece byly do značné míry rozorány

PEC 1: hruškovitá vertikální pec s roštem s kruhovými otvory a s větším čtvercovým otvorem uprostřed; topeniště bez vnitřního členění odděluje od ústí pece menší hrbol; rozměry: 1,5 x 1,4 m; výška topeniště cca 0,3 m

PEC 2-7: jako pec 1; rozměry: 1–1,5 x 1,3–2 m; síla roštu 0,11 až 0,25 m a průměr kruhových průduchů 0,07 až 0,08 m

PEC 8: jako pece 2-7; stratigraficky starší než pec 12

PEC 9: jednodílná; uvnitř nalezeny zlomky nevypálené keramiky, proto byla pec interpretována jako vysoušecí (*Chropovský 1959*, 822), argumenty ale nejsou přesvědčivé (*Vlkolinská 2002*, 235); rozměry: 1 x 0,9 m

PEC 10: jednodílná; protože na jejím dně byla nalezena vrstva vápna o mocnosti až 25 cm, *B. Chropovský (1961, 144)* ji nepovažuje za hrnčířskou (opatrnější je *I. Vlkolinská 2002, 235*); rozměry: 1 x 0,9 m

PEC 11: jako pec 1; rozměry: 1–1,5 x 1,3–2 m; síla roštu 0,11 až 0,25 m a průměr kruhových průduchů 0,07 až 0,08 m

PEC 12: jednodílná, *B. Chropovským* považovaná za vysoušecí (srov. pec č. 9); rozměry: 1 x 0,9 m

DATOVÁNÍ: 2. třetina 9. – poč. 10. století

POZNÁMKA: více údajů viz v textu výše.

5. Slovenské Ďarmoty - Malý Hľašov, okr. Lučenec

POLOHA: venkovské prostředí; jihozápadní okraj současné obce; asi 650 m severně od řeky Ipeľ; poloha Pod Malým Vrchom

VÝZKUM: 1962

LITERATURA: *Bialeková ed. 1992*, 154, obr. 36: 1; *Vendtová 1964*

NÁLEZ: hrnčířská pec

PEC: dvoukomorová vertikální pec s roštem s kruhovými průduchy; rozměry: zachovaná část roštu měla 1,1 x 0,4 m, síla roštu 0,4 m; průměr průduchů 0,055 m

DATOVÁNÍ: 10.-11. století

POZNÁMKA: V okolí pece byly objeveny čtyři další zahloubené objekty nejspíše výrobního charakteru se struskou v zásypech. Žádné obytné stavby z raného středověku se v okolí nezjistily, ačkoliv výzkum odkryl celkem 23 objektů (18 z pravěkého období). To znamená, že pec mohla být součástí výrobního areálu odděleného od obytné části sídliště.

Popisy obrázků

Obr. 1. A. Hradiště tzv. přemyslovské domény podle J. Slámy (1988); Stará Boleslav označena šipkou. B. Rozmístění archeologických sond na Staré Boleslavi.

Obr. 2. Rozmístění identických značek podle místa nálezu. Čísla odpovídají číslům skupin identických značek. Jako podklad jsou zobrazeny pouze sondy, které byly zkoumány v ploše. Obrázek dokládá relativně rovnoměrné rozložení identických značek v prostoru, jedinou ovšem výraznou koncentraci zaznamenáváme na akropoli v prostoru vymezeném třemi sakrálními stavbami.

Obr. 3. Typář motivů značek ze Staré Boleslavi.

Obr. 4–12. Veškeré značky z den nádob ze Staré Boleslavi nalezené během archeologických výzkumů do jara 2002. Měřítko 1 : 2. Jediná vhodná metoda zobrazování značek je *sejmutí otisku* včetně nerovností v jejím okolí (ty pomáhají určit identičnost značek), nejlépe přetahem tuhou přes jemný letecký papír. Z Boleslavi vyobrazují jen zachované nebo přinejmenším dostatečně specifické značky, tedy veškeré zlomky z třídy A, B a C. Pozitivní obrazce (vystouplé) jsou zobrazeny zdvojenou linií, negativní vrženým stínem (obvykle v případě technických otisků). V případě zlomků - pokud není zachován střed dna nebo z charakteru motivu není zřejmá jeho poloha - uvádím předpokládané umístění středu drobným křížkem (určeno podle koncentrických linií na vnitřní straně dna), což dovoluje přibližnou rekonstrukci motivů. Tam, kde nebylo možné střed lokalizovat, ukazuje předpokládaný směr jeho umístění šipka. Dále uvádím i technické otisky na dnech (obr. 12, č. 313-323), z nichž většina zachycuje tzv. nástavce na zakrytí osy připevněné k hrnčířskému kruhu (k nim více *Varadzin 2004*, 166).

Obr. 1. Mohelnice. Hrnčířský hliník s pecemi (Goš 1973, Tab. II na s. 484).

Obr. 2. Těžba hrnčířské hlíny. 1 – zvonovitá šachta z Bengerode (*Grote 1976*, Abb. 19); 2 – obilní jáma ze Starého Města u U. H. (*Hrubý 1965a*, obr. 58: 6). Některé z těchto objektů, které se hojně nacházejí na slovanském území, mohly sloužit také těžbě hrnčířské hlíny.

Obr. 3. Ostrów Lednicki (Polsko). A – deska hrnčířského kruhu; B – dřevěná skříň sloužící možná ke zrání hrnčířské hlíny; C – tzv. hrnčířská čepel (*Kara – Wrzesiński 1996*, Ryc. 1).

Obr. 4. Některé příklady domnělých hrnčířských čepelí z různých nalezišť a představa jejich používání. 1 – Krašovice, zl. tuhové keramiky (*Hejna 1964*, obr. 29); 2-6 – Chvojen, zl. keramiky (*Hejna 1983*, obr. 10); 7 – Hradec u Stoda, zl. ker. (*Kara – Wrzesiński 1996*, Ryc. 3); 8-10 – Libice nad Cidlinou, zl. keramiky a kamene (*Kara – Wrzesiński 1996*, Ryc. 3); 11 – Ostrów Lednický, zl. ker. (*Kara – Wrzesiński 1996*, Ryc. 3); 12 – podle *Kara – Wrzesiński (1996*, Ryc. 4).

Obr. 5. Některé předměty z kosti nebo parohu mohly sloužit k vytváření ryté „hřebenové“ výzdoby. 1 – Sobůlky (upraveno podle *Hrubý 1957*, obr. 2: 4); 2 – Praha-Butovice (*Lutovský – Miličák 2000*, obr. 4).

Obr. 6. Kostěná a parohová razidla keramických kolků. 1 – Budeč (*Bartošková 1995*, Abb. 7: 2); 2-11 – různá naleziště v západní Evropě (*Knaut 1987*, Abb. 6).

Obr. 7. Nálezy hrnčířských pecí v části stř. Evropy v 6. – 11. století. 1 – Sady; 2 – Želechovice; 3 – Hoste; 2 – Nitra-Lupka a Nitra-Dražovská cesta; 3 – Slovenské Ďarmoty.

Obr. 8. Nálezy hrnčířských pecí v části stř. Evropy v 12.–13. století. 1 – Bruntál; 2 – Česká Lípa; 3 – Kostelec nad Orlicí; 4 – Mohelnice; 5 – Mstěnice; 6 – Staré Město-Na Kostelíku + Staré Město-Za Zahradou; 7 – Tisová (Staré Mýto); 8 – Vícov (interpretace nejistá); 9 – Bajč; 10 – Przemysł-Zasanie.

Obr. 9. Francie. Nálezy galorománských hrnčířských pecí (upraveno podle *Duhamel 1978-1979*, Fig. 32).

Obr. 10. Schéma hrnčířského výrobního procesu. Šedě vyznačen ideální rejstřík archeologických projevů.

Obr. 11. Distribuce nádob s identickými značkami v raném středověku (upraveno podle *Sláma 2006*). A-G označuje jednotlivé skupiny identických značek (více v textu). Střed kružnice o poloměru 28 km umístěn v Praze. C' označuje nádoby, které do skupiny C zahrnul J. Sláma podle totožného provedení, nikoliv podle identických značek. Doplňeno.

Obr. 12. Nádoby s identickou značkou skupiny G. 1 – Praha-Běchovice, pohřebiště (*Sláma 1977*, tab. I: 6); 2 – Hradec u Stoda, kontext neznámý (*Justová 1979*, obr. 121: 1).

Obr. 13. Stará Boleslav s přibližným půdorysem hradiště; černě vyznačena sondáž (upraveno podle Boháčová 2003).

Obr. 14. Zásobování hradiště ve Staré Boleslavi podle svědectví keramických skupin (s vyjádřením podílu na celkové keramické spotřebě).

Obr. 15. Doklady keramické směny na základě identických značek (příklady 3-7). 1 – Vyšehrad; 2, 3 – Stará Boleslav; 4 – Úhošťany; 5, 7 – Bečov; 6 – Velebudice; 8 – Dobroměřice; 9, 10 – Lovosice; 11 – Třeбенice; 12 – Plasy; 13 – Vyšehrad. (9-11 bez měřítka).

Obr. 16. Distribuce keramiky, příklady 1-13, poč. 10.-13. století (více v textu).

Obr. 17. Česká Lípa. Poloha hrnčířské dílny v okolí kostela sv. Maří Magdalény (A) a vztah k pozdějšímu městu (Gabriel – Smetana 1980, obr. 2).

Obr. 18. Česká Lípa. A – pece 2/1 (starší horizont) a 3/1 (mladší horizont), neorientováno; B – ukázky keramiky vyráběné v mladším horizontu, do něhož patří také pec 3/1. Podle F. Gabriela (1979).

Obr. 19. Kostelec nad Orlicí. Půdorys hrnčířského pracoviště s pecemi a řez jednou z pecí (Richter 1967, obr. 161, 162).

Obr. 20. Mohelnice. Některé z nalezených pecí (Goš 1982, obr. 1, 2; 1973, obr. 2).

Obr. 21. Mstěnice. Hrnčířské pece (Nekuda 2000, obr. 168a).

Obr. 22. Sady u U. H. Hrnčířská pec (Hrubý 1965, obr. 1).

Obr. 23. Staré Město-Na Kostelíku. Pec (1). 1 – nálezová situace; 2 – pokus o rekonstrukci autora výzkumu (Snášil 1982, obr. I, II).

Obr. 24. Tisová (Staré Mýto). Hrnčířská pec (Richter 1994, obr. 2).

Obr. 25. Vícov. Objekt interpretovaný autory výzkumu jako hrnčířská pec (Pícka – Tetour 2005, obr. 3).

Obr. 26. Przemyśl-Zasanie. Poloha a plán výzkumu s nálezy hrnčířských pecí (upraveno podle Kunysz 1968a, Ryc. 1).

Obr. 27. Przemyśl-Zasanie. Některé z nalezených pecí (Kunysz 1965, Ryc. 3; Kunysz 1968a, Ryc. 3, 4; Koperski 1973, Ryc. 2).

Obr. 28. Nitra. Velkomoravská aglomerace s doloženými sídlišti, pohřebišti a čtyřmi opevněnými polohami. Jádro se nacházelo na hradním vrchu (HRAD). Hrnčířské pece (označeny šipkou) byly nalezeny v poloze Lupka na okraji aglomerace, v naprosté blízkosti přebíště (upraveno podle Chropovský 1975, Abb. 1; Bednár 2001, obr. 4).

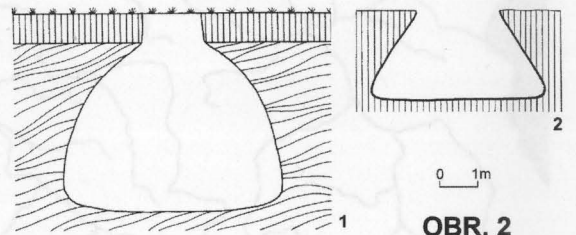
Obr. 29. Nitra-Lupka. Plán výzkumu s nálezy hrnčířských pecí (upraveno podle Chropovský 1961, obr. 2, 3; Vkolinská 2002, obr. 2).

Obr. 30. Nitra-Lupka. Některé z nalezených pecí. 1, 2 – pec č. 8 a její rekonstrukce; 3 – pec č. 1 (Chropovský 1961, obr. 5; Vkolinská 2002, obr. 3).

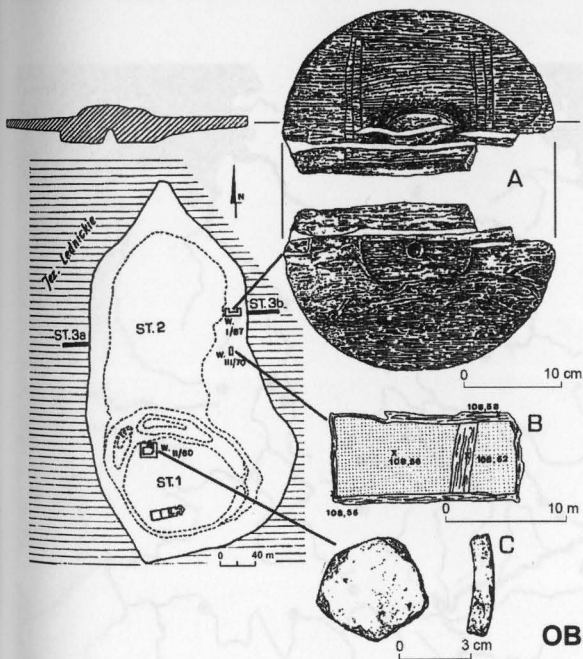
Obr. 31. Srovnání velikosti ploch vypalovacích prostorů některých hrnčířských pecí z 9. až 16. století.

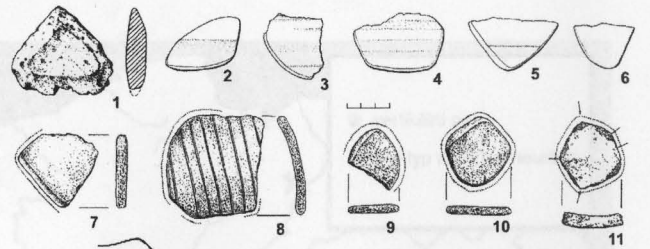
OBR. 1

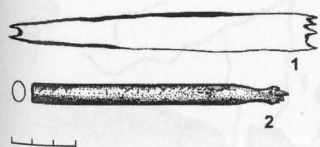
OBR. 2

OBR. 3

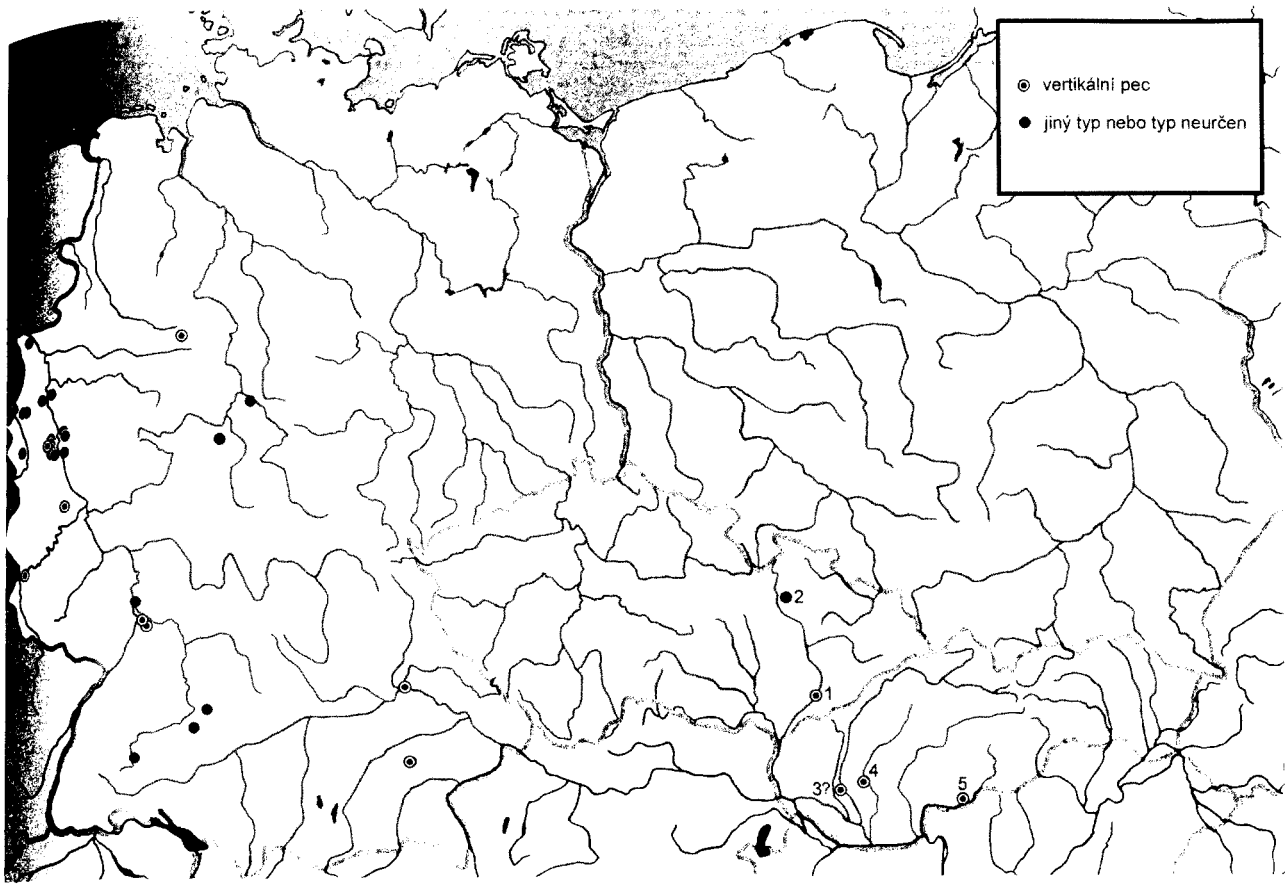
OBR. 4

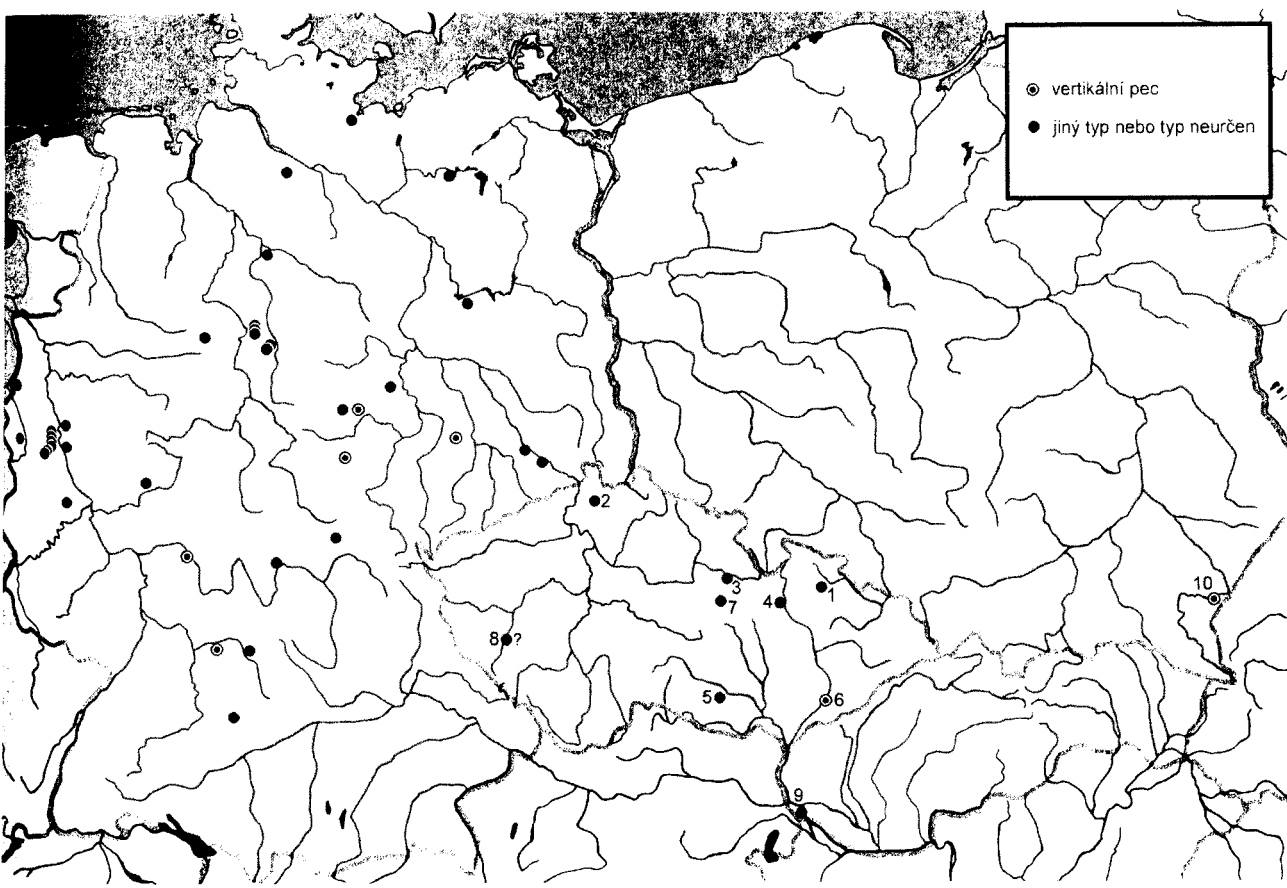
OBR. 5

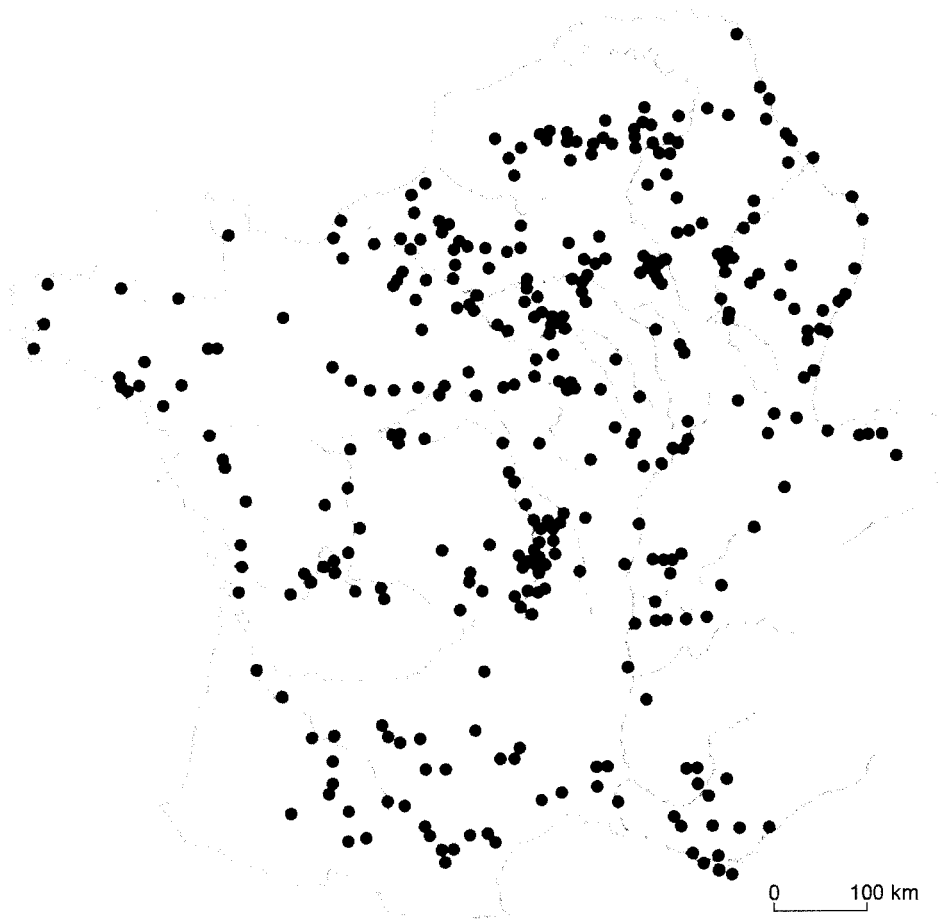
OBR. 6

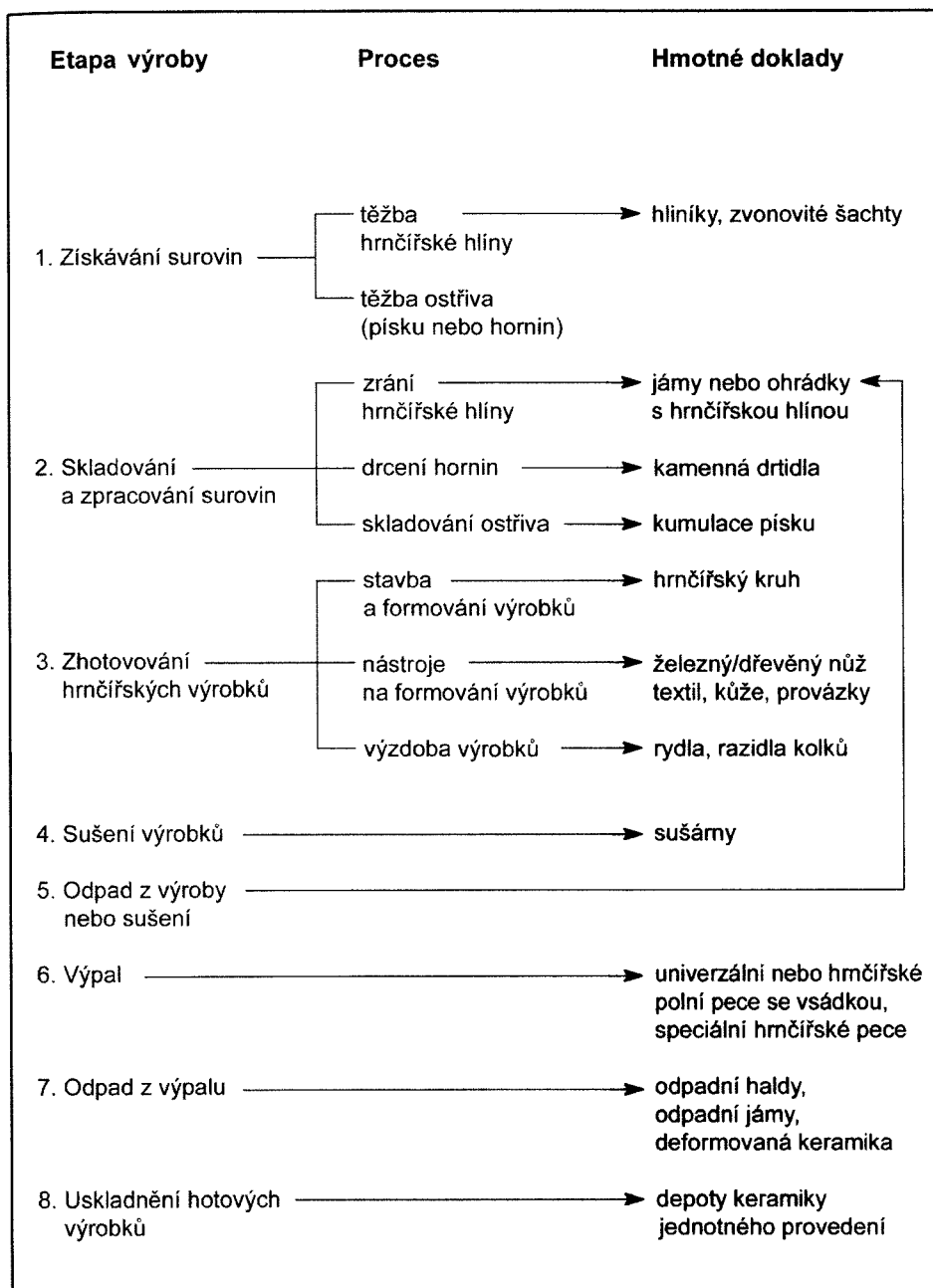
OBR. 7

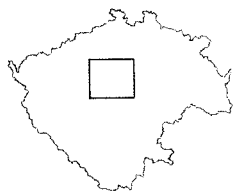
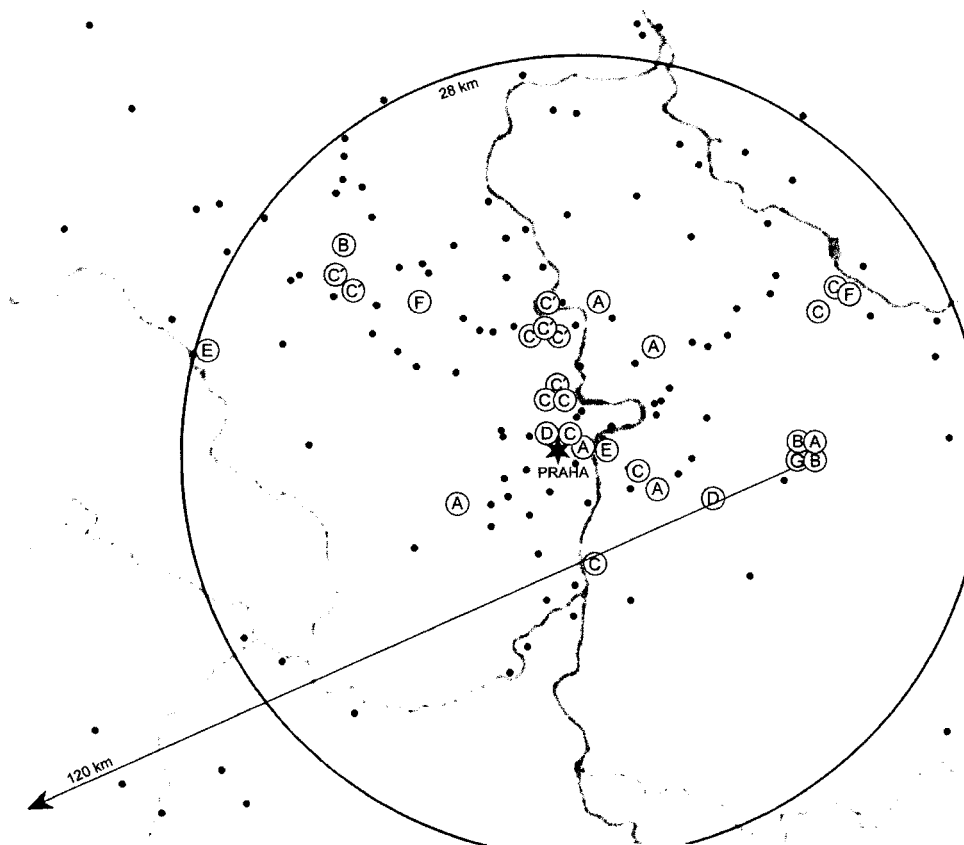

OBR. 8

OBR. 9

- pohřebiště s keramickými nádobami
- ★ Pražský Hrad
- Ⓐ-Ⓒ identické značky
- pod 350 m n.m.
- nad 350 m n.m.

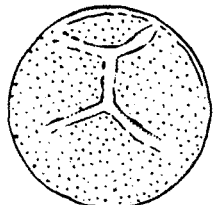
OBR. 11

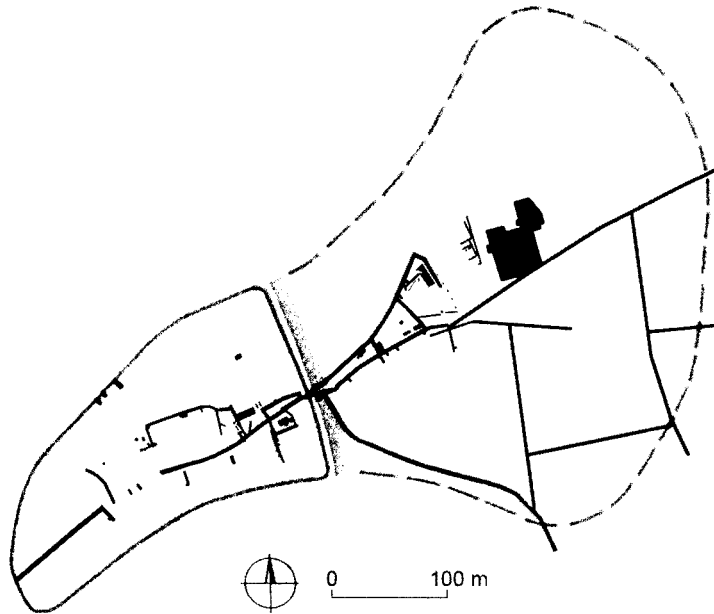
1

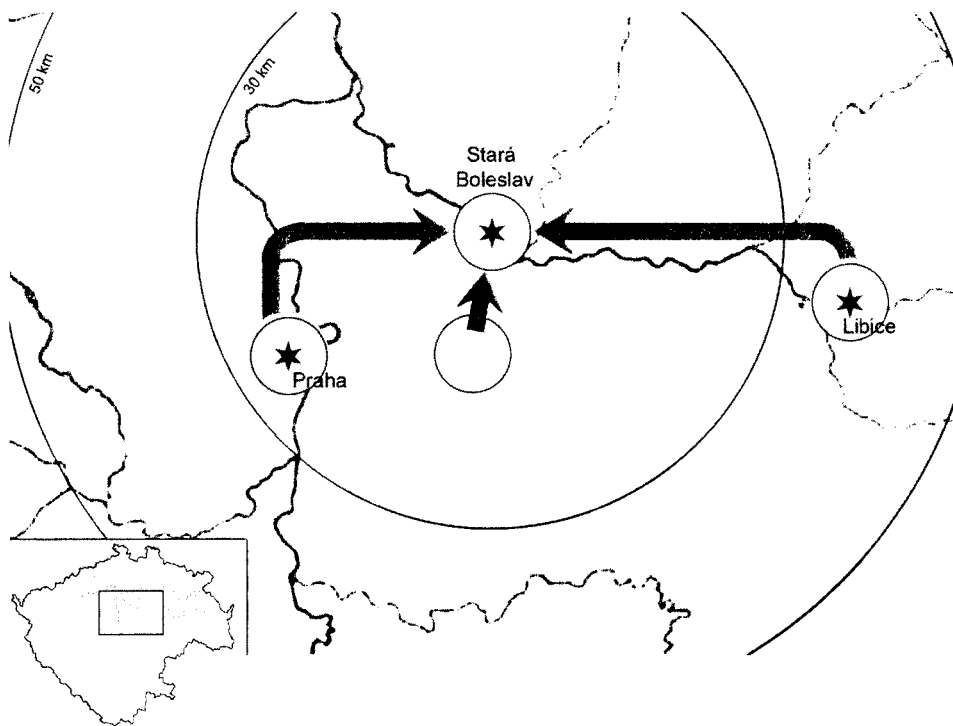
2

OBR. 12

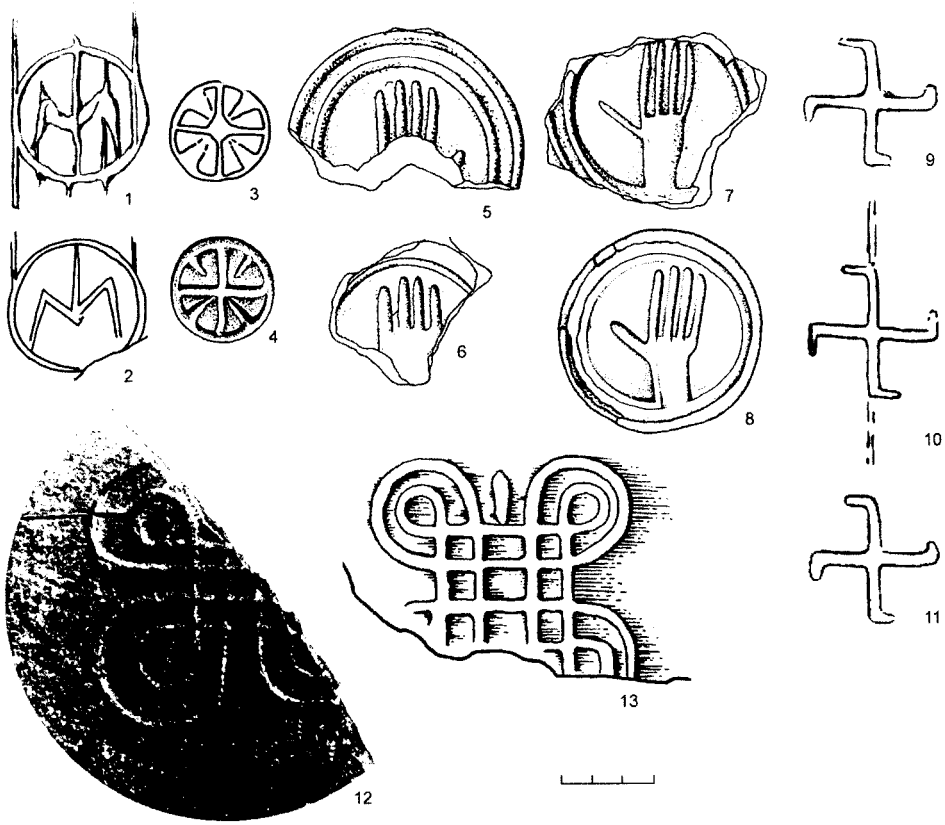

OBR. 13

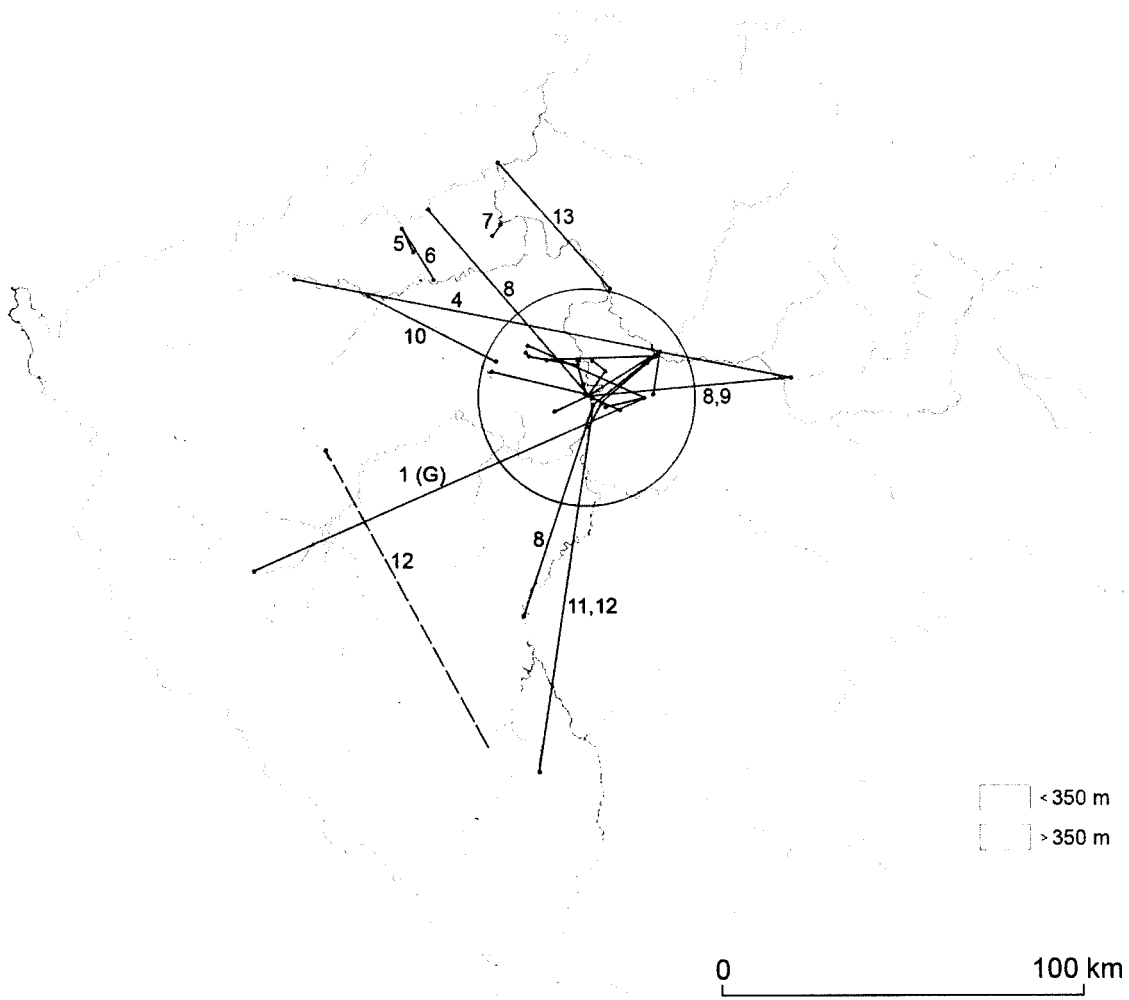

OBR. 14

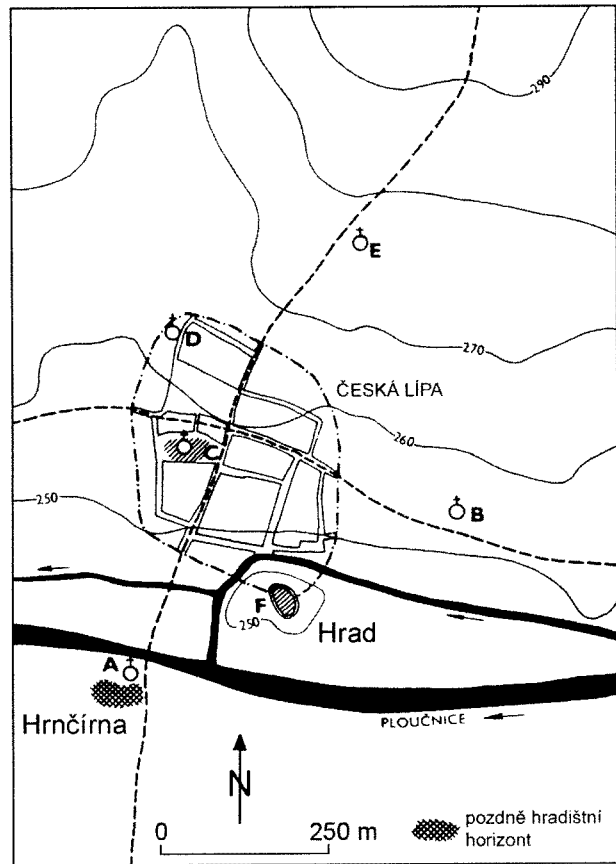

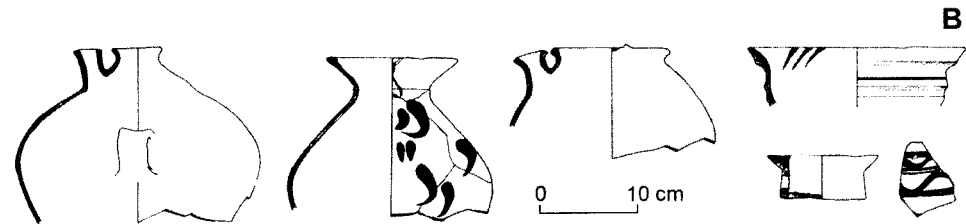
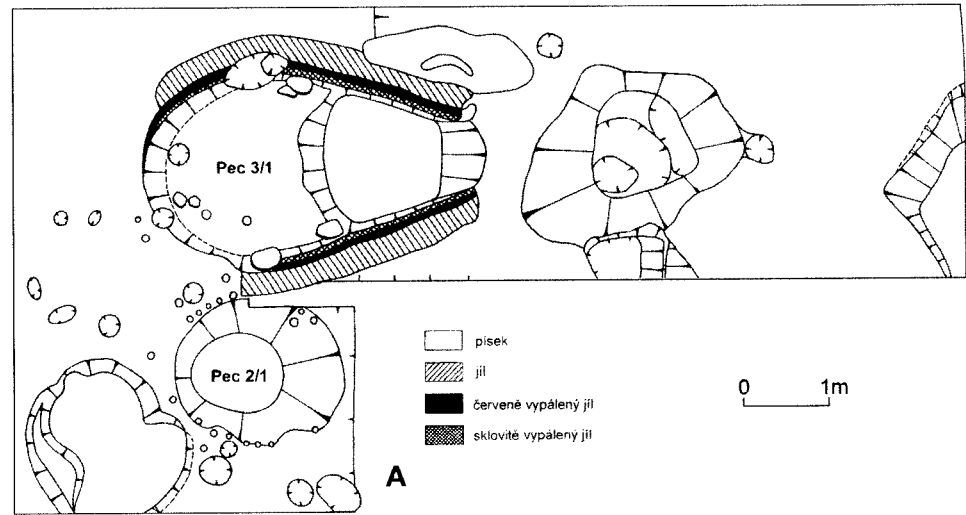
OBR. 15

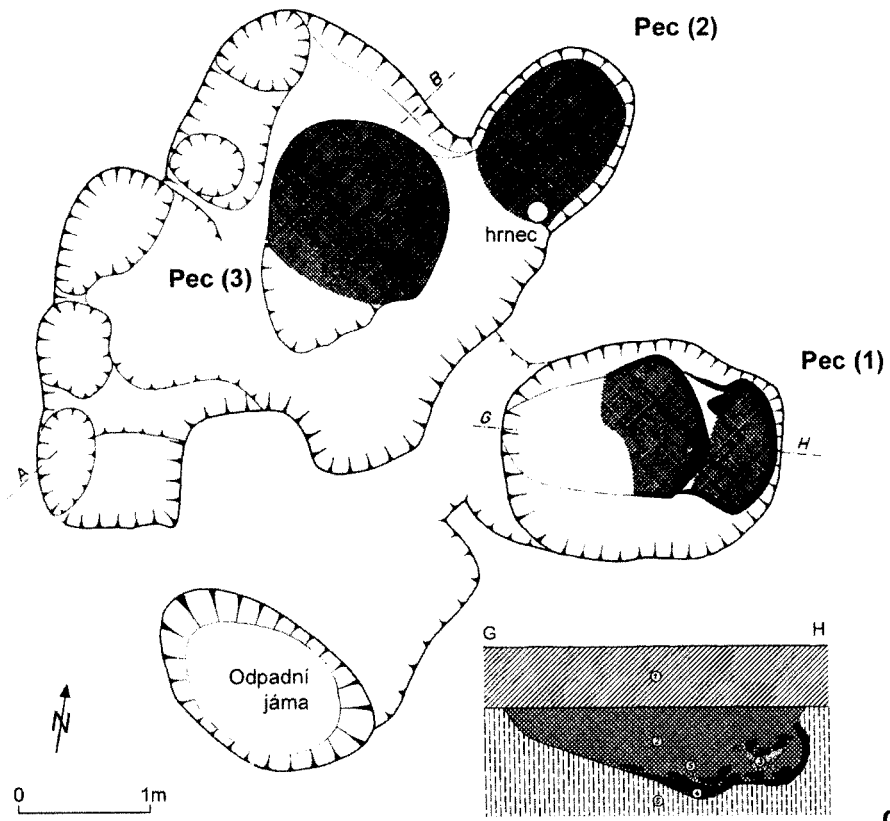
OBR. 16

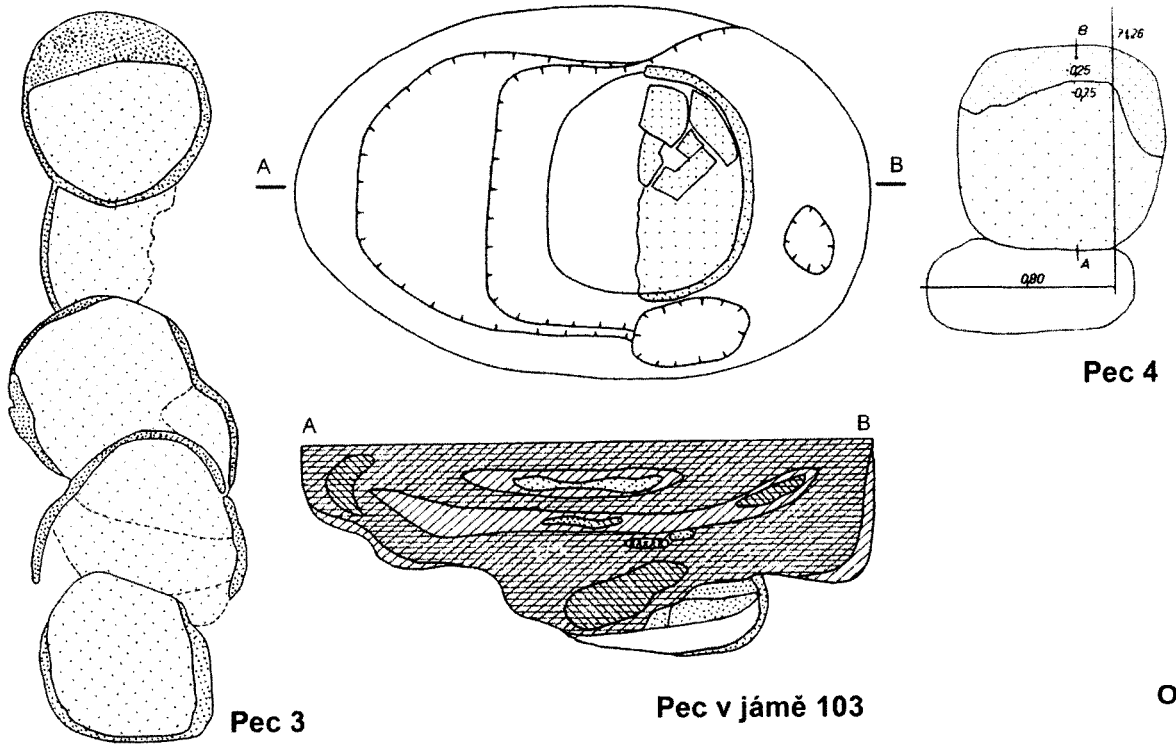
OBR. 17

OBR. 18

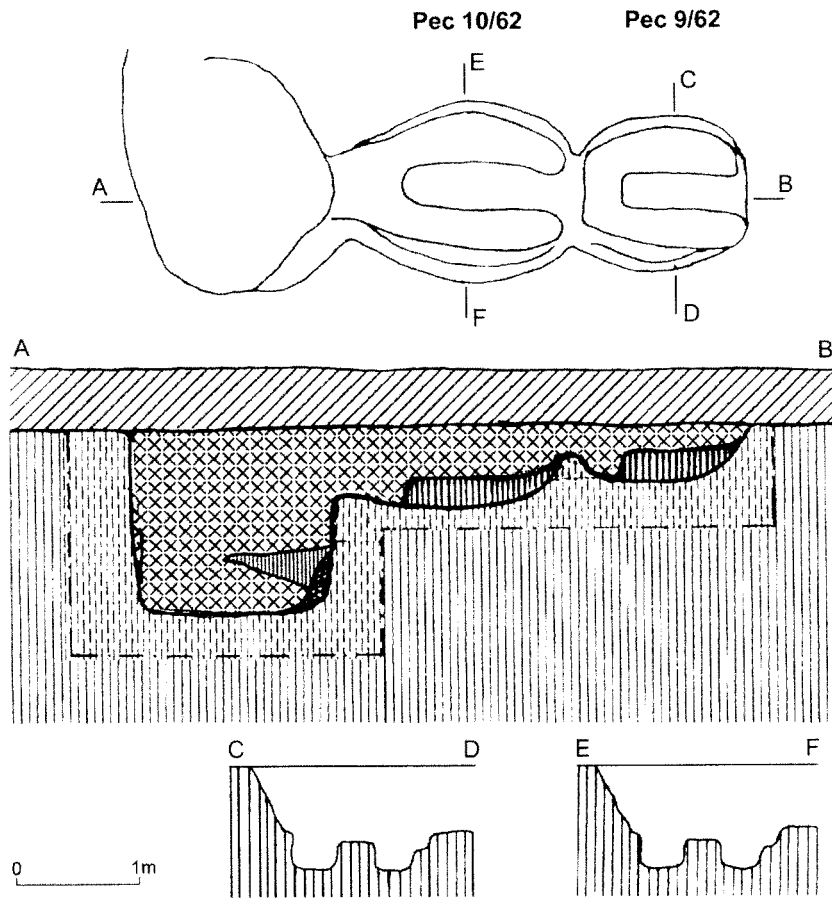
OBR. 19

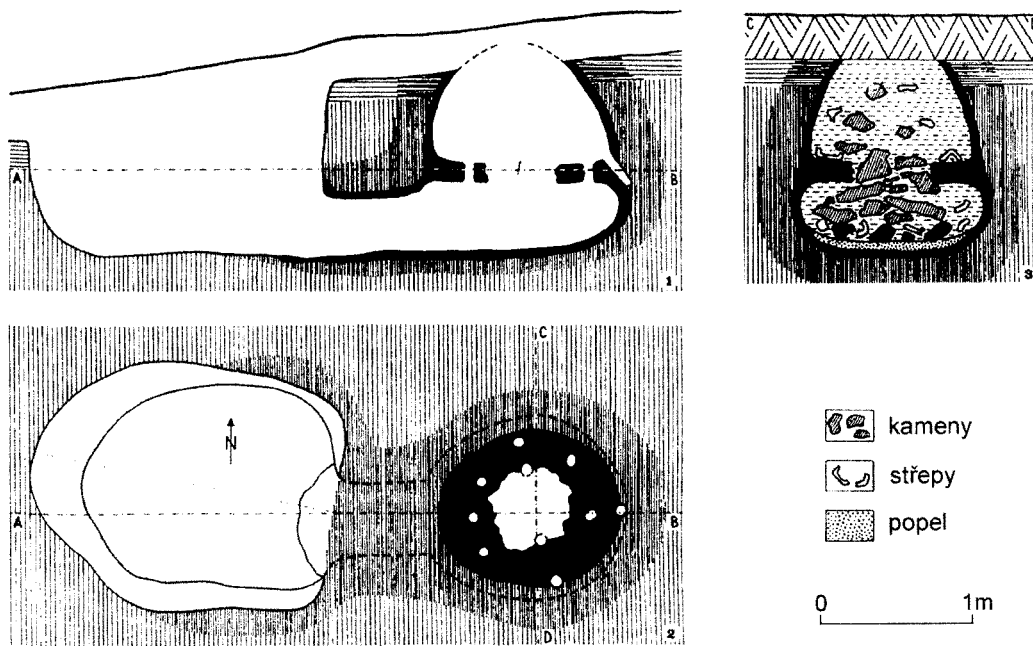
Pec 4

Pec v jámě 103

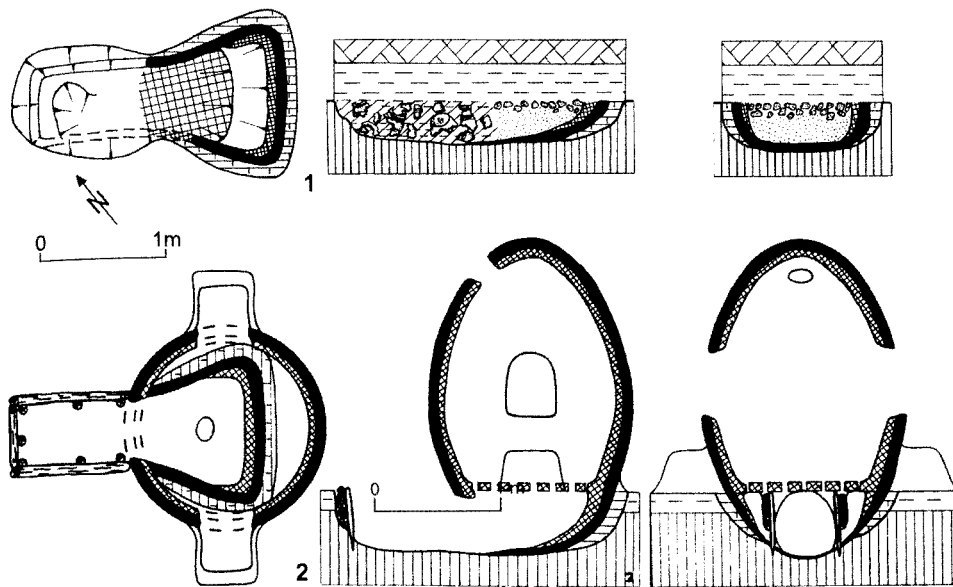
OBR. 20

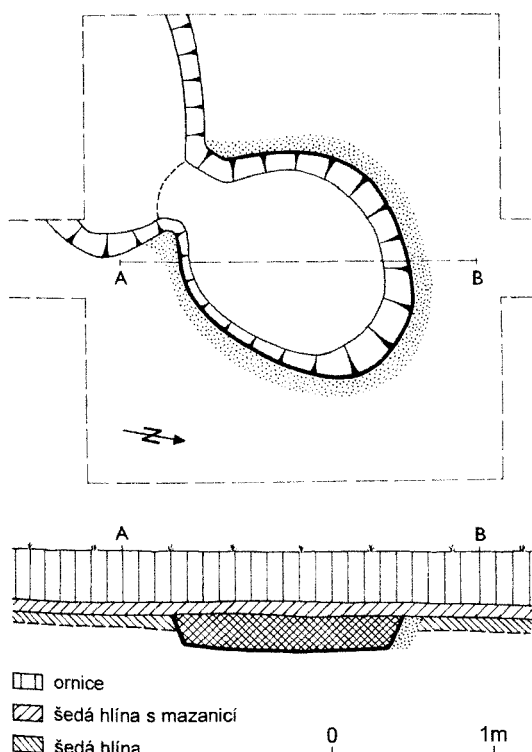
OBR. 21

OBR. 22

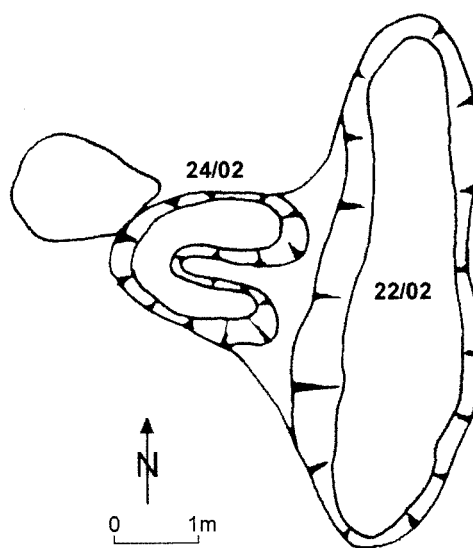

OBR. 23

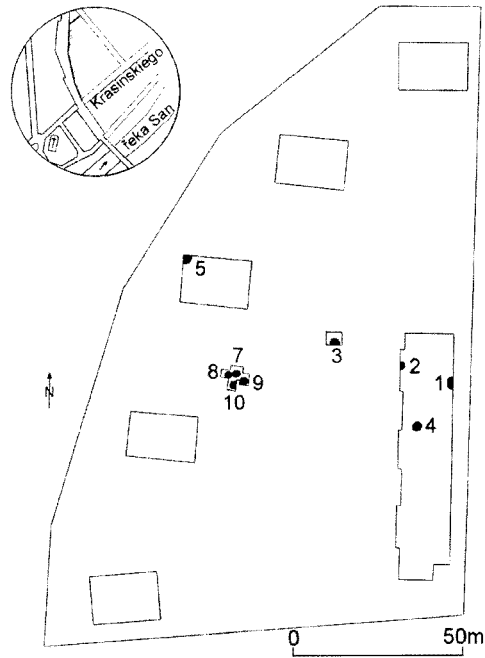

- ornice
- ▨ šedá hlína s mazanicí
- ▩ šedá hlína
- ▧ výplň pece
- ▦ vypálené podloží
- výmaz pece

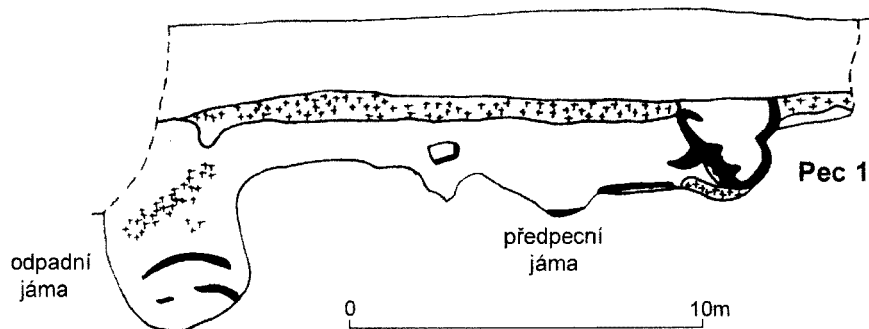
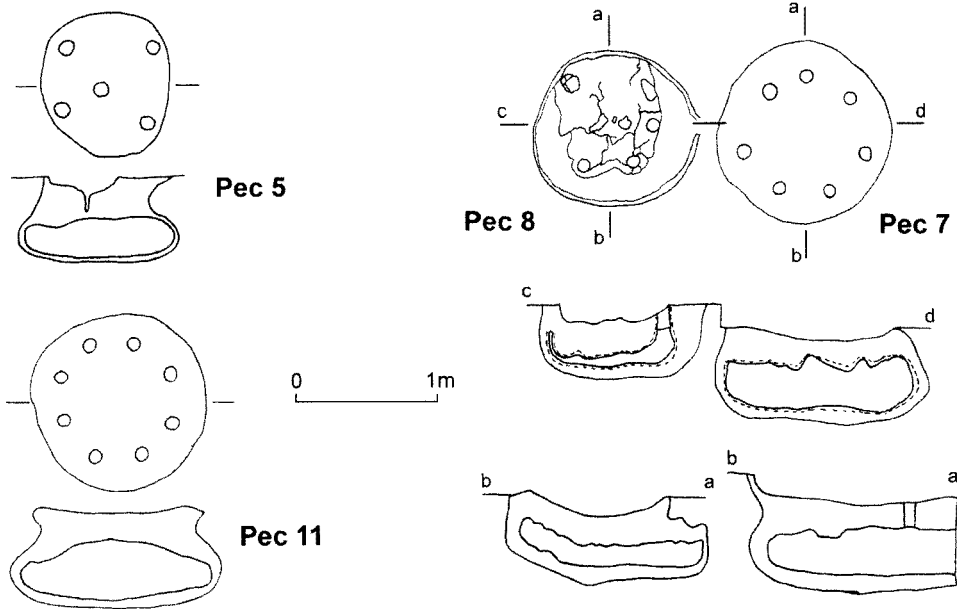
OBR. 24

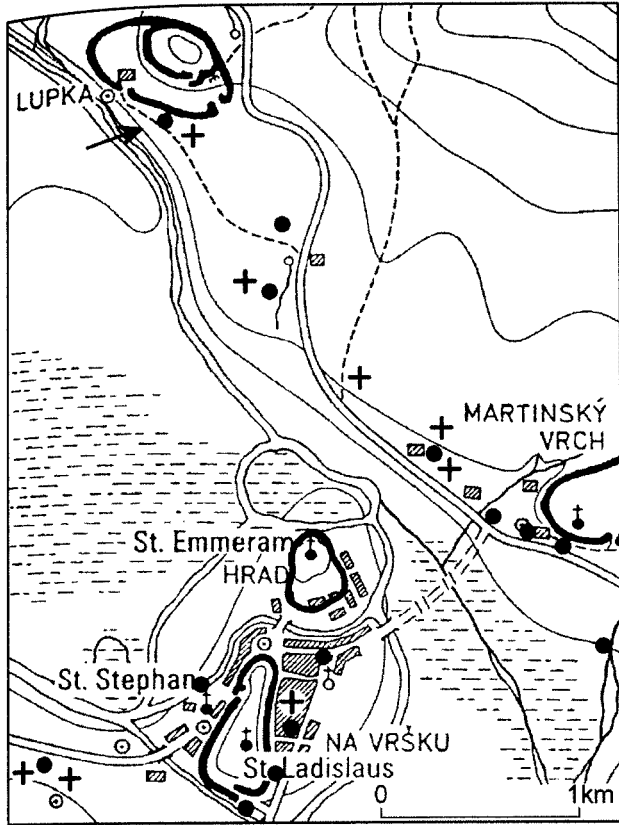
OBR. 25

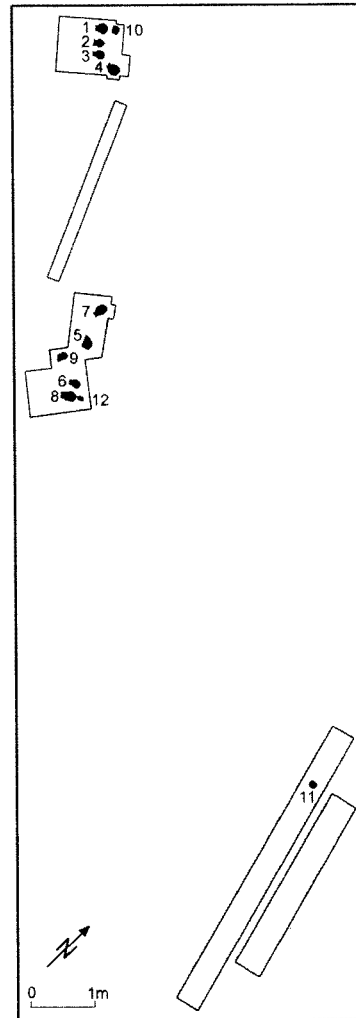
OBR. 26

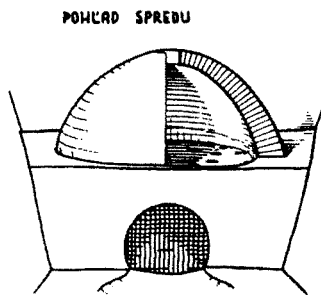
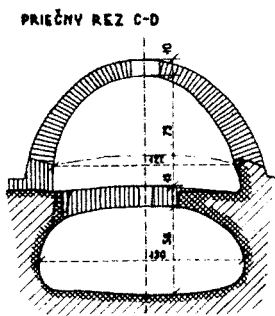
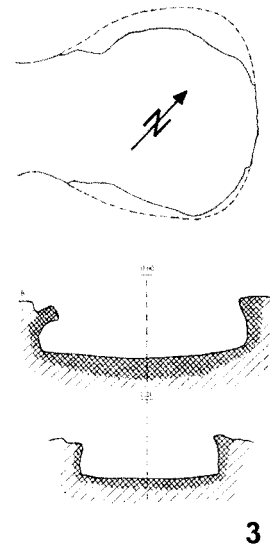
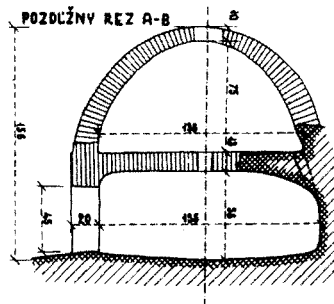
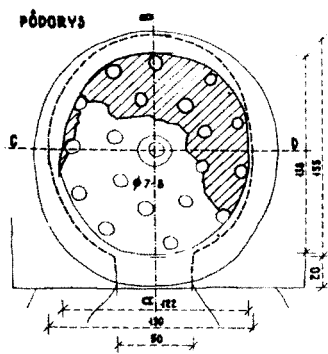
OBR. 27

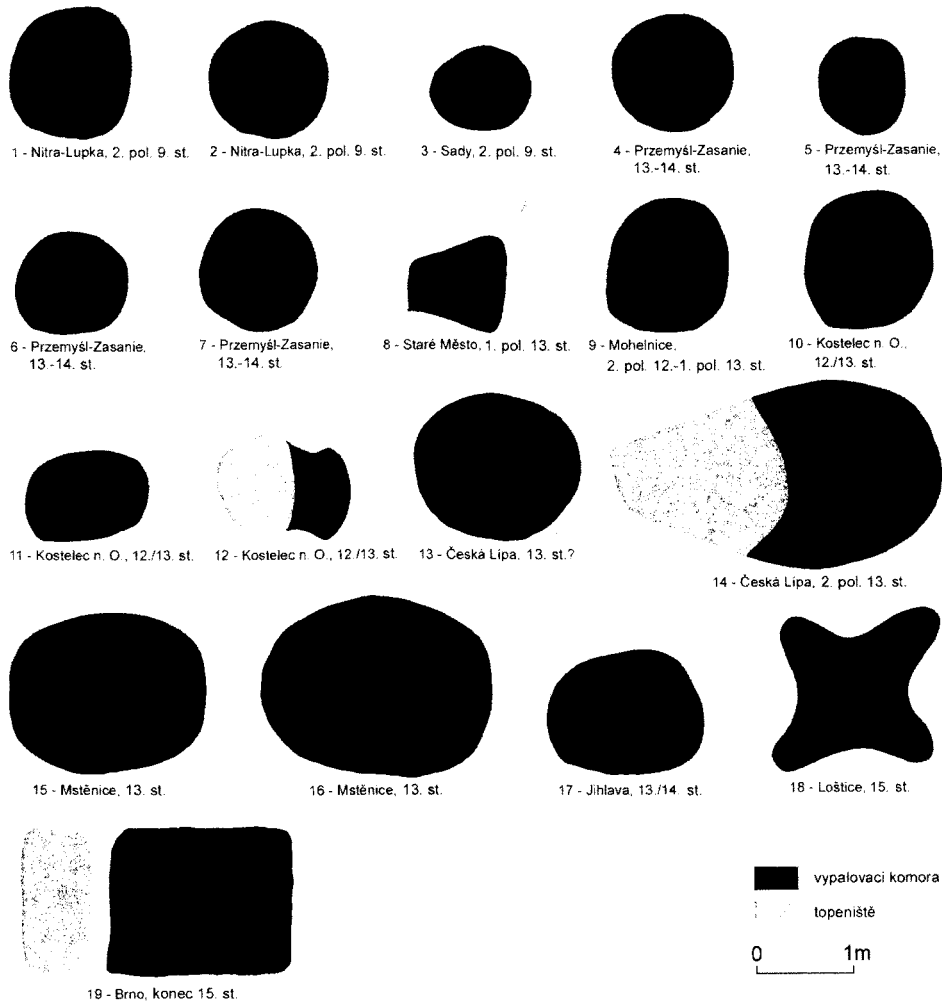
OBR. 28

OBR. 29

OBR-30

II. ČÁST

DVĚ KAPITOLY K OTÁZCE FUNKCE A HISTORICKÉHO VÝZNAMU RANĚ STŘEDOVĚKÝCH HRADŮ UPROSTŘED ČECH

KAPITOLA 4

Libušínské hradiště. Revizní zpracování výzkumů⁸⁷

Raně středověké hradiště v Libušíně (okr. Kladno, střední Čechy) je významnou archeologickou lokalitou z několika důvodů. Předně kvůli jeho poloze v jádru Čech – na území, které je spjato s počátky přemyslovské vlády a tudíž i s počátky českého státu –, dále díky plošnému výzkumu, který ho zařadil mezi relativně nejlépe prozkoumané opevněné lokality na našem území, a také svým opevněním kombinujícím důmyslně několik typů hradeb. Proto také tradičně přitahuje pozornost odborné veřejnosti. V tomto článku podáváme nový výklad některých archeologických nálezů, odlišující se od dřívějších závěrů publikovaných na počátku 70. let. Mimo jiné ukážeme, že nevzniklo na přelomu 9. a 10. století, jak se dosud přijímá, ale pravděpodobně nejdříve až za vlády Boleslava I., ve 2. třetině 10. století. To pochopitelně mění úvahy o jeho funkci a potažmo o historickém významu, které se pokusíme nastínit v závěrečné části.

O moderní archeologické výzkumy na lokalitě se zasloužili J. Böhm (1929, 1949-1952, 1956), J. Kabát a Z. Váňa (1966, 1970-1971), jejich výsledky souhrnně zpracoval a publikoval Z. Váňa nejprve ve spolupráci s J. Kabátem (*Váňa – Kabát 1971*) a poté sám ve dvou dalších pracích (*Váňa 1973; 1975*).⁸⁸ Tento autor proto jako první mohl předložit ucelenou teorii o historickém významu libušínského hradiště. Založil jí především na periferní poloze lokality v nezasídleném hvozdu, který se nachází na předpokládaném někdejší rozhraní kmenových území Čechů a Lučanů, a také na archeologickém datování hradiště, které podle něj mělo vzniknout na konci 9. století. Protože právě do 2. pol. 9. až nejpozději počátku 10. století kladl Z. Váňa pololegendární česko-luckou válku zaznamenanou v Kosmově kronice, považoval za příčinu vybudování tohoto hradiště právě česko-lucké boje. Podle něj po připojení Lucka ztratilo smysl a nejpozději v době Václavově bylo opuštěno (= první fáze užívání hradiště v pojetí tohoto autora).

Proti Váňově teorii vystoupil J. Sláma, který upozornil, že umístění také dalších hradišť na okraji zasídleného území ve středních Čechách v 10. století (vedle Libušína např. Stará Boleslav, Lštěň, Tetín) znamená, že pro jejich vznik musíme hledat společnou příčinu a že není možné z této polohy vyvozovat závěry platné pouze pro Libušín (*Sláma 1977a*, 71, pozn. 7). Hradiště v Libušíně, Staré Boleslavi, Mělníku, Tetíně a jinde se od ostatních opevněných lokalit ve středních Čechách odlišovaly také tím, že na nich stály kostely, což opět nutí uvažovat o jejich obdobné historické úloze (*Sláma 1977b*, 276). Podle J. Slámy měla tato

⁸⁷ Text bude publikován v Památkách archeologických 2011.

⁸⁸ Záměrně se však vyhnul zpracování výzkumu v r. 1929, který byl v předběžné podobě publikován před 2. sv. válkou (*Böhm – Wagner 1934*). K materiálu z toho výzkumu však bylo přihlédnuto v našem revizním zpracování.

hradiště společného jmenovatele ve vzniku přemyslovského patrimonía, jež se opíralo o systém hradů strážících jeho obvod a zároveň vykonávajících správně-ekonomické funkce (např. *Sláma 1988*, 78). Uvedený systém měl být podle tohoto badatele vytvořen za Spytihněva I. (895-915), neboť v době Václavově (925?-935)⁸⁹ již existoval, jak o tom svědčí písemné prameny.

Již jen letmé připomenutí těchto dvou názorů ukazuje, že diskuze o důvodech založení libušínského hradiště přesahuje svým významem tuto lokalitu a že se dotýká samotné historické koncepce počátků českého státu. K této diskuzi se znovu vrátíme v závěrečné části předkládané práce, nejprve se však seznámíme s novými poznatky získanými při revizním zpracování archeologických pramenů shromážděných na ploše libušínského hradiště a vážících se k době existence tohoto opevněného areálu. Pro tyto účely jsme měli k dispozici tytéž nálezy, s nimiž kdysi pracoval Z. Váňa, a podobně jako on jsme byli odkázáni pouze na údaje obsažené v nálezových zprávách⁹⁰ (*Böhm 1934; Kabát 1949; 1951; 1952a; 1957; Váňa – Kabát 1974*). Odlišný přístup k těmto pramenům – podmíněný vývojem archeologického poznání za posledních téměř 40 let – nutně vedl v některých případech k odlišným závěrům. V předkládaném textu se zaměříme pouze na prezentaci těchto nových zjištění, zatímco ostatní poznatky o hradišti učiněné při archeologických výzkumech a již dříve podrobně publikované ponecháme stranou; svou roli sehrají až v závěrečné části, kde se pokusíme podat novou interpretaci této pozoruhodné archeologické lokality.

Datování hradiště

Z písemných pramenů se o době vzniku ani funkci libušínského hradiště nedozvídáme žádné spolehlivé informace (*Sláma 1988*, 35-39), takže jsme odkázáni pouze na výpověď hmotných pramenů. V současnosti panující představa o jeho chronologickém zařazení vychází ze závěrů Zdeňka Váni (*Váňa – Kabát 1971; Váňa 1973*, 62-68, 71-72), který dobu vzniku klade na konec 9. století a dobu definitivního zániku na počátek 11. století s tím, že v úseku od počátku 10. století do počátku 11. století bylo opuštěno. Jím použité archeologické opory lze shrnout následovně.

- A. Typ opevnění prý ukazuje na vznik hradiště v 9. až 10. století (*Váňa 1973*, 40, 62).
- B. Typ některých sídlištních objektů prý ukazuje na trvalejší osídlení na konci střední doby hradištní. Vlastně jako jediná sehraja v tomto datování svou úlohu zemnice s malými

⁸⁹ Uvádíme datum začátku Václavovy vlády po skončení poručnictví Drahomíry.

⁹⁰ Z. Váňa osobně vedl pouze tři sezóny (v r. 1966, 1970 a 1971).

rozměry, ale s otopným zařízením (obj. 3/50; obr. 23), která má prý obdoby v obytných stavbách z velkomoravského období (Váňa 1973, 63). Datovací význam objektu však sotva můžeme přeceňovat.

C. Kameny s vyrytými obrázky nalezené in situ v líci jedné z dodatečně postavených opěrných zdí. Mezi rytinami zaujímá z hlediska chronologického přední místo jezdec na koni, jehož typ výzbroje prý dokazuje druhou fázi užívání hradiště na přelomu 10. a 11. století. K otázce výstavby opěrných zdí a jejich svědectví pro existenci dvou samostatných fází osídlení hradiště se ještě vrátíme v samostatné kapitole. Pokud jde o chronologický význam rytin, potom takto přesné datování nepovažujeme za možné⁹¹ a i kdyby platilo, poskytuje pouze *terminus ante quem* pro výstavbu opěrných zdí.

D. Movité nálezy, mezi nimiž uvádí Z. Váňa zejména:

1. Kostěnou destičku, jež je podle provedení zařazena do 9.-10. století (Váňa 1973, 64-65, obr. 39: 2). Svědectví této destičky pro datování období, po které hradiště existovalo, je ale málo významné, protože s ohledem na její nález pod destrukcí hradby nás pouze informuje, že nemohlo zaniknout před 9. stoletím.

2. Keramiku, která tvoří hlavní složku nálezového inventáře na lokalitě. Pro datování vlastního hradiště je sice vhodná jen malá část nálezů z celkového množství (lokalita byla osídlena již dlouho před vznikem hradiště i dlouho po jeho zániku), tato část však umožňuje – na rozdíl od výše uvedených opor – dospět k nejpodloženějším závěrům. Ačkoliv jsme pracovali se stejnými soubory, jaké měl k dispozici Z. Váňa (např. 1973, 65), dospějeme na jejich základě k odlišným závěrům; je to pochopitelné, neboť ve středních Čechách došlo za posledních několik desetiletí v datování keramiky k podstatným posunům.

Tím se dostáváme již k poznatkům z revizního zpracování. Pro datování vzniku hradby máme k dispozici několik nálezových souborů z hlinité výplně dřevohlinité hradby, které nám poskytují *terminus post* nebo *ad quem*.⁹² Byly získány v celkem pěti sondách napříč opevněním akropole; z opevnění předhradí žádné takové soubory bohužel nemáme. Jak napovídají nálezové zprávy a evidence sáčků s nálezy, složení valu sestávajícího se z torza hradby a destrukčních vrstev bylo při výzkumu správně rozlišeno, zejména díky dobré čitelnosti a to již při horizontálním snímání zeminy (kamenné líce se dobře zachovaly a

⁹¹ Určení se opírá především o výzbroj jezdce. Takto přesná datace ztrácí na přesvědčivosti ze dvou důvodů: a) různě staré formy výzbroje nepochybně přetrvávaly v živé kultuře dlouhou dobu vedle sebe, čímž se jejich datovací schopnost nutně rozšiřuje na delší interval; b) v našem prostředí disponujeme jen malým množstvím ikonografických analogií.

⁹² Bohužel postrádáme nálezy ze situací stratigraficky předcházejících opevnění. Jedinou výjimkou je kulturní jáma pod hradbou v sondě 3/51, z níž však pocházejí jen čtyři obtížně zařaditelné keramické zlomky z raného středověku.

vnitřní dřevěné konstrukce byly zřetelně viditelné; např. *Váňa – Kabát 1971*, obr. 6: 2, 8: 1, 2). Díky tomu byly sáčky provázány s jednotlivými stratigrafickým jednotkami: některé pocházejí z vrstev nad korunou hradby (2 sáčky), jiné z destrukčních kuželů na vnitřní (7) a vnější straně (15), další z vrstev pod destrukcí (4) a konečně z vlastní výplně hradby (5). Pro datování vzniku hradiště je nejdůležitější posledně uvedená skupina.

Většinu hmotných nálezů v tělese hradby tvoří keramika, která se sem dostala při stavbě hradeb spolu se zeminou získanou nepochybně v blízkém okolí, zejména v příkopech podél hradby (tab. 1). Proto v hlinitém násypu hradby nacházíme pestrou směs keramiky dokládající přítomnost osídlení na ostrožně sv. Jiří již v období keramiky pražského typu (12: 12, 13; 13: 22), ve starší době hradištní (obr. 12: 7, 17; 13: 13, 23), střední době hradištní a také v době výroby kalichovitých okrajů (obr. 19). Právě výskyt posledně jmenované keramiky je pro datování hradeb klíčový, neboť představuje nejmladší prvek, který dokážeme v těchto souborech identifikovat a také rámcově datovat.⁹³

Sonda	Kontext	Řez hradbou	Číslo sáčku s nálezem	Keramika		
				počet zlomků	počet okrajů	vyobrazení
1/49	„výplň komory a podklad hradby“	obr. 6: 3-5	53/49	15	10	obr. 11
9/49	„výplň roštu“	obr. 7	64/49	27	14	obr. 12; 13: 1-7
10/49	„výplň roštu“	-	66/49	1	0	obr. 13: 8
7/50	„výplň komory“	-	30/50	10	5	obr. 13: 9-18
1/51	„jádro hradby“	obr. 8: 3, 4	124/51	6	4	obr. 13: 19-28
Celkem				59	33	

Tab. 1. Přehled keramických nálezů z jádra hradby akropole.

Jak vyplývá z obr. 11-13, keramika s kalichovitými okraji byla zjištěna pouze v sondách příčnou hradbou (odtud pochází čtyři z pěti sond poskytujících keramiku z výplně hradby). Tato skutečnost by mohla vést k námitce, že příčná hradba byla vybudována až dodatečně a

⁹³ Při datování metodou *ad* nebo *post quem*, která se pro libušinské opevnění jako jediná nabízí, je nezbytným předpokladem schopnost výběru nejmladších prvků. V době přípravy publikace *Váni – Kabáta (1971)* a *Váni (1973)* ještě nebyl chronologický význam keramiky s kalichovitými okraji dostatečně znám. Vědělo se sice, že jsou příznačné pro mladší období raného středověku, nebylo ale možné vyloučit jejich nástup již v dřívější době. O keramice s kalichovitými okraji tito badatelé uvádějí: „Zdá se, že přes svůj mladohradištní vzhled se uplatňují ve středočeské oblasti poměrně záhy a patří k typickým projevům přemyslovské keramiky, jak ukazují opět nálezy z Pražského hradu, Levého Hradce i Žalova, datované na sklonek 9. a do 10. století...“ (*Váňa – Kabát 1971*, 265-266). Zřejmě z toho důvodu se oba autoři rozhodli opřít o jinou, ve své době chronologicky pevněji uchopitelnou keramiku. Tu však z dnešního pohledu můžeme označit za nedostatečně citlivou nebo za starší než jsou kalichovité okraje.

že nálezy z ní jsou relevantní pouze pro datování příčné hradby a nikoliv pro vznik celého hradiště. Uvedenou námitku však vyvrací nálezová situace, podle níž se příčná hradba (resp. její vnější líc) na svém jižním konci stáčí k východu, kde patrně přechází v obvodovou hradbu akropole.⁹⁴ Zároveň bylo zjištěno, že jižní obvodová hradba prvního předhradí je přiložena k příčné hradbě akropole, která proto nemohla vzniknout dodatečně (srov. *Váňa – Kabát 1971*, obr. 9).

Keramikou z období výskytu kalichovitých okrajů nalezenou ve výplni libušínského opevnění můžeme rozdělit na dvě skupiny: s „klasickými“ (obr. 11: 1, 2; 12: 1, 5) a méně typickými zástupci (obr. 11: 3; 12: 2-4, 6; 13: 20). Zlomky z druhé skupiny postrádají charakteristické provedení okraje a podhrdlí, přesto se zdá – zejména ve srovnání s keramikou z předchozího keramického horizontu, v němž tyto tvary ještě nenacházíme (srov. zejm. *Bartošková 1997*) –, že do horizontu kalichovitých okrajů v širším smyslu patří. Na druhé straně z výplně hradby pocházejí také zcela typické zlomky kalichovitých okrajů, jež se nacházejí v Praze a na jiných lokalitách ve středních Čechách. Některé z nich jsou například k nerozeznání od keramiky z Vyšehradu (v morfologii i ve zpracování, v barvě a výpalu; srovnání zachycuje obr. 19), která nemůže být starší než ze druhé poloviny 10. století (např. *Varadzin 2007*). Tím pochopitelně nechceme tvrdit, že Libušín musel vzniknout až po polovině 10. století, znamená to však, že tento typ keramiky již v době výstavby libušínského hradiště prodělal určitý vývoj, což jistě není bez významu pro další chronologické úvahy.

Horizont keramiky s kalichovitými okraji zaujímal ve středních Čechách podle současných představ zhruba jedno století. Důležité je, že nastoupil v průběhu 10. století, přitom ale nikoliv na jeho počátku. Kalichovitý typ okraje vystřídal keramikou s límcovitými okraji, která se podle poznatků výzkumu na Budči vyskytovala někdy v období od konce 9. – 1. pol. 10. století (*Bartošková 1997*, 112-113). Podle výzkumu na Pražském hradě, odkud pochází série dendrodat, by se límcovité okraje měly objevit až někdy po roce 908 až 917 (*Boháčová 2001*, 278, tab. 1b), což by pro kalichovité okraje znamenalo, že nastoupily nejdříve ve 2. třetině 10. století.⁹⁵ Libušínské hradiště tedy nemohlo vzniknout na konci 9. století, jak se domníval Z.

⁹⁴ V nálezové zprávě (*Kabát 1951*, 15) se uvádí: „Minulého roku (1949) bylo zjištěno vnější nároží vnitřního valu na jižní straně ostrohu. Zde ... se val stáčí v pravém úhlu ze svého původního směru a pokračuje ve směru východním. Podle tohoto zjištění se předpokládalo, že se zde celé opevnění stáčí v podobě písmene L a pokračuje dále na východ. Proto také jeden z letošních (1950) dílčích výzkumů měl za úkol zjistit průběh, případně konstrukci vnitřního nároží této hradby a opevnění na jižní hranici ostrohu.“

⁹⁵ Podle dendrodat trvalo ukládání keramiky (označené jako horizont PH 0-1) v proláklíně na severním okraji raně středověké hradní ostrožny do r. 908 až 917. Nalezená dřeva tvořila součást konstrukce, která měla zpevnit nestabilní podmáčený terén, a na ní byla vybudovaná dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou (dnes nejstarší známé dřevohlinité opevnění Pražského hradu), v jejímž tělese se

Váňa, ani v prvých desetiletích 10. století, ale nejdříve ve 30. letech 10. století. S ohledem na časový úsek, po který se kalichovité okraje vyvíjely do klasické podoby než se ocitly v hlinitém násypu hrady, soudíme, že spíše až o něco později.⁹⁶

Toto nové datování hradiště může být sice zpochybněno námitkami, že keramika s kalichovitými okraji se do tělesa hrady dostala druhotně – např. při nějaké opravě opevnění, nebo kontaminací v průběhu výzkumu. Váhu těchto výhrad však vážně snižují následující skutečnosti.

1. Kdyby došlo ke kontaminaci souborů v průběhu výzkumu, pak by se v nich vyskytovala také mladší keramika, jež byla hojně zastoupena v destrukci hrady. Tak tomu ale nebylo v žádné z pěti sond opevněním.

2. Dokumentované řezy hradbou nejenže vylučují existenci nějaké starší fáze opevnění akropole,⁹⁷ ale činí také velmi nepravděpodobnou domněnku o opravách hrady, při nichž by došlo k přimíchání mladších nálezů do hlinitého násypu. Dokazují to profily (srov. obr. 8 a *Váňa – Kabát 1971*, obr. 27), které zachycují sled vrstev v hlinitém násypu hrady: vrstvy se opakují v pravidelném sledu od báze až po zachovanou korunu, což by v případě druhotných zásahů bylo sotva možné.

3. Rozbory nálezů z výplně sídlištních objektů na ploše hradiště ukazují, že nejstarší datovatelné objekty se hlásí teprve do horizontu kalichovitých okrajů,⁹⁸ tedy právě do doby, do které v tomto textu klademe rovněž výstavu hradeb.

Shrnutí výše uvedených skutečností nás přivádí ke dvěma zásadním poznatkům. Za prvé datování vzniku libušinského hradiště na konec 9. století nebo na počátek 10. století, které se objevuje v odborné literatuře v návaznosti na práce Z. Váni, není ničím podložené a není možné ho nadále opakovat. Za druhé, současné poznatky ukazují na založení hradiště v době

---

nacházela keramika horizontu PH B 0. Keramika s límcovitými okraji (horizont PH B 1) se na lokalitě vyskytla až později, ve vrstvách překrývajících tyl hrady. Teprve pak následovaly první doklady keramiky s kalichovitými okraji (horizont PH B 2) nacházející se v násypu, který měl rozšířit stávající hradbu (= druhá fáze hrady). Z těchto skutečností vyplývá, že po roce 908 až 917 by měl nejprve vyznít horizont před nástupem límcovitých okrajů, pak teprve následoval nástup a vyznění límcovitých okrajů a až poté nastoupila keramika s kalichovitými okraji. Keramika s kalichovitými okraji tedy sotva začala být vyráběna dříve než ve 30. letech 10. století. Rozbor a zhodnocení nálezové situace viz *I. Boháčová (2001, zejm. 247-278)*.

⁹⁶ Nutno ovšem říci, že zde pracujeme s nevysloveným předpokladem, že vývoj keramiky zaznamenaný na různých místech v jádru Čech probíhal synchronně.

⁹⁷ Při výzkumu byly sice ještě zjištěny druhotně vybudované opěrné zdi umístěné z vnější strany podél některých úseků obvodového opevnění hradiště, tyto však nemohly vést k žádným zásahům do vnitřního tělesa hradeb.

⁹⁸ Jediný objekt, jehož zánik by bylo možné datovat podle keramiky v násypu před nástup kalichovitých okrajů, představuje obj. 3/71 na prvním předhradí. Toto zařazení však komplikuje pozice ve skupině dalších objektů datovaných teprve do horizontu kalichovitých až archaických zduřelých okrajů.

výskytu keramiky s kalichovitými okraji, což znamená – vyjádřeno v termínech vlády našich panovníků – nejdříve v době Boleslava I. (935-972).

Doba zániku hradiště

Dříve než přikročíme k bližšímu zkoumání vnitřní struktury hradiště, je nutné se zastavit také u otázky datování zániku hradeb. Díky tomu bude také možné identifikovat movité a nemovité nálezy spadající do doby existence hradiště a oddělit je od četných ostatních nálezů pocházejících z mladšího období.

Podobně jako v případě založení hradiště můžeme i jeho definitivní konec určit podle náleзовé situace hradby. Soudě podle terénních zjištění, hradiště nezaniklo požárem, jeho opevnění naopak prokazuje stopy pozvolného a dlouhodobého rozpadu.⁹⁹ Při tom docházelo k hromadění destrukčních vrstev na obou stranách hradby, které překryly povrch terénu z doby existence hradiště. A právě tuto stykovou plochu oddělující terén od destrukce můžeme považovat za klíčový stratigrafický předěl: nálezy pocházející z vrstev pod ní poskytují pro datování zániku hradby *terminus post quem* nebo *ad quem* a v tomto textu jim proto přiřkládáme hlavní význam. Soubory získané v destrukčních vrstvách naopak nejsou v našem případě k užítku, neboť byly opakovaně kontaminovány v průběhu následujících období (snad také z důvodu značně kamenitého složení destrukce umožňujícího druhotné putování artefaktů).¹⁰⁰ Výjimkou jsou v tomto ohledu pouze nálezy z destrukce v sondě 19/49 ležící ve výplni vnějšího příkopu (před příčnou hradbou akropole), jež neprokazují kontaminaci mladšími nálezy a lze s nimi proto pracovat jako s doplňujícím souborem. Celkový přehled nálezových celků použitých pro datování zániku hradeb podává *tab. 2*.

Přesnost datování metodou *terminus post* nebo *ad quem* vzrůstá s úspěšností při hledání nejmladších prvků. Hlavní skupinu artefaktů z úrovně pod destrukcí hradeb představují zlomky keramiky se 122 okraji a několika dalšími jedinci s výzdobou (obr. 14-18). Z mladých prvků v ní nalezneme opět kalichovité okraje, mezi nimiž upozorníme na exempláře opatřené výzdobou tzv. nehtových vrypů (obr. 14: 2), jež jsou považovány za pokročilejší prvek (střední etapu) v rámci vývoje této keramiky (Boháčová – Čiháková 1994, 177).

Na první pohled se jeví jako ještě závažnější přítomnost zlomků příslušejících do keramického horizontu s archaickými okružními, archaicky zduřelými nebo vzhůru vytaženými okraji, které vystřídaly kalichovité okraje (obr. 14: 21-23; 16: 35); tento horizont

⁹⁹ Výjimkou je příčná hradba prvního předhradí, která podlehlá požáru; poté byla ale opravena a v této své druhé fázi nakonec přetrvala až do pozvolného rozpadu.

¹⁰⁰ Například v destrukci opevnění vnějšího předhradí byl nalezen krejcar Marie Terezie. V destrukcích se také nachází četné zlomky pozdně hradištní, středověké a novověké keramiky.

by měl dle současných představ spadat zhruba do pol. 11. – pol. 12. století.¹⁰¹ Avšak máme pochybnosti o použitelnosti a spolehlivosti těchto nálezů, neboť byly získány v příliš malém množství čtyř zlomků, což v porovnání s celkovým počtem okrajů nalezených pod destrukcí naznačuje spíše jejich intrusivní charakter;¹⁰² nezapomeňme také, že destrukce pozvolna se rozpadající hradby se ukládala dlouhou dobu zasahující jistě až do horizontu keramiky s archaickými zduřelými okraji.

Zánik libušinských hradeb lze proto s největší pravděpodobností klást do horizontu keramiky s kalichovitými okraji, nejspíše však až do její pokročilejší fáze vyznačující se výzdobou tzv. nehtových vrypů, jejíž existenci můžeme dnes jen velmi přibližně odhadovat někdy v období od konce 10. století do průběhu 1. pol. 11. století. Shodou okolností se tak přibližujeme k *Váňovu* (1973, 67) datování definitivního zániku hradiště na přelom 10. a 11. století, které je však založeno na sporných argumentech (srov. níže).

Sonda	Hradba	Kontext	Rez hradbou	Číslo sáčku s nálezy	Keramiky		
					počet zlomků	počet okrajů	vyobrazení
1/49	akropole	vrstvy pod vnitřní destrukcí	obr. 6: 11, 12	56/49	64	41	obr. 14
1/49	akropole	vrstvy pod vnější destrukcí	obr. 6: 11, 12	57/49	12	9	obr. 15
19/49	akropole	destrukce ve vnějším příkopu	ztracen	73/49	70	37	obr. 16
3/50	akropole	vrstva a výplň příkopu pod vnitřní destrukcí	-	23/50	32	25	obr. 17
3b/50	akropole	vrstva pod vnitřní destrukcí	-	28/50	6	4	obr. 18: 1-6
7/51	první předhradí	výplň vnějšího příkopu	obr. 9	137/51	7	3	obr. 18: 7-13
1/66	druhé předhradí	výplň vnějšího příkopu	obr. 10: 4	11/66, 1-19	8	3	obr. 18: 14-21
Celkem					199	122	

Tab. 2. Přehled keramických nálezů pod destrukcí hradby akropole nebo prvního a druhého předhradí. Charakteristika kontextu odpovídá popisu uvedenému na sáčcích nebo v nálezových zprávách.

¹⁰¹ Pro datování nástupu této keramiky ve středních Čechách je rozhodující nálezová situace na Budči (*Bartošková 1999*); její vyznění souvisí s nástupem tenkostěnného podtypu zduřelých okrajů; který ji vystřídal někdy ve 2. třetině 12. století (*Hrdlička 1997*, obr. 4: 7-22, 5: 27).

¹⁰² Pod destrukcí nikde také nebyly nalezeny zlomky tuhé keramiky, kterou v Libušině nacházíme teprve v mladších situacích po zániku hradiště (na několika místech v destrukci hradby nebo např. v objektu 1/50). Tato keramika se poprvé objevuje v horizontu archaických zduřelých okrajů (*Bartošková 1999*, 732, pozn. 5).

Sídlištní zástavba

V areálu hradiště byla nalezena řada pozůstatků stavebních a jiných sídlištních objektů (obr. 22), z nichž jen relativně malou část můžeme zařadit do období existence hradeb.

Do doby před vznikem hradiště spadají nanejvýš dva objekty (obr. 20: A): pro jámu neznámé funkce na jv. okraji akropole to dokládá stratigrafická situace, neboť jí překrývala hradba (v sondě 3/51),¹⁰³ a pro objekt 3/70 na prvním předhradí zase keramika ze zásypu, v níž postrádáme jedince zařaditelné spolehlivě do doby kalichovitých okrajů nebo později. V případě druhého objektu si však tímto datováním nejsme zcela jisti, neboť soubor obsahuje pouhých 11 zlomků a objekt se navíc nacházel v sousedství dalších jam zařaditelných teprve do doby existence hradiště či později. Pozoruhodnou skutečností je, že z období od kultury pražského typu do průběhu střední doby hradištní, pro které máme na ostrožně doloženu nějakou blíže neznámou formu osídlení v podobě keramických nálezů, se žádné objekty nepodařilo bezpečně prokázat. Nejstarší sídlištní objekty (odhlédneme-li od obou výše zmíněných možných výjimek) spadají dle svědectví zásypů do horizontu keramiky s kalichovitými okraji, kdy také bylo vybudováno hradiště. Absence sídlištních objektů v předchozím období proto nejspíše svědčí o odlišném vyžívání lokality.

Vážnější metodické potíže v některých případech nastávají při snaze oddělit objekty z doby existence hradiště (obr. 20: B) od objektů z následujícího období (obr. 21: A). Příčina spočívá v tom, že nemáme k dispozici stratigrafická pozorování a jsme odkázáni jen na výpověď zásypů, které buď obsahují příliš malé množství datovatelných nálezů, nebo u nich nelze vyloučit, že byly poznamenány postdepozičními procesy vytvářejícími mylné zdání, že příslušný objekt byl zasypán později. Tento problém se týká zejména kúlových nebo sloupových jam, neboť nálezy ze zásypů mohou pocházet jak z doby hloubení jámy (upěchování sloupů) tak z doby po vyhnití dřevěné konstrukce (do dutiny propadly mladší zlomky). Z těchto důvodů také soupis objektů, které klademe do éry existence hradiště, je jen

¹⁰³ Z výplně jsou známy pouze čtyři atypické zlomky, které neumožňují přesnější datování než do pozdější části střední až mladší doby hradištní.

více či méně pravděpodobnou hypotézou, přestože jsme se snažili být při jejich sestavování přísnější, než byl kdysi Z. Váňa (1973, 47-52).¹⁰⁴

Akropole

Na akropoli zaujmou v první řadě tři nadzemní sloupové *stavby 1-3*, které jsou umístěny v severní části plochy (obr. 20: B; obr. 23). Ačkoliv ani u jedné nebyl odkryt celý půdorys, zdá se, že náležejí k témuž typu. V největším, avšak nikoliv v úplném rozsahu byla prozkoumána *stavba 1*, jejíž otopné zařízení nacházející se blíže středu interiéru umožňuje odhadnout délku obvodových zdí na asi 5 x 7 m, tvořených vždy čtyřmi sloupy v kratších a pěti sloupy v delších stěnách. Další dvě konstrukčně podobné *stavby 2 a 3*, z nichž známe bohužel jen jednu stěnu, se zdají být shodné se *stavbou 1* i v rozměrech. Půdorysy *staveb 1-3* lze odhadnout na 35 až 40 m²; podle absence středových kúlů v kratších stěnách uvažujeme o polosochové konstrukci krovů. Jedním z mála zachovaných stavebních detailů je pravděpodobně kamenný práh ve *stavbě 2* svědčící o vstupu v podélné ose budovy.¹⁰⁵ Pokud se topeniště *staveb 2 a 3* nacházela v centrální poloze jako ve *stavbě 1*, zůstala mimo hranice sond.

Budovy s vertikálními nosnými prvky nacházíme na řadě českých nebo moravských hradišť od velkomoravského období v různých podobách.¹⁰⁶ Nejlepší analogii pro libušínské příklady nalezneme na předhradí nedalekého Levého Hradce, odkud pochází obytný objekt D (*Vařeka 2001*, 256-258, 265-266, obr. 2) s topeništěm, jenž má srovnatelnou velikost a také shodné rozmístění nosných vertikálních prvků (obr. 23). Levohradecký dům obsahuje ještě další konstrukční prvky stěn tvořené hustými řadami prutů zapíchaných do podloží a vymežující obvod a také místnosti. Tyto prvky se v libušínských *stavbách 1-3* nepodařilo nalézt, což můžeme vysvětlit skalním podložím. Předpoklad topeniště ve všech třech *stavbách* a také

¹⁰⁴ Na rozdíl od Váni jsme vyřadili objekty 1/51, 3/51, 4/70, 8/70 a 10/70 (kvůli nedostatečnému počtu nálezů) a naopak sem zařazujeme *stavby 1-3* a *chatu I*, které tento badatel klade do doby pozdější.

¹⁰⁵ Shodné užití kamenných prahů je známo také z obytných kúlových domů v Německu (*Donat 1980*, Abb. 5: 1).

¹⁰⁶ Ponecháme-li stranou skutečně halové stavby, můžeme uvést příklady z Mikulčic, z Břeclavi-Pohanska (*Dostál 1987*, obr. 9), z Vlastislavi (*Váňa 1968*, 100-102), Bíliny (*Váňa 1976*, 425) nebo libušínským stavbám podobné objekty z nedaleké Budče (zejm. obj. XXII ale i jiné; *Bartošková 2004*, 312, obr. 3; *Váňa 1995*, obr. 48 a 76).

podobnost s levohradeckým domem naznačuje, že měly obytnou a nikoliv hospodářskou funkci, jak se domníval Z. Váňa (1973, 50; 1975, 59).

Časové zařazení staveb 2 a 3 na základě keramických nálezů ze zásypů sloupových jam ukazuje na horizont archaických zduřelých okrajů (v obou případech se jejich ojedinělé zlomky našly vždy jen v jediné z jam). Jak ale již bylo poznamenáno výše, zásypy sloupových jam neposkytují příliš věrohodné svědectví, a zvláště pokud po opuštění zůstaly spodní partie sloupů v zemi (jak to máme doloženo ve stavbě 2; Váňa 1975, 56), mohou vytvářet mylný dojem mladšího datování. S ohledem na tyto skutečnosti a na poměrně velké rozměry i určité konstrukční podobnosti staveb 1-3 s budovami na jiných hradištích se domníváme, že byly součástí stavební kultury hradů a proto náležejí spíše do éry existence libušinského hradiště než do doby pozdější.

Vedle nadzemních sloupových/kulových domů vznikaly na akropoli také zahloubené stavby – není jich ale mnoho. Patří k nim tzv. **chata I**, kterou představuje zemnice s plochou 25 m² objevená v r. 1929 pod tzv. Libušinou mohylou, jejíž obytnou funkci nevyklučujeme, i když postrádá topeniště (obr. 23). Dále sem spadají ještě dvě malé zemnice 2/50 a 3/50, které však mohou pocházet také z doby po zániku hradiště. Obě měly nevelkou plochu kolem 5 m² a sloužily proto spíše výrobním účelům (tkalcovské dílny?), příp. jako součást nadzemních staveb (obr. 23).

Můžeme tedy shrnout, že na akropoli se nacházelo několik obytných domů (zjištěny tři) s nadzemní sloupovou konstrukcí. Jejich výskyt se soustřeďuje možná nikoliv náhodně na plochu severně a sz. od kostela.¹⁰⁷ Archeologické bádání naznačuje, že sloupové nebo kulové stavby se v 10.-12. století uplatňovaly častěji na hradištích, zatímco na venkově převažovaly zahloubené nebo nadzemní srubové stavby (k venkovské architektuře srov. J. Klápště 2005, 184). Podobnou situaci ve velkomoravském období konstatoval B. Dostál (1987, 22), který kulové nebo sloupové konstrukce považuje za projev vlivu germánské stavební kultury. Vyjma nadzemních domů se na akropoli nacházelo také několik částečně zahloubených staveb (zjištěny nejvýše tři).

Počet stavebních objektů zjištěných na akropoli je navzdory rozsahu výzkumu (odkryto bylo úctyhodných 1450 m²) velmi malý. Nezaznamenáváme zde žádné usedlosti ani žádné jiné náznaky seskupování jednotlivých staveb do větších celků. Nenalezl se žádný dvorec ani palisádové žlaby, s nimiž se setkáváme na nedalekém a časově souběžném budečském hradišti (Bartošková 2004). Neobjevily se ani žádné stavby z kamene nebo s kamennou

¹⁰⁷ Další sloupové jámy se našly v sondách 1/50 a 2/50 východně od kostela, nelze je však datovat a přítomnost budov podobných stavbám 1-3 se mezi nimi neprojevuje (obr. 22).

podezdívkou vyskytující se rovněž na Budči, kde jsou vnímány jako indikátory elit (Bartošková – Štefan 2006, 733-734, 747). Stojí dále za povšimnutí, že absentují také jakékoliv výrobní objekty – i zde ve srovnání s Budčí zjišťujeme zřetelný rozdíl (tamtéž, 739). Souhrnně řečeno, obraz libušínské akropole vytvářený sídlištními objekty je chudý v počtu i ve spektru zastoupených typů, k čemuž dospěl již Z. Váňa (1973, 52).

Popis sídlištních objektů na akropoli z doby existence hradiště

Stavba 1 (obr. 23). Nadzemní stavba kosodélného půdorysu se sloupovou konstrukcí a s topeništěm; orientace podélné osy pravděpodobně sever-jih. Zjištěno šest obvodových sloupových jam ve vzdálenosti 1,6-1,9 m od sebe o průměru 0,35-0,45 m. Byly vyhloubeny do opukové skály do hl. 0,17-0,41 m. Staticky exponovaný rohový sloup po obvodu zpevněn svíse umístěnými kameny. V interiéru sloužilo obdélné ohniště (0,9 x 1,3 m) obložené pískovcovými kameny, kolem něhož bylo rozptýleno šest dalších sloupů, ovšem subtilnějších než z obvodové konstrukce (jámy o prům. 0,22-0,35 m a hl. 0,13-0,22 m); možná naznačují přítomnost dýmníku. Z. Váňa a J. Kabát (1971, 250-252) v některých z těchto sloupů vidí také pozůstatky dělicí příčky. Nebyla zjištěna úprava podlahy, poloha vstupu ani mazanice. Výzkum z r. 1929. Literatura: Böhm – Wagner 1934, 17; Váňa – Kabát 1971, 250-252. Interpretace: Nadzemní jednopodlažní obytná stavba s ohništěm umístěným ve střední části interiéru. Datování: Nelze stanovit. Z nejnižší mechanické vrstvy v prostoru stavby sice pocházejí nějaké nálezy (nejmladší prvek mezi nimi zaujímá archaický zduř. okraj a zlomek zvonovité misky), avšak stratigrafická vazba mezi nimi a stavbou není známa.

Stavba 2 (obr. 23). Nadzemní obdélná stavba se sloupovou konstrukcí, odkryta jen jižní stěna v délce 8,6 m a část východní stěny. Orientace podélné osy patrně východ-západ. Zjištěno pět obvodových sloupových jam, dvě z nich zpevněny po obvodu kameny. Nestejná vzájemná vzdálenost jam se pohybovala mezi 1,45-3,9 m a jejich průměry mezi 0,18-0,46 m. Zahloubeny byly do opukové skály do hl. 0,15-0,35 m. Ve východní stěně u sloupu č. 5 zjištěny příčně vedle sebe naskládané kameny, které podle některých analogií můžeme označit za pozůstatek prahu: vstup by pak byl umístěn v podélné ose. Topeniště, členění interiéru a úprava podlahy nezjištěny, chybí také nálezy mazanice. Souvislost (odvodňovacího?) žlábků zjištěného mezi sloupem 1 a 4 ke stavbě je nejasná. Ve dvou sloupových jamách zachovány zbytky dřeva, zřejmě sloupů. Výzkum z r. 1971. Literatura: Váňa 1975, 55, 56, 59. Interpretace: Nadzemní jednopodlažní stavba; patrně analogická ke stavbě I. Datování: Opřít se můžeme jen o keramický soubor ze zásypu sloupových jam (celkem 58 zl. s pěti okraji), jehož nejmladší prvky představují dva zlomky náležející horizontu archaických okrajů a vzhůru vytažených okrajů provedených v pražské šedé ker. s krupičkovitým povrchem, které se podle současného

datování vyráběly ve 2. třetině 11. – 1. třetině 12. století. Tyto zlomky se však mohly do zásypu dostat dodatečně, po vyhnití kúlů.

Stavba 3 (obr. 23). Nadzemní obdélná stavba se sloupovou konstrukcí, odkryta jen severní část půdorysu o šířce 5 m; orientace podélné osy pravděpodobně sever-jih. Zjištěno bylo sedm obvodových sloupových jam, jejichž vzájemná vzdálenost se pohybovala mezi 1,2-2,1 m a průměry mezi 0,27-0,40 m. Zapuštěny byly do opukové skály do hl. 0,08-0,40 m. Stěny ze dvou stran lemovaly žlábký. Topeniště, členění interiéru, úprava podlahy nebo stěn nezjištěny. Výzkum z r. 1971. Literatura: *Váňa 1975*, 58, 59. Interpretace: Nadzemní jednopodlažní stavba; patrně analogická ke *stavbě 1* a *2*. Datování: Opřít se můžeme jen o keramický soubor ze zásypu sloupových jam (celkem 29 zl. s devíti okraji), jehož nejmladší prvky představují 3 zlomky náležející horizontu archaicky zduřelých okrajů a okruží, které se podle současného datování vyráběly ve 2. třetině 11. – 1. třetině 12. století. Tyto zlomky se však mohly do zásypu dostat dodatečně, po vyhnití kúlů.

Chata I (obr. 23). Čtvercová jáma s rovným dnem vylámaná do opukové skály. Rozměry 5 x 5 m, hl. 0,39 m pod úroveň podloží. Topeniště nezjištěno. V jejím okolí se nacházely čtyři sloupové jámy, mezi dvěma z nich ležel zuhelnatělý trám o šířce 0,15 m a délce 5,6 m. Příslušnost této povrchové konstrukce k zahlobené stavbě však není jistá. Interpretace: Zemnice o výměře 25 m² bez zjištěného topeniště. Mohla sloužit k výrobě či skladování, vyloučit ale nelze ani obytnou funkci. Úprava podlahy, poloha vstupu, a konstrukce stěn neznámé. Literatura: *Böhm – Wagner 1934*, 22-25. Datování: Ze zásypu pochází 9 ker. zlomků, z nichž nejmladší zdá se nepřesahují horizont s kalichovitými okraji, tj. podle současných poznatků zhruba 2. třetinu 10.- pol. 11. století. S ohledem na malý počet nálezů však nelze vyloučit ani pozdější datování zániku objektu.

Obj. 2/50 (obr. 23). Pravoúhlá jáma se svislými stěnami a rovným dnem vylámaná do opukové skály. Délka jedné strany 2,55 m (zbývající stěny pokračovaly mimo sondu, zachyceny byly v délce 0,87 m), hl. 0,58 m pod úroveň podloží. Topeniště nezjištěno. Interpretace: Nevelká zahlobená stavba (pokud čtvercového půdorysu, pak o výměře 6,5 m²) nebo část větší nadzemní stavby, která patrně nebyla určena k obývání, ale spíše k výrobě nebo skladování. Protože její plocha nebyla zcela prozkoumána, nelze vyloučit přítomnost topeniště. Úprava podlahy, poloha vstupu, konstrukce stěn a krovu neznámé. Literatura: *Váňa – Kabát 1971*, 230, 250, 252. Datování: Ze zásypu pochází celkem 12 ker. zl. se dvěma okraji. Mezi nimi se jako nejmladší prvek objevuje pražská šedá ker. s krupičkovitým povrchem, kterou lze zhruba zařadit do doby od 1. pol. 10. do cca 2. třetiny 12. století. Nelze vyloučit, že objekt může spadat nejen do doby hradiště, ale také po jeho zániku.

Obj. 3/50 (obr. 23). Obdélná jáma se svislými stěnami a rovným dnem vylámaná do opukové skály. Rozměry 2,65 x 2 m, hl. 0,37 m pod úroveň podloží. V sv. rohu zjištěno ohniště (0,6 x 0,6 m) obložené ze tří stran opracovanými pískovcovými kameny (tj. použita tatáž hornina jako u ohniště ve *stavbě 1*). Interpretace: Nevelká zahlobená stavba nebo část větší nadzemní stavby o výměře asi 5,2 m² s otopným zařízením. Kvůli malé ploše není pravděpodobná obytná funkce, spíše sloužila jako výrobní nebo skladovací objekt. Úprava podlahy, poloha vstupu, konstrukce stěn a krovu neznámé.

Literatura: *Váňa – Kabát 1971*, 230, 248, 250. Datování: Ze zásypu pochází pouhých devět ker. zlomků (bez okrajů), mezi nimiž se jako nejmladší prvek objevuje pražská šedá ker. s krupičkovitým povrchem, která se vyskytovala od 1. pol. 10. do cca 2. třetiny 12. století. Nelze vyloučit, že objekt může spadat nejen do doby hradiště, ale také po jeho zániku.

První a druhé předhradí

Zástavba na obou předhradích je ještě podstatně řidší než na akropoli. Ve všech dvanácti výkopech, které na nich byly provedeny a jež dohromady zaujímají plochu přes 900 m², podařilo se zjistit jedinou nevelkou kumulaci objektů ve středu prvního předhradí (obr. 20: B).¹⁰⁸ Podle datování nálezů z jejich zásypu spadají tyto objekty do doby existence hradiště (nalezla se v nich keramika s kalichovitými okraji), případně mohly zasahovat do doby následující (menší počet archaicky zduřelých okrajů ze zásypů).¹⁰⁹ Funkce objektů není známa; jejich neurčitá morfologie a uspořádání relativizuje tvrzení Z. *Váni* (1975, 54), že tvořily součást tří nadzemních staveb. Mimo uvedenou nevelkou kumulaci jam se v ostatních sondách na obou předhradích objevily již jen zcela nepatrné pozůstatky blíže neznámých objektů: tři sloupové/kulové jámy a dva krátké žlábků nalezené v jz. koutě prvního předhradí (obr. 22). V žádné ze sond se nepodařilo zjistit výrobní objekt (a dokonce ani movité doklady výrobní činnosti; srov. níže). Spočítáme-li jednotlivé zlomky nalezené keramiky, zjistíme, že zdejší osídlení bylo nepochybně ještě mnohem chudší, než na akropoli.¹¹⁰

Z uvedeného výčtu vyplývá, že osídlení obou předhradí bylo velmi řídké a že nemáme žádné opory k posouzení jeho funkce nebo sociálního určení. Zatímco na vnějším, druhém předhradí nemusí být tato skutečnost natolik zvláštní – neboť tento areál zřejmě náležel ke zvláštní skupině předhradí známým z jiných hradišť a vyznačujících se minimálními stopami osídlení (*Sláma 1981*; srov. níže) –, pak v případě prvního předhradí jsou skrovné pozůstatky osídlení

¹⁰⁸ Nalezlo se celkem 16 nevelkých objektů, mezi nimi šest sloupových/kulových jam a jedno žlabovité nároží. Popisy všech zde nalezených objektů 1-10/70 viz *Váňa* (1975, 52-53) a objektů 1-2/56 viz *Váňa – Kabát* (1971, 234, 250, 252).

¹⁰⁹ Do posledně jmenovaného horizontu lze s jistotou zařadit pouze zásyp objektu 1/70.

¹¹⁰ Např. ze šesti sond 1-6/56 na prvním předhradí o celkové výměře přes 300 m² pochází pouhých 104 ker. zlomků a ze sondy 8/56 na vnějším předhradí (70 m²) dokonce pouhé dva zlomky. Musíme ještě vzít v úvahu, že mezi nimi se navíc vyskytují zlomky pocházející z doby, kdy hradiště ještě nebo už nestálo.

naopak neobvyklé. Stačí poukázat na výzkumy předhradí některých českých hradíšť ze stejné doby jako Libušín, na nichž nacházíme intenzivní osídlení s pozůstatky neagrární výroby¹¹¹ a v některých případech také se sakrálními stavbami a hřbitovy, které vznikaly již na počátku 11. století.¹¹²

Svědectví severní brány

Poznanky o osídlení Libušína shrnuté na předchozích stranách velmi zajímavým způsobem doplňuje výzkum severní brány. Podle poznatků výzkumu měla tato brána dvě stavební etapy. V první zajišťovala průchod z akropole na předhradí. Byla řešena tak, že příčná hradba nedoléhala úplně k severním obvodové hradbě, ale stáčela se těsně před ní směrem do akropole; tímto způsobem vytvářely obě hradby jakýsi koridor široký několik metrů (obr. 25: 1). Toto řešení zachycuje půdorysný plán severozápadní partie opevnění akropole a prokázal ho také archeologický výzkum (*Kabát 1952*, 290-292).

Ve druhé stavební etapě byl tento průchod uzavřen příčnou krátkou zdí z nasucho skládaných kamenů, podél jejíhož východního líce byl do podložní skály vylámán 2 m hluboký úvoz směřující od jihu na sever (obr. 25: 2). Takto došlo k přerušení průchodu mezi akropolí a předhradím a současně k propojení akropole se studánkou vyvěrající na severním svahu ostrožny; ta se do té doby nutně musela nacházet mimo opevněný areál. Protože otevření brány na sever nebezpečně oslabilo fortifikační úlohu obvodové hradby, bylo nutné prostor kolem studánky opevnit. Proto kolem pramene vznikl příhrádek se zdí skládanou z kamenů pojených jílem. Nutno zdůraznit, že z předhradí nebyl ke studánce vybudován žádný přístup, takže jeho obyvatelé (pokud se zde v této době ještě nějakí nacházeli) zůstali od tohoto vodního zdroje odříznuti. Přestavbu severní brány nelze přesněji datovat, můžeme ale říci, že k ní došlo ještě před zánikem hradeb – jinak by nové opevnění areálu se studánkou a také vystavění zdi blokující průchod z předhradí postrádalo smysl.¹¹³

¹¹¹ K dokladům osídlení na předhradí srov. např. Budeč (*Bartošková – Štefan 2006*), Levý Hradec (*Tomková 2001*), Starou Boleslav (*Boháčová 2006*), Libici (*Princová – Mařík 2006*) nebo Žatec (*Čech 2004*, na různých místech).

¹¹² Nejstarší kostel na předhradí známe z Žatce (*Čech 2004*, 91-102).

¹¹³ Podle autorů výzkumu (*Váňa 1973*, 40-41; *Váňa – Kabát 1971*, 248) byla přestavba brány a výstavba opevnění studánky současná s opravou příčné hradby prvního předhradí a s vybudováním tarasních zdí podél obvodové hradby. Tuto myšlenku ale nelze ničím potvrdit (k pochybnostem srov. níže).

Jak vidno, přestavba severní brány znamenala změnu v komunikačním schématu hradiště. Poněvadž díky intenzivnímu výzkumu hradební linie bezpečně víme, že žádná další brána se mezi akropolí a předhradím nenacházela (*Kabát 1952*, 291), musela přestavba brány neprodyšně oddělit předhradí od akropole. I když autoři publikace libušínských výzkumů si tuto skutečnost uvědomovali, nevyvodili z ní žádné důsledky (*Kabát 1952*, 290-292; *Váňa 1973*, 40-41; *Váňa – Kabát 1971*, 248), přestože z ní vyplývá zhruba čtyřnásobné zmenšení plochy hradiště z původních 10,8 ha (opevněný prostor se studánkou pochopitelně nezapočítáváme) na areál někdejší akropole s 2,6 ha. K takto vzniklému malému hradišti byl sice nově připojen příhrádek se studánkou (1,5 ha), ten však kvůli strmému sklonu terénu žádné sídelní využití neposkytoval. S těmito skutečnostmi dobře koreluje slabé osídlení na předhradí, o kterém jsme hovořili v předchozí kapitole. Razantní zmenšení hradiště vypovídá o změně jeho původní určení.

Otázka dvoufázového osídlení hradiště

Z. Váňa se domníval, že hradiště vystavěné podle jeho datování přibližně na konci 9. století bylo brzy, na počátku 10. století, opuštěno. Podruhé, zhruba za sto let, mělo být znovu osídleno a opět jen na krátkou dobu. Došlo k tomu prý při tažení vojsk Jindřicha II. do Čech v r. 1004, avšak proti spojitosti hradiště s touto historickou událostí přesvědčivě vystoupil J. Sláma (1977a, 60-65) na základě rozboru písemných pramenů. Archeologickými argumenty pro dvě fáze života hradiště má být podle Z. Váni malá intenzita osídlení,¹¹⁴ dále „druhotná úprava hradeb naznačující svou odlišnou technikou... určitý časový odstup mezi oběma fázemi“ a konečně datování druhé fáze na přelom 10. a 11. století podle rytin nalezených na jedné z druhotně vystavěných zdí (*Váňa 1973*, 67-68). Tímto způsobem měl být vysvětlen nesoulad mezi malou intenzitou osídlení a poměrně dlouhým obdobím, které uběhlo od založení hradiště na konci 9. století do jeho definitivního zániku na počátku 11. století. Avšak tím, že vznik hradiště v této práci posouváme do mladší doby, délka trvání hradiště se zkracuje a předpoklad hiátu se stává nepotřebným. Zastavme se proto v krátkosti u věrohodnosti argumentů, které byly Z. Váňou pro dvě samostatné fáze vysloveny.

Představu o malé intenzitě osídlení sice potvrdilo i naše zhodnocení sídlištních nálezů, nedoložilo však žádné projevy diskontinuity. Na ploše hradiště, jehož hradby vznikly a s největší pravděpodobností také zanikly v období výroby keramiky s kalichovitými okraji,

¹¹⁴ Řídkým osídlením je však tímto autorem poněkud nekonsistentně dokládána zároveň pevnostní funkce hradu, který byl osídlován jen při „občasném přechodném ubytování větší vojenské hotovosti“.

představují zlomky tohoto keramického horizontu naopak jednu z relativně nejčetněji zastoupených nálezových skupin, což domněnku hiátu nepodporuje. Na tomto místě je také vhodné poznamenat, že ani po zániku opevnění zřejmě nebyla plocha hradiště opuštěna, jak se tento badatel domníval (Z. Váňa 1973, 79), neboť v nálezech je velmi bohatě zastoupen i následný keramický horizont s archaickými zduřelými ad. okraji (zhruba pol. 11. – pol. 12. století).

Dalším Váňovým argumentem pro druhé využití hradiště na přelomu 10. a 11. století je dodatečná úprava opevnění, ke které prý došlo v jediné narychlo uskutečněné stavební fázi (Váňa 1973, 43-44, 78). Opěrná zeď přiložená dodatečně podél celé jižní hradby akropole a prvního předhradí, oprava střední příčné hradby (k níž po částečné destrukci způsobené požárem byly zvnějšku přiloženy dvě zdi; obr. 9),¹¹⁵ opevnění studánky a také s ní související druhá etapa severní brány měly podle Z. Váni (1973, 40-41) vzniknout současně, neboť použití jílu mezi kameny a zároveň absence dřevěných klestín v těchto konstrukcích se odlišují od konstrukce opevnění z doby založení hradiště. Na rozdíl od tohoto badatele se však domníváme, že jílovité pojivo nemá chronologický, ale jen technologický význam – všechny takto vybudované zdi totiž nacházíme na skloněném nebo nestabilním terénu. Nejednoznačná je také myšlenka o vybudování opěrných konstrukcí v jediné stavební etapě: problematizuje ji nález tří zídek zpevňujících jz. nároží akropole, které k sobě přiléhaly na spáru, takže spíše byly stavěny následně za sebou (Váňa 1973, 26-27; Váňa – Kabát 1971, 200), nebo nález dvou zdí v místě střední příčné hradby přiložených jedna ke druhé (obr. 9).

Poslední spornou otázkou je Váňovo datování vzniku druhotně přistavěných zdí¹¹⁶ na přelom 10. a 11. století. Oporou mu bylo několik rytin nalezených na jedné ze zdí, které podle ikonografického rozboru spadají právě do této doby. Jejich datování však pro vznik těchto konstrukcí přináší pouze *terminus ante quem*.

Všechny tyto skutečnosti zpochybňují tvrzení o dvou fázích užívání hradiště, které ostatně – jak již bylo řečeno – ani není nutné. Výskyt keramiky navíc naznačuje, že nepřetržité osídlení na ploše ostrožny pravděpodobně pokračovalo i po zániku hradeb.

Problematika kostela a pohřbívání v raném středověku

¹¹⁵ Jejich založení na povrchu destrukce svědčí dle J. Kabáta o spěšné opravě střední hradby, kterou nebyl čas uvést do původního stavu. Původní interpretace, podle níž tyto zídky přesahovaly korunu starší hradby a vytvářely tak její předprseň (Kabát 1953, 747), byla v závěrečné publikaci (Váňa – Kabát 1971, 223) změněna v tom smyslu, že výšky starší hradby nedosahovaly a představovaly tudíž opěrnou konstrukci, kterou nacházíme také podél jižní obvodové hradby akropole a prvního předhradí.

¹¹⁶ Bohužel, k dispozici nejsou žádné hmotné nálezy, které by mohly svou stratigrafickou polohou přispět k časovému zařazení těchto zdí.

Nacházel se na hradišti kostel již v 10. století? Tato otázka se podle soudobých představ jeví jako velmi důležitá pro další úvahy o funkci libušínského hradiště. V případě jejího kladného zodpovězení by Libušín tvořil součást nevelké skupiny opevněných center 10. století, s jejichž pomocí Přemyslovci budovali svou vládu v Čechách. Znamenalo by to, že nemohlo být pouhou pevností, jak se domníval Z. Váňa.

Ve středu libušínské akropole se dodnes tyčí kostel zasvěcený sv. Jiří, jehož nejstarší části však pocházejí podle umělecko historického bádání teprve z vrcholného středověku (*Poche ed. 1978*, 258). To také neopomněl zmínit Zdeněk Váňa, který vznik kostela již v 10. století nepředpokládal (srov. *Váňa 1975*, 59). Ovšem jak známo, doba založení určitého kostela a stáří vlastní budovy se v mnoha případech rozcházejí. *J. Lešný (1975, 343)* a po něm *J. Sláma (1977b, 276-277; 1988, 37)* ukázali, že kostely zasvěcené svatému Jiří se v Čechách objevují také na jiných hradištích sahajících do 10. století a v některých případech je tam také pro tuto dobu potvrzují písemné prameny. Dále argumentovali, že vznik sakrální stavby na libušínské ostrožně teprve ve vrcholném středověku je málo pravděpodobný, neboť podle archeologických zjištění se zde v této době nacházelo jen nevelké a málo významné venkovské sídliště. Tyto úvahy, jakkoliv přesvědčivé a ostatními badateli většinou přijímané, se však v případě Libušína neopírají o žádné archeologické doklady; ty se pokusíme přinést na následujících stranách.

Přímého předchůdce kostela sv. Jiří v podobě stavebních pozůstatků nemohl archeologický výzkum poskytnout, neboť odkryv v kostele nebo jeho bezprostředním okolí nebyl možný.¹¹⁷ Důležitou indicií pro existenci starší fáze kostela by však byl jakýkoliv úsek pohřebiště z raného středověku zachycený v užší prostorové vazbě na něj.

Podle Z. Váni a J. Kabáta se prý žádné stopy raně středověkého pohřebiště na ploše hradiště nenašly. Při archeologickém výzkumu se sice podařilo zjistit dvě polohy pohřbívání, obě v areálu akropole, avšak datovány byly do pozdější doby. První polohu prozkoumanou J. Kabátem v r. 1950 v západní části akropole tvořil samostatný hřbitůvek (odkryto 19 hrobů), spadající podle nálezů bezpečně do 16.-18. století¹¹⁸ (obr. 26: B; více *Váňa – Kabát 1971*, 188, 227, obr. 18: 1). Druhou polohu s 10 hroby H1-10/71 (obr. 26: A) prozkoumal Z. Váňa

¹¹⁷ Chybí rovněž indicie v podobě nálezů hrobů velkomoravského horizontu, které známe na jiných hradištích v okolí nejstarších českých sakrálních staveb. S ohledem na mladší datování libušínského hradiště je ovšem málo pravděpodobné, že by se zde vůbec nacházely.

¹¹⁸ Z celkem 19 odkrytých hrobů s 21 pohřby pocházejí např. 1 knoflík, 2 růžence, 3 skleněné medailony s P. Marií, 1 pletená čelenka a 1 přezka/spínadlo ze spleteného bronzového drátu (*Kabát 1951*).

roku 1971 podél jižní ohradní zdi dnešního hřbitova (*Váňa 1975*, 54-55, 59; zde i popisy hrobů). V těchto hrobech nebyla až na jednu opaskovou přezku nalezena žádná výbava, přesto je Z. *Váňa* (1973, 50) řadí bez dostatečného zdůvodnění do pozdního středověku až novověku, což přijalo i ostatní bádání (např. *Sláma 1988*, 37; *Mašková 2005*, 12, 14, obr. 3: 6). Proti tomuto datování však vyvstávají vážné výhrady.

Především musíme odmítnout *Váňovu* (1975, 59) úvahu o nějaké souvislosti jím objevených hrobů se zmíněným hřbitovem z 16.-18. století: vylučuje jí už pouhý pohled na plán naleziště (obr. 22). Tomuto datování nenasvědčuje ani naprostá odlišnost výbavy a úpravy a v neposlední řadě absence středověkých až novověkých nálezů v zásypech, které se jinak ve velkém množství (zejména v podobě keramiky) nacházely v terénu nad těmito hroby. Naopak, vše nasvědčuje tomu, že ve skutečnosti náležejí do raného středověku: hrobové jámy se našly v rozestupech bez náznaků etážového pohřbívání nebo jakéhokoliv vzájemného narušování, s kterým se setkáváme až na vrcholně středověkých a pozdějších hřbitovech; téměř ve všech hrobech nacházíme výrazné kamenné obložení, jež je charakteristické pro mladší dobu hradištní a naopak v následujících obdobích se takřka nevyskytuje; mrtví byli uloženi s nataženými rukama podél těla nebo s dlaněmi v pánvi a nikoliv s rukama ostře pokrčenými křížem přes břicho nebo prsa, jak bylo běžné ve vrcholném středověku (např. *Hrdlička – Richter 1974*, 139-149; *Krumphanzlová 1966*, 285) nebo novověku (obr. 26: B); zařazení *Váňových* hrobů do raného středověku podporuje také umístění vně hřbitovní zdi, kde se ocitly patrně v důsledku zmenšování plochy nekropolí, ke kterému v Čechách docházelo v masovém měřítku zhruba na přelomu raného a vrcholného středověku.¹¹⁹

Na základě těchto indicií nutno uznat, že hroby prozkoumané Z. *Váňou* pocházejí z raného středověku; hroby 2 a 3, jejichž zásypy obsahovaly keramické zlomky, ukazují na vznik ve 12. století.¹²⁰ To svědčí nejen o existenci raně středověkého hřbitova v centrální části akropole nejpozději v této době,¹²¹ ale také o přítomnosti raně středověkého kostela, neboť s ohledem na to, co dnes víme o pohřbívání ve 12. století, nekropole bez sakrálních staveb byly v této době málo obvyklé (naposledy *Štefan – Varadzin 2007*). Můžeme-li tímto posunout vznik

¹¹⁹ Na tento jev poukázal *M. Ježek* (1998); poslední shrnutí takovýchto lokalit podávají *Štefan – Varadzin* (2007, 40-41, tab. 1).

¹²⁰ Celkem se v zásypech našlo dvanáct zlomků (obr. 27), které se svými technologickými znaky hlásí k rozsáhlému souboru z obj. 2 v sondě F/71 a z obj. 1/50.

¹²¹ Možná právě k tomuto mladohradištnímu hřbitovu patřily tři jednoduché nezdobené náhrobníky objevené v sekundárních polohách na různých místech akropole. Dva byly použity ve stavbách z pozdního středověku, odkrytých v r. 1929 na severním okraji akropole (*Böhm – Wagner 1934*, 12, 16), jeden (pískovcový) náhrobník ležel volně pohozený západně od hrobu 3 prozkoumaného Z. *Váňou* (1975, 55).

kostela sv. Jiří do raného středověku, domněnky o jeho původu již v době existence hradiště tím získávají na větší pravděpodobnosti.

K otázce vzniku kostela však nepřispívají jenom hrobové nálezy, ale také pozůstatky komunikační osnovy. Kdybychom se mohli projít úvozem v severní bráně ještě než byl zasypán, šli bychom od studánky nahoru na plošinu hradiště směrem ke středu akropole, brzy by nás však úvoz téměř v pravém úhlu odklonil na východ (obr. 25: 2). V tomto důležitém detailu spatřujeme doklad o průběhu výzkumem jinak neodkryté cesty, která nepochybně nakonec ústila do druhého uzlového bodu komunikační osnovy na hradišti – k jihovýchodní bráně. Tato cesta však nepropojovala obě brány nejkratší přímou trasou přes jádro akropole, ale obcházela ho; důvodem patrně byla přítomnost důležité centrálně umístěné stavby, nejspíše právě kostela sv. Jiří.¹²² Tato indicie má svůj význam v tom, že na rozdíl od výše uvedených hrobových nálezů hovoří pro přítomnost kostela již v době existence hradiště.

Movité nálezy

Movité nálezy nás mohou přiblížit k poznání postavení obyvatel hradiště nebo některých jejich činností. Stranou ponecháváme ekofakty, které všeho všudy představuje několik uhlíků a zanedbatelný počet zvířecích kostí.

Při novém zpracování libušínských výzkumů byly prostudovány veškeré nálezy, i když ne všechny se vážou k době existence hradiště; tvoří je přes 6,5 tisíc raně středověkých keramických zlomků a bezmála tři sta nekeramických artefaktů (tyto však pocházejí i z mladších období). Velká část z nich byla již zveřejněna: nekeramické nálezy z výzkumů v letech 1949-1966 téměř úplně podává *Váňa – Kabát (1971, 257-292)*; z posledních dvou sezón výzkumu na lokalitě v letech 1970 a 1971 byly však publikovány již jen výběrově (*Váňa 1975, 52-58*) a takřka nezveřejněny zůstaly raně středověké nálezy z předválečného výzkumu J. Böhma (srov. *Böhm – Wagner 1934*). Při pročítání příslušných kapitol pojednávajících o životě na hradišti na základě movitých nálezů v uvedených publikacích může čtenář snadno získat dojem, že všechny patří do doby existence hradiště (např. *Váňa 1973, 54-58*). Avšak není tomu tak – ukázalo se, že tam, kde to lze podle nálezového kontextu určit, je část nálezů bezpečně mladší; v naprosté většině případů ale nejsou terénní souvislosti nálezů vůbec známy.¹²³ To představuje velký problém zejména u nekeramických nálezů

¹²² Vrstevnicový plán zachycuje v centrální části akropole vyvýšenou pravoúhlou plošinu, jejíž stáří nelze stanovit, je však zjevně starší než hrobníková usedlost východně od kostela (obr. 4).

¹²³ Sondy se odkryvaly po mechanických vrstvách bez sledování přirozených vrstev.

(kontext znám pouze u 14 % z nich), jejichž datování pouze na základě typologických znaků vede k velmi nepřesným výsledkům. Na lokalitě, která byla osídlena i nadále po zániku opevnění, to musíme mít neustále na paměti, jinak hrozí neúměrné nadhodnocení početnosti pramenů z doby existence hradiště.

Doklady výše sociálně postavených obyvatel hradiště

Nemalý význam pro postižení sociálního spektra raně středověkých pohřebišť a sídlišť je v archeologii příkládán rozboru militárií. Zastavení u této kategorie předmětů však v případě Libušína skončí takřka dříve, než začne. Z výzkumu tohoto hradiště pocházejí čtyři hroty šípů (žádný z nálezového celku), z nichž tři mohly být užívány již v raném středověku a jeden nejdříve ve 13. století.¹²⁴ Tři byly nalezeny na akropoli a jeden v opevněném areálu studánky. Další a zároveň poslední předmět, který můžeme – tentokrát s výhradami – zařadit mezi militária, představuje kovová objímka považovaná Z. Váňou za botku kopí nebo hrot oštěpu; skutečná funkce tohoto předmětu i jeho datování do raného středověku však zůstávají pouhou hypotézou.¹²⁵ I v případě, že by uvedené šipky i „botka kopí“ náležely do doby existence hradiště, pak by dokládaly zcela běžné zbraně, bez indikace sociálního statusu.

Z pozůstatků jezdecké výstroje se na hradišti objevila pouze jedna ostruha, ta ale pravděpodobně spadá do doby po zániku hradiště.¹²⁶

Sociálně nejednoznačné je rovněž svědectví nálezů zařaditelných do kategorie luxusnějších nebo náročněji provedených předmětů. K nim zřejmě náleží zdobená kostěná střenka nože,¹²⁷ spadající bezpečně do raného středověku; provedení výzdoby (zejména užití žebříčku a klikatky) ukazuje na českou provenienci.¹²⁸ Podobné střenky představují na našem území poměrně zřídka nález, přesto však k její sociální indikaci zaujímáme rezervované

¹²⁴ Další údaje k těmto šípkám: 1) jedna pochází ze sondy 2/50, spadá pod typ A1a dle A. Ruttkaye (1976, 325-333) řazený do celého raného i vrcholného středověku (*Váňa – Kabát 1971*, 272, obr. 65:1); 2) jedna ze sondy 25/50, typ A8 řazený do 9.-13. století (*Váňa – Kabát 1971*, 272, obr. 65:11); 3) jedna ze sondy F/71, typ B11 řazený do 13.-14. století (*Váňa 1975*, 57, obr. 7: 3; tato šipka je v textu omylem řazena do zásypu obj. 2, ve skutečnosti byla nalezena nad ním; na obrázku omylem lokalizována do sondy A/71); 4) jedna ze sondy A/71 (př. č. 6/71), typ A5 řazený do 9.-13. století.

¹²⁵ Objímka vyobrazená *Váňou – Kabátem (1971, 270, obr. 65: 4)* byla nalezena v sondě 3a/50 pod omíci.

¹²⁶ Ostruha s pyramidovým bodcem byla nalezena v zásypu obj. 2 v sondě F/71 (*Váňa 1975*, 57, obr. 6: 6), zasypaném v horizontu keramiky s archaickými zduřelými okraji. Analogické ostruhy jsou ve stř. Evropě datovány do 2. pol. 11. - 12. století (např. *Hilczeroŭna 1956*, 43-58).

¹²⁷ Pochází ze sondy 19/49, z destrukce příčné hradby akropole. Vyobrazení a popis *Váňa – Kabát (1971, 280, obr. 58: 1, 67: 6)*.

¹²⁸ Za konzultaci děkuji A. Bartoškové.

stanovisko. Dále upozorníme na zdobenou kostěnou destičku neznámé funkce (možná tvořila součást obložení nějaké schránky).¹²⁹ Protože se našla pod destrukcí příčné hradby akropole, lze jí datovat do doby před zánikem hradiště. Cennějším předmětem mohl být také dvoustranný třívrstvý kostěný hřeben, jehož ozdobné destičky se bohužel nezachovaly, takže kvalitu výtvarného zpracování nelze posoudit.¹³⁰ Ani oba poslední případy nemají jednoznačnou sociální indikaci, zvláště pokud představují solitéry. Za poslední předmět vyšší hodnoty lze označit nůž nalezený na hradišti, vyrobený technikou napodobující damaskování (Pleiner – Plzák – *Quadrat* 1956, 317-333).¹³¹ Svou cenou sice tyto čepele nepochybně přesahovaly jednoduché výrobky,¹³² avšak jejich výskyt také ve venkovském prostředí¹³³ ukazuje, že je nelze přímočaře spojovat s výše postavenými skupinami obyvatel.

Tím je bilance potenciálních dokladů sociálně výše postavených nebo majetnějších obyvatel libušínského hradiště vyčerpána. Jako nejdůležitější se jeví tyto skutečnosti: 1) Počet militárií je překvapivě nízký a navíc všechny mohou náležet do období po zániku hradiště. 2) Mezi militárií postrádáme doklady obyvatel s vyšším sociálním statutem. 3) Na hradišti chybějí – s několika málo výjimkami – náročněji provedené výrobky; o skutečně luxusních předmětech nemůže být řeč. 4) Žádný z nálezů pojednaných v této kapitole nepochází z předhradí. První dva body poněkud kontrastují s předpokladem ryze vojenské funkce libušínského hradiště.

Nalezené předměty		Budeč (6163 m ²)	Libušín (2953 m ²)
militária a jezdecká	pochva, řemení, záštita meče	*** *	
výbava	řemení meče/koňský postroj	**	
	sekera šířičina	*	
	hrot šípu	*****	*** *
	ostruha	****	*
	botka kopí/hrot oštěpu		*
honosné	nebo kaptorga	**	
náročněji	zdobená pochva nože/dýky	**	
provedené	pouzdro tzv. skládacího srpu	*	

¹²⁹ Vyobrazení a popis *Váňa – Kabát* (1971, 282, obr. 58: 3, 67: 5). I v tomto případě je česká provenience pravděpodobná (A. Bartošková).

¹³⁰ Popis a vyobrazení *Váňa – Kabát* (1971, 280, obr. 58: 4, 67: 3). Pochází z vnitřní destrukce příčné hradby akropole, ze sondy 1/49.

¹³¹ Nůž ze sáčku 131/51, pochází ze sondy 3/51 (v místě jv. brány).

¹³² Jejich výroba vyžadovala asi 20 po sobě následujících operací, tj. čtyřikrát více než zhotovení běžného nože (Pleiner 1979, 249-253), což se jistě projevilo v ceně výrobku.

¹³³ Z venkovského prostředí jsou zatím v literatuře uváděny dva damaskované exempláře: z pohřebiště v Praze-Lahovicích (1. pol. 10. století; Pleiner 1979) a ze sídliště v Mutějovicích (datování kolísá v literatuře mezi 10. a 12. stoletím; Pleiner 1969, 535, 561-563; Hošek 2003, 285).

předměty	zdobený kostěný hřeben	*****	☉
	obkládací destička	*	*
	zdobená kostěná střenka/rukojeť	*	☉
ostatní	stilus	**	
Celkem		46-47	1-8

Tab. 3. Přehled a srovnání předmětů nalezených v sídlištních kontextech, které dokládají nebo mohou dokládat přítomnost společenských elit na libušínském a budečském hradišti. Každá hvězdička představuje jeden předmět, šedě jsou označeny položky s nejasnou interpretací nebo nejistým zařazením do doby existence hradiště. Nálezy z budečského hradiště dosud nejsou komplexně zpracovány, takže jejich počet se může na rozdíl od Libušína v budoucnu navýšit. Budeč podle Bartoškové (1995) a Bartoškové – Štefana (2006).

Skromný výčet nálezů nelze vysvětlit pouze malým rozsahem výzkumu hradiště – naopak, svou prozkoumanou plochou 2953 m² se řadí k těm lépe poznaným u nás. Jako chudé se libušínské hradiště ukazuje také při srovnání uvedených předmětů se stejnou kategorií nálezů získanou na budečském hradišti,¹³⁴ které zachycuje tab. 3. Vysvětlit to lze jeho odlišnou funkcí, příliš krátkým trváním, řídkým osídlením nebo vším dohromady.

Doklady výroby

Také o neagrární výrobě přinesl výzkum skromné poznatky. Pro dobu existence hradiště můžeme prokázat výrobu textilií a zpracování kůží. Jako pozůstatek textilní výroby vystupují přesleny a závaží tkalcovského stavu. Většina z celkových 52 přeslenů (včetně čtyř patrně nedokončených polotovarů) byla rozptýlena na akropoli (podle mapy nálezů se kumulovaly v západní části), zatímco z prvního předhradí známe pouze čtyři položky a na druhém předhradí nebyly učiněny nálezy žádné. Pouze devět přeslenů pochází z datovatelných nálezových situací, z nichž jenom tři mohly spadat do doby existence hradiště; zbývajících 43 přeslenů zařazujeme rámcově do raného až vrcholného středověku.

Zatímco přesleny souvisejí s první etapou textilní výroby, při níž se spřádáním připravovala vlákna, pak druhou etapu – tkání látek – dokládají závaží tkalcovského stavu. Mezi ně lze zařadit tři libušínské předměty, které mají charakteristický diskovitý tvar se středovým otvorem a jež dokážeme jen rámcově datovat do raného středověku.¹³⁵ Jejich dosti malý počet nepřekvapuje, neboť i na jiných nalezištích z našeho území se vyskytují pouze v omezené

¹³⁴ Budeč trvala o něco déle, neboť vznikla o asi dvě generace dříve a zanikla až v následujícím keramickém horizontu. Úctyhodný je rozsah výzkumu obou lokalit: prozkoumaná plocha na Budči (6163 m²) dosáhla dvojnásobku prozkoumané plochy libušínského hradiště (2953 m²), což představuje 2 % z celkové rozlohy (tj. bez dvou sporných vnějších předhradí 15,2 ha) a na Libušíně 2,8 % (z celkových 10,8 ha). Pomíneme-li průzkumy hradeb, v obou případech se kladení sond zaměřovalo na areály akropolí, o nichž proto máme nejlepší informace.

¹³⁵ Vyobrazení a popis viz *Váňa – Kabát (1971, 284-285, 60: 10; 62: 3, 5)*.

míře (Pleinerová 1999). Kvůli této jejich poněkud záhadné absenci není bohužel možné prokázat tkalcovské dílny ani na těch opevněných lokalitách, kde se o nich dozvídáme z písemných pramenů (gynecea).¹³⁶ Protože na základě pouhých přeslenů nebo závaží je zatím obtížné, ne-li nemožné hodnotit specializaci nebo technologickou úroveň textilní výroby (Charvát 1990; avšak v poslední době se v archeologické literatuře objevilo opačné stanovisko; srov. Anderson 2005, 47), není ani jedna z obou kategorií nálezů dostatečnou oporou pro posouzení významu libušínského hradiště v neagrární výrobě.

K prokázání specializované výroby nepostačuje ani 31 kostěných šidel/proplétáčků, které snad sloužily k výrobě oděvů a obuvi z kůže nebo lýka (např. Bartošková 2003a, 230-231). Podle dosavadních poznatků na našem území byly tyto činnosti provozovány na hradištích ve srovnatelné míře jako ve venkovských sídlištích. I šidla/proplétáčky pocházejí v Libušíně většinou z prostoru akropole. Do doby existence hradiště však bezpečně spadají pouze dva kusy z celkových 31.

Ostatní výrobní činnosti, které lze archeologicky prokázat (hutnictví železa, kovářství, práce s barevnými kovy, výroba kostěných a parohových předmětů), nejsou v Libušíně prokazatelné nejen pro dobu existence hradiště, ale pro celé raně středověké období. Jedinou výjimku představuje pouze několik kusů železné strusky pocházející patrně z kovářské dílny, kterou však na rozdíl od Z. Váni (1973, 56) řadíme až do doby po zániku hradiště (podle rozptýlu výrobního odpadu se tato dílna nacházela někde na západním okraji akropole a patrně s ní souvisel pyrotechnologický objekt 2/71).¹³⁷

Můžeme shrnout, že pro dobu existence libušínského hradiště je z výrobních odvětví bezpečně prokázáno pouze zhotovování oděvů nebo obuvi, které se docela dobře mohlo odehrávat v rámci pouhé podomácké výroby; žádné doklady specializované produkce nebo technicky náročnější řemeslné činnosti nebyly zjištěny. Pozůstatky textilní příp. obuvní výroby se koncentrují do západní části akropole, naopak na předhradí, kde v případě jiných přemyslovských hradišť často zjišťujeme těžiště řemeslných aktivit, zaznamenáváme jen zcela nevýrazný počet nálezů.

Pokud srovnáme zastoupení těchto nálezů s Budčí (tab. 4), dospějeme ke zjištění obdobného rozdílu, s jakým jsme se setkali u dokladů sociálně výše postavených obyvatel: libušínské

¹³⁶ Naopak v areálech otonských falcií nebo hospodářských dvorců představují tkalcovská závaží početně nejvýznamnější složku dokladů (nejen textilní) výroby (např. Donat 2001). Vysvětlením nepočetné evidence u nás může být užívání netrvanlivých materiálů k jejich zhotovování, příp. kamenů, nebo – poněkud sporně – časnější nástup horizontálního stavu.

¹³⁷ Dokládá to přítomnost strusky v zásypech objektů z doby po zániku hradiště 1/50, 2/71 (v sondě F/71) a její absence ve vrstvách pod destrukcí hradby nebo v blízkosti položených objektech 2/50 a 3/50 z doby existence hradiště.

hradiště se ukazuje jako zřetelně chudší, takže sotva mohlo být produkčním centrem své oblasti a v řadě výrobních odvětví muselo být naopak závislé na dodávkách odjinud.

Nalezené předměty	Budeč		Libušín	
	akropole (4149 m ²)	předhradí (2014 m ²)	akropole (1667 m ²)	1. předhradí (830 m ²)
zpracování železa - struska	ojediněle	velké množství	-	-
zpracování barevných kovů	3 tyglíky ?	1 tyglík	-	-
textilní výroba – přesleny (počet)	187	50	3 až 48	0 až 4
textilní výroba – závaží (počet)	10	0	0 až 2	1
šídla/proplétáčky (počet)	111	53	2 až 25	0 až 6
výroba hřebenů (počet)	uvažována		-	-

Tab. 4. Srovnání movitých dokladů nezemědělské výroby mezi libušínským a budečským hradištěm; v metrech čtverečních udána rozloha prozkoumané plochy. Část nálezů z Libušína pochází z doby po zániku hradiště, přesný počet však není možné určit, uvádíme proto interval. Nálezy z budečského hradiště nebyly dosud komplexně zpracovány, takže některé položky mohou na rozdíl od Libušína v budoucnu ještě přibýt. Budeč podle *Bartoškové (1995)*, *Bartoškové – Štefana (2006)* a *Váni (1995)*.

Pro úplnost se ještě zastavme u pozůstatků zemědělské výroby. Z výrobních nástrojů se celkem našly dva zlomky srpů, čtyři tzv. ovčácké nůžky (které mohly sloužit také v textilní výrobě) a železný předmět považovaný *Váňou – Kabátem (1971, 274)* za kosák k osekávání krmiva pro dobytek nebo za vinařský nůž. Ani jeden z těchto předmětů však nepochází z kontextu přiřaditelného prokazatelně do doby existence hradiště a dokonce ani jejich datování do raného středověku není jisté. Se zemědělstvím mohly, ale nemusely souviset čtyři podkovy (všechny ze sond na akropoli: 1/51, A/71 a dvakrát z 1/50), jejich datování do raného středověku však opět nelze prokázat.¹³⁸ Rovněž stáří jediného na hradišti nalezeného zlomku kamenného žernovu (při výzkumu v r. 1929 v severní části akropole) není známé (nepublikovaný nález). Otázku způsobu zajišťování zemědělských produktů pro obyvatele hradiště proto musíme nechat otevřenou.

Na závěr této a předchozí kapitoly můžeme tedy poznamenat, že naprostá většina artefaktů z libušínského hradiště je po stránce sociální a ekonomické indiferentní do té míry, že kdybychom nevěděli, z jaké lokality tyto nálezy pocházejí, zaměnili bychom je snadno s nálezovým profilem běžného venkovského sídliště. To je patrně nejvýmluvnější charakteristika libušínského hradiště, kterou z pohledu movitých nálezů můžeme podat.

¹³⁸ Bližší údaje k výše uvedeným předmětům podávají *Váňa – Kabát (1971, 273-274)*.

Doklady směny

Obyvatelé libušínského hradiště se neobešli bez celé řady komodit, které se v blízkém okolí nenacházely a musely být dováženy. Určitější představu o pohybu zboží však podává pouze keramika.

Keramika z doby existence hradiště spadá do dvou hlavních skupin podle proveniencie. Zhruba dvě třetiny nálezů tvoří keramika šedé řady, jež je dobře rozpoznatelná díky své technologii a morfologii; právě na ní často nacházíme kalichovité okraje, s jejichž pomocí jsme datovali hradiště. Tyto výrobky bohužel mnoho nevypovídají o směnných vztazích, protože není zřejmé, jestli byly vyráběny v místních dílnách nebo se dovážely. Jejich význam ale spočívá v něčem jiném: s ohledem na převažující zastoupení v nálezech svědčí o provázání libušínského hradiště s pražským centrem – v této době již centrem přemyslovské moci –, kde keramika šedé řady jednoznačně dominovala. Tento poznatek o přináležitosti k jádru Čech patrně málo koho překvapí, má však svůj význam, neboť představuje v podstatě jediný archeologický doklad pro takové tvrzení, jež indikuje také určení mocenské příslušnosti hradiště. Tato keramika dokonce dovoluje uvažovat o zvláště úzké vazbě mezi libušínským hradištěm a Prahou – a také Budčí –, neboť na těchto lokalitách se nachází v mnohem větší koncentraci, než na jiných hradištích spojovaných tradičně s přemyslovskou mocí (jako např. ve Staré Boleslavi).¹³⁹ Z důvodu nedostatku dalších údajů ovšem ponechme otevřenou otázku, zda tento vztah zrcadlí závislost Libušína na dodávkách z pražských (či jiných pro Prahu pracujících dílen) nebo spíše vypovídá o přízpůsobení libušínské výroby dominantnímu keramickému stylu.

Druhou výraznou skupinu v Libušíně představují nádoby, jejichž provenienci klademe do severozápadních Čech. V naprosté většině případů je tvoří výrobky ze středního Poohří (obr. 28), které se od středočeské keramiky odlišují jasně rozpoznatelnými znaky: odlišně zbarvenými střepy, příměsí slídy, ostrým odsazením hrdla od těla, dvojkónickými tvary občas doplněnými profilovaným podhrdlím nebo vyrýváním široké žlábkové vlnice (např. *Bubeník 1988*, 44-56). Na hradišti se tak setkáváme s variantou A libočanského typu, s variantou B libočanského typu a s dalšími výrobky typickými pro střední Poohří.¹⁴⁰ Jejich podíl na celkové spotřebě odhadujeme zhruba na 10 %.

¹³⁹ K podílu keramiky šedé řady v celkové keramické spotřebě ve Staré Boleslavi viz *kapitola 1* v tomto svazku, graf 2.

¹⁴⁰ Za cenné konzultace děkuji J. Bubeníkovi a P. Čechovi. Posledně zmiňovaný autor označuje varianty A a B libočanského typu jako skupiny Žatec D a E (*Čech 2008*).

Dovoz keramiky libočanského typu varianty A na hradiště byl zahájen již před založením hradiště, jak o tom vypovídají zlomky z výplně tělesa hradby (obr. 12: 9; 13: 18; 28: 7, 35), a pokračoval zřejmě i v době jeho existence (zlomky překryté destrukcí hradby; obr. 14: 28, 45-47; 15: 14, 18).¹⁴¹ Keramiku varianty B libočanského typu naproti tomu nelze jednoznačně synchronizovat s žádnou etapou existence hradiště, zastoupena je však v poměrně malém počtu.

Opustíme-li střední Poohří, pak ostatní území severozápadních Čech je v Libušíně zastoupeno již jen keramikou z bílinského okruhu (žalanský typ), z níž se našly pouhé tři zlomky (obr. 29: 1-3). Jejich datování ve vztahu k hradišti nelze pro nejednoznačné nálezové okolnosti určit. Je zajímavé, že mezi importy ze severozápadních Čech postrádáme zboží zabrušanského typu, které známe z nedaleké Budče (*Váňa 1995*, 51, 128).

Uvažujeme-li o svědectví těchto importů, pak v první řadě dokládají směnné aktivity hradních obyvatel, jejichž prostřednictvím mohlo být získáváno i jiné zboží, které nejsme schopni archeologicky sledovat. Ptáme-li se, jakou formu tato směna mohla mít, pak z alternativ jako je přímý obchod (hrnčič objíždí své spotřebitele), centrálně řízený pohyb zboží (služebná organizace nebo jiná forma redistribuce) nebo trh se jeví nejpravděpodobnější poslední uvedená, neboť proti první hovoří značná vzdálenost distribuce keramiky (dosahující kolem 40 km) a proti druhé zase její přítomnost na lokalitě již v době před vznikem opevnění. Tento trh však zřejmě měl pro život hradiště – alespoň v případě segmentu, o kterém vypovídají keramické nádoby (jež mohly být vlastním zbožím nebo obalem pro jiné zboží) – poměrně nevelký ekonomický význam z pohledu celkového objemu spotřeby.

Druhé a neméně důležité svědectví keramiky ze severozápadních Čech na hradišti vidíme v tom, že znovu otevírá otázku cesty mezi Prahou a středním Poohřím probíhající v blízkém okolí libušinského hradiště. Diskuze o její existenci pochopitelně sehrává důležitou úlohu v úvahách o funkci této lokality a o příčinách jejího založení právě na tomto místě; proto se jí budeme podrobněji věnovat v závěrečné kapitole.

Historický význam hradiště

Hlavní otázkou pro poznání historického významu libušinského hradiště je, proč bylo založeno a jakým účelům mělo sloužit. Podle Zdeňka Váni vzniklo v souvislosti se sjednocovacím

¹⁴¹ Až se snad jednou podaří pevněji stanovit datování varianty A libočanského typu (nazývané v poslední době keramikou ze skupiny Zatec D), mohlo by dojít k posunu datování vzniku našeho hradiště. Prozatím pracovní řazení nástupu této keramiky *P. Čechem* (2008, 45) k pol. 10. století by znamenalo posun vzniku Libušína teprve do 2. pol. 10. století.

procesem v české kotlině, při němž docházelo k připojování jednotlivých kmenových území k oblasti středních Čech obývané kmenem Čechů. V jeho očích tomu odpovídala poloha hradiště na pomezí předpokládaných kmenových oblastí Čechů a Lučanů a dále datování vzniku hradiště na konec 9. století, tedy do doby, ve které se podle jeho představ mohla odehrávat česko-lucká válka zaznamenaná v Kosmově kronice.¹⁴²

Proti této teorii však vystoupil J. Sláma, podle něhož ve středních Čechách nacházíme i jiná hradiště odpovídající svou okrajovou polohou a vzdáleností od Prahy libušínskému hradišti a je proto nutné hledat příčinu jejich vzniku v jiných souvislostech, než byly česko-lucké války. Podle tohoto badatele musíme pro ně předpokládat společného jmenovatele, kterým by měl být vznik a ovládnutí přemyslovské domény. J. Sláma však souhlasí s Váňovým datováním Libušína na konec 9. století, kdy měla být přemyslovská doména opatřena po obvodu systémem hradišť. Uvedené datování podporují dle něho svatováclavské a svatoludmilské legendy, které některá opevněná centra v přemyslovské doméně prokazují již v době Václavově (925?–935), takže musely vzniknout někdy předtím (o libušínském hradišti však tyto prameny mlčí). Avšak revizní zpracování archeologických pramenů z libušínského hradiště ukazuje, že pro jeho vznik na konci 9. nebo na poč. 10. století nemáme žádné opory, a naopak vede k datování do doby oběhu keramiky s kalichovitými okraji, což podle současné chronologie znamená nejdříve do období vlády Boleslava I. (935–972) nebo do doby pozdější. V každém případě bylo založeno až po smrti Václava, takže svědectví legend o přemyslovské doméně se na něj nevztahuje. Kvůli takto pozdnímu datování si dovoluujeme považovat obě shora připomenuté teorie za nevyhovující pro vysvětlení vzniku libušínského hradiště. Tím se znovu vracíme k otázce o důvodech jeho založení.

Nutno předeslat, že tuto problematiku je možné řešit jen vytvořením hypotetického modelu, jehož platnost bude prověřována v průběhu dalšího studia. Nejprve začneme otázkou funkce a teprve poté se pokusíme objasnit, za jakých historických okolností nejspíše vzniklo.

Podle Z. Váni bylo libušínské hradiště jen vojenskou pevností bez centrálních funkcí a dokonce ho označil za pouhé opevněné „shromaždiště k občasnému přechodnému ubytování větší vojenské hotovosti“ (Váňa 1973, 76). V jeho očích pro to svědčí okrajová poloha opodál souvisleji osídleného území a malý rozsah zemědělského zázemí. Proti tomu však lze namítnout, že i hrady nacházející se v podobné okrajové poloze jako Libušín mohly plnit centrální úlohy (srov. např. dřevíčskou provincii spravovanou s centrem obklopeným

¹⁴² V datování historických událostí, které zachycuje vyprávění o lucké válce, však ve skutečnosti nepadá všeobecná shoda. Např. *D. Třeštík* (1997, 436) nevyklučuje, že odráží teprve konflikt Boleslava I. se „sousedním podkrálem“ odehrávající se v r. 936.

minimálním možným zemědělským zázemím; *CDB I*, č. 393, s. 406). Z. Váňa svou hypotézu opíral dále o malou hustotu osídlení na hradišti, jež je podle jeho názoru ve značném nepoměru vůči celkové opevněné ploše. Zde však můžeme namítnout, že malé osídlení nebylo plánované, ale nechtěné. Proti Váňovu ryze vojenskému chápání Libušína hovoří také jeho vnitřní členění, které dnes stejně jako v 60. letech bylo považováno za projev vertikálního sociálního členění obyvatel a mělo by se proto vyskytovat především na trvaleji osídlených lokalitách. To si Z. Váňa uvědomoval, ale tvrdil, že proces vydělování vládnoucích vrstev se sotva mohl projevit na lokalitách v okrajových polohách; vnitřní členění prý proto v Libušíně vzniklo jen za účelem posílení obrany, což ale postrádá přesvědčivost. Podle našeho názoru naopak může vnitřní členění spolu s nemalou rozlohou 10,8 ha vypovídat o značném významu, který byl tomuto hradišti při zakládání přikládán. Těmito svými parametry totiž připomíná nejvýznamnější centrální lokality, jež byly v české kotlině založeny v 10. století.

Patrně nejdůležitějším argumentem ve prospěch centrální funkce libušínského hradiště je existence kostela. Poprvé v recenzi *J. Lešneho* (1975, 343) zazněla myšlenka o původu kostela sv. Jiří stojícího dosud uprostřed akropole již v 10. století. Další přesvědčivé argumenty přinesl J. Sláma a konečně také v této práci se podařilo poukázat na archeologické prameny přinášející souhlasné svědectví. Navzdory skutečnosti, že všechny tyto argumenty jsou nepřímé (malé množství písemných zpráv a dosud neprovedený archeologický výzkum v prostoru stavby ani jinou možnost neposkytují), domníváme se, že přítomnost kostela na hradišti již v době jeho existence je z dnešního pohledu více než pravděpodobná. Jestli to pro Libušín znamená, že sehrával duchovně-správní úlohu již v této době, to nedokážeme říci; je však zřejmé, že se řadí po bok ostatních hradišť vybavených nejstarší vrstvou církevních staveb v Čechách, jež měly prvořadou úlohu při budování raného českého státu.

Nevojenskou funkci Libušína dovoluje předpokládat ještě také jeden zajímavý prvek: částečně opevněné druhé předhradí, které postrádá boční hradby a je vybaveno pouze nízkou příčnou hradbou. Z. Váňa pro něj podal vysvětlení v duchu své teorie: původně to měl být další regulérně opevněný areál, který ale nebyl dokončen. Proti tomu se postavil J. Sláma s poukazem na archeologické paralely – podařilo se je nalézt například ve Starých Zámkách-Lišni, v Kozárovicích (*Sláma 1981*) a snad také při nedávném geofyzikálním průzkumu ve Lštění (*Křivánek 1999*) – svědčící naopak o záměrnosti budování takovéhoto útvarů. Jejich společným znakem je částečné opevnění, v některých případech absence trvalého osídlení a také aditivní připojení k jinému, obvyklým způsobem opevněnému předhradí. Jejich smysl zatím zůstává utajen, je však zřejmé, že nějaké specifické využití měly. Naznačuje to také

funkční určení jmenovaných hradišť: správní a ekonomický význam měly nepochybně Staré Zámky a Lštění, v případě Kozárovic se dá předpokládat přinejmenším funkce ekonomická.¹⁴³ Jedním z potenciálních směrů interpretace částečně opevněných předhradí by mohla být potřeba vymezit plochy, nad nimiž vlastník hradiště udržoval specifickou ochranu, zároveň ale nepatřily do mohutněji opevněné plochy¹⁴⁴ (zcela hypoteticky mohla sloužit např. jako tržní místa, plochy ke shromažďování dobytka, stanoviště pro karavany atd.).

Na základě uvedených skutečností se kloníme k těm badatelům, kteří předpokládají, že libušínské hradiště mělo nejen vojenské, ale také některé centrálních funkce. Proto bylo vybudováno jako rozsáhlý útvar se třemi samostatnými a navzájem oddělenými částmi, z nichž každá pravděpodobně sloužila specifickým účelům. Dvě z nich nejlépe chráněné – akropole a prvé předhradí o velikosti 6,3 ha – byly zřejmě určeny pro zástavbu s poměrně značným počtem plánovaných obyvatel. Akropole měla sloužit nejvýznamnějším obyvatelům, patrně tak, jak se s tím setkáváme při výzkumech některých podobně strukturovaných hradišť (např. Budeč, Žatec, do jisté míry Stará Boleslav). V jádru akropole se pravděpodobně nacházel kostel, který se neobešel bez kněze, jeho rezidence a dalších s ním spojených lidí; na hradišti nepochybně pobýval také správce hradu.

Při vykreslování tohoto obrazu si ale musíme uvědomit, že ho skládáme jen z prvků, které vznikly ve chvíli zakládání hradiště a proto nás mohou informovat jen o stavitelově záměru; ten se však v případě Libušína patrně nepodařilo plně realizovat. Ukazují na to především řídké pozůstatky osídlení na akropoli a v míře ještě větší na předhradí, kde lze hovořit jen o jakémsi zárodečném shluku staveb. Stejně lze také vysvětlit chudobu nálezového fondu, např. absenci předmětů odkazujících na elity. Neúspěšné naplnění původního zakladatelského záměru konečně dokládá radikální redukce opevněné plochy z původních 10,8 ha na pouhé 2,6 ha (počítáno bez příhrádku se studánkou). Na druhou stranu redukce plochy hradiště namísto úplného opuštění naznačuje, že nějaké funkce si podrželo. Podle poznatků výzkumu se celá historie hradiště až do úplného zániku odehrála v rámci pouhého jednoho keramického horizontu s kalichovitými okraji, jehož maximální dobu trvání stanovuje současné bádání na sto let; tento interval ale vytváří jen krajní meze, ve skutečnosti byl pravděpodobně kratší.

¹⁴³ Na tomto hradišti, o jehož funkci se z písemných pramenů nic nedozvídáme, byl při archeologickém výzkumu učiněn nález bronzového sférického závaží, kterými se v raném středověku odvažovalo stříbro nebo jiné cenné zboží. To dovoluje uvažovat o nějaké ekonomické roli – ať už v tržní směně nebo třeba při odeírání poplatků na komunikaci, která pod hradištěm překračovala Vltavu.

¹⁴⁴ Toto vysunutí vně vlastního hradiště naznačuje situace v Libušíně: vnější a vnitřní předhradí odděluje nejmohutnější hradba na celé lokalitě, která jakoby ukazuje, kde ve skutečnosti začínalo skutečné hradiště.

Nyní se můžeme zaměřit na druhou otázku – proč a za jakých okolností tato opevněná lokalita vznikla. Podle archeologických nálezů byl Libušín založen v horizontu keramiky s kalichovitými okraji, který podle současných poznatků zaujímal období 2. třetiny 10. až zhruba pol. 11. století. Vezmeme-li dále v úvahu zánik hradiště před nástupem následujícího keramického horizontu (tedy ještě před pol. 11. století), pak výběr potenciálních zakladatelů můžeme zúžit na dva panovníky: Boleslava I. (935-972) a Boleslava II. (972-999). Prvý z nich se zdá být mnohem pravděpodobnější: podle dosavadních poznatků sice oba byli významnými budovateli hradišť, Boleslav II. měl ale mnohem více práce v oblastech nacházejících se mimo vlastní přemyslovskou doménu, jež byly čerstvě ovládnuty jeho otcem, nebo – jak naznačuje archeologické bádání v jižních Čechách a na Moravě – jím samotným (např. *Lutovský 2000*, 177-178; *Staňa 2000*). Preferování Boleslava I. jako pravděpodobnějšího zakladatele Libušína odpovídají také převratné události, jež se za jeho vlády odehrály, které lépe odpovídají nenaplněnému osudu hradiště: na knížecí stolec nastoupil jako panovník pouze nevelké oblasti v jádru Čech, avšak ke konci svého života již vládl nad velkou částí české kotliny.

Z Widukindovy kroniky se dozvídáme, že záhy po uchopení moci v r. 936 vyhlásil Boleslav I. válku „sousednímu podkráli“, jehož hrad dobyl a vyplnil (např. *Třeštík 1997*, 436). Tento rozhodný akt, namířený kamsi do sz. Čech, je badateli shodně vykládán jako zahájení expanze, kterou jak se zdá nečekaně usnadnila nemoc Jindřicha I. a vnitřní konflikty v Sasku probíhající po jeho smrti (např. *Keller 2001*, 23-28). Dočasné vyřazení nejmocnějšího protivníka dovoluje předpokládat, že v této době zaměřil Boleslav svou pozornost především na území západně a severozápadně od středních Čech, kde se mohl snáze vypořádat s knížaty spoléhajícími se na blízkost Saska. Teprve v r. 950 došlo k poddání Boleslava králi Otovi I., avšak za okolností, které znamenaly faktické uznání všech jeho předchozích výdobytků. Právě do této periody 936-950 lze podle našeho názoru klást vznik libušínského hradiště umístěného do západní části předpokládaného přemyslovského patrimonium. Když totiž Boleslav zahájil svou dobrodružnou politiku, nemohl pochopitelně vědět, jak úspěšný bude a že mu osud (v podobě vyřazení saského soupeře) zůstane tak dlouho nakloněn. Z počátku byl jistě připraven spokojit se s jakýmikoliv územními zisky a proto mohl mít důvod na založení mohutného hradiště vybudovaného podle parametrů, které měla dřívější hradiště zakládaná za jeho předchůdců. Libušín by tak posiloval ochranu v části rodového území a zároveň by vytvářel perspektivu mocenského podmanění a správního uchopení území nacházejícího se západněji, včetně prostoru v okolí Loděnického potoka, jehož starobylé osídlení je doloženo

kromě jiného pohřebišťem v Kačicích s nálezem honosných gombíků¹⁴⁵ vyrobených patrně na počátku 10. století (*Sláma 1977*, 47-48; 1988, 38-39).

Boleslavovu potřebu zajistit se v souvislosti s expanzí v první řadě na svém patrimoniu naznačuje nedávné revizní zpracování výzkumů na nedalekém budečském hradišti. Jeho výsledky dovolují vyslovit pravděpodobnou interpretační variantu, podle níž Boleslav – poté co se zmocnil pražského stolce a podle znění písemných pramenů se začal nejprve zbavovat přívrženců Václavových (*Třeštík 1997*, 433, 435) – dobyl také Budeč, která pravděpodobně stála na straně dosavadního knížete. S touto událostí můžeme – díky poznatkům revizního zpracování budečských výzkumů provedeného *A. Bartoškovou (2003a)* – spojit destrukci hradby akropole s pozůstatky požáru, ke kterému došlo poblíž dvorce a rotundy sv. Petra představujících pomyslné centrum hradiště. V této souvislosti se také nově uvažuje o masovém hrobu objeveném na nedalekém předpolí hradiště v poloze Na Týnici, jehož datování a také celkové zhodnocení situace naznačují, že v něm mohou ležet tělesné pozůstatky vojenské posádky vyvražděné za těchto událostí (*Štefan – Krutina 2009*). Ovšem byl to nepochybně tentýž Boleslav, kdo nechal na Budči vybudovat nové opevnění, jež mělo akropoli učinit opět obranyschopnou, dokonce s mohutnější hradbou, než jaká zde stála dříve. Příčinou v širším slova smyslu byla nepochybně významná centrální funkce tohoto hradiště, kterou sehrávalo od konce 9. století až do počátku 11. století. Pro nás je v tuto chvíli nejdůležitější, že blízká vzdálenost Budče od Libušína dovoluje uvažovat o součinnosti opevnování tohoto centra v přemyslovské doméně se založením libušínského hradiště.

Poloha libušínského hradiště jistě nebyla zvolena náhodně – je však otázkou pro archeologické bádání, jaké konkrétní důvody zde měly klíčovou úlohu. Podle našeho názoru to byla jednak snaha ochránit oblast slánské sídelní komory s Budčí jako jejím centrem od strany západní, v místě přirozené hranice vytvářené Kladenskou plošinou; druhou příčinou byla pravděpodobná přítomnost komunikace spojující Prahu se západními regiony.

O existenci spojení Libušína se středním Poohřím (tj. pravděpodobně přes Loděnický potok a dále na sever podél dřevíčského hradiště) svědčí nepřímě Kosmova kronika popisující tažení Jindřicha II. a s ním i Oldřicha do Čech, při němž Oldřich postupoval ku Praze přes Dřevíč a tudíž velmi pravděpodobně také přes Libušín. I když Kosmasovo vyprávění popletlo skutečný průběh událostí, jak na to poukázal *J. Sláma (1977a, 60-65)*, přesto zůstává důležitým faktem, že kronikář tuto cestu považoval za možnou. Ostatně v jedné z předchozích kapitol jsme

¹⁴⁵ Přítomnost výše postavených lidí v prostoru Loděnického potoka, na kterou ukazují tyto gombíky, je některými badateli vysvětlována existencí libušínského hradiště (*Sláma 1988, 39*), což však z důvodu mladšího datování této opevněné lokality nepovažujeme za pravděpodobné.

upozornili na importy středooherské keramiky nalezené na hradišti, které přinášejí souhlasné svědectví. Konečně také poloha zmíněného dřevíckého hradiště, vysunutého mimo nížinnou oblast středního Poohří a vtěsnaného do úzkého údolí, dává větší smysl právě v souvislosti s touto předpokládanou komunikací.

Do okolí Libušína je některými badateli kladena také tzv. chebská stezka vedoucí přes Smrčiny a horní Poohří do jádra Čech. Průběh stezky nebyl dosud důkladněji zmapován a zůstává otázkou, můžeme-li její existenci spolu se staršími badateli (srov. *Krzemieńska 1979*, 50, pozn. 55) připustit již pro raný středověk. V kladném případě by potom hradiště mohlo být založeno také ve snaze předejít případným útokům ze střední části Německa. O riziku hrozičímu z těchto oblastí lze uvažovat již z toho důvodu, že pravděpodobně právě přes horní Poohří postupoval jeden z kontingentů vojsk Karla Mladšího směřující v r. 805 neznámo kam do Čech (*Třeštík 2001*, 72).

Úspěšná dobytelská politika Boleslava I. však ve svém důsledku přinesla úpadek libušínského hradiště. Po ovládnutí české kotliny totiž pominuly oba hlavní důvody, kvůli kterým hradiště vzniklo, neboť hranice přemyslovské moci se přesunuly z obvodu přemyslovského patrimonium daleko na okraj české kotliny. Při tom byla správa území podléhajícího přemyslovské vládě přerozdělena do nově vzniklých provincií, díky čemuž se hradiště na obvodu původního přemyslovského patrimonium ocitla v periferních zónách správních okrsků. To také předznamenalo jejich následný osud – v těchto podmínkách měly naději na další přežití jen potud, pokud se pro ně podařilo najít nové uplatnění, k čemuž v případě Libušína zjevně nedošlo.

Předložená interpretace libušínského hradiště otevírá jeden důležitý problém. Máme na mysli teorii spojující vznik některých hradišť v jádru Čech s budováním přemyslovského patrimonium, kterou před delším časem formuloval J. Sláma a jež byla přijata širokou badatelskou veřejností. Posunem datování libušínského hradiště do mladšího období totiž ztrácí tato teorie jeden ze svých opěrných bodů a vyvstává proto otázka, jestli by obstála i v případě ostatních opevněných lokalit, jimiž je v této teorii operováno. Uvedenou otázku není možné řešit na tomto místě, bude však vhodné se k ní někdy vrátit.

Závěrem nutno říci, že poznatky shrnuté na předchozích stranách, jež jsou výsledkem revizního zpracování starých výzkumů a které se odlišují od závěrů předchozích badatelských generací, ukazují na nutnost a zároveň smysluplnost návratu ke starým pramenným fondům. Takových fondů máme v české archeologii celou řadu a mnohdy pocházejí z lokalit, jež svým významem přesahují libušínské hradiště. Přitom lze očekávat, že i ony umožní dospět

k odlišným interpretacím, než jaké kolují v současné literatuře, nikoliv nutně proto, že by byly dříve chybně vyhodnoceny,¹⁴⁶ ale prostě proto, že v bádání o archeologických pramenech dochází k neustálým změnám. To pochopitelně varuje před bláhovým vnitřním uspokojením, že s jedním vyhodnocením příslušného výzkumu navždy získáváme pevný stavební článek, o kterém již není nutné pochybovat.

---

¹⁴⁶ Domníváme se, že v případě Libušína dospěl Z. Váňa v rámci možností, které stav tehdejšího bádání nabízel, k pochopitelným závěrům.

Popisy obrázků

Obr. 1. Čechy na sklonku 9. – 1. třetině 10. století s významnými soudobými hradišti. Šedě vyznačeno schematicky území přemyslovské domény s přemyslovskými hradišti; L – Libušín, B – Budeč, P – Praha. Upraveno podle J. Slámy (1988).

Obr. 2. Libušínské hradiště s kostelem sv. Jiří na císařském otisku stabilního katastru v r. 1841. Obrázek zachycuje severní zakončení prvního a druhého předhradí předtím, než byly zničeny dolem Schoeller, dále orbu v celém areálu hradiště a také rozsah lesního porostu v blízkém okolí (šedě).

Obr. 3. Letecká vojenská fotografie z r. 1953 libušínského hradiště zachytila ještě stále nezalesněné ovocné terasy na jižním úbočí, zatímco na severu se již nachází stavby hlubinného dolu, který postupně zaváží výsypkou přilehlé údolí.

Obr. 4. Vrstevnicový plán hradiště s vyznačenou veškerou sondáží, která zde byla od r. 1929 do současnosti uskutečněna. Upraveno podle Váňa – Kabát 1971, doplněno o sondáž z r. 1929 a 1970-1971.

Obr. 5. Lokalizace řezů opevněním na obr. 6-10 s označením příslušných sond.

Obr. 6-10. Viz obrázek.

Obr. 11. Keramické nálezy z tělesa příčné hradby akropole v sondě 1/49 („výplň komory a podklad hradby“, č. sáčku 53/49). Kresba L. Raslová.

Obr. 12. Keramické nálezy z tělesa příčné hradby akropole v sondě 9/49 („výplň roštu“, č. sáčku 64/49). Kresba L. Raslová.

Obr. 13. Keramické nálezy z tělesa hradby. **1-7** sonda 9/49 v příčné hradbě („výplň roštu“, č. sáčku 64/49); **8** sonda 10/49 v příčné hradbě („výplň roštu“, č. sáčku 66/49); **9-18** sonda 7/50 v příčné hradbě („výplň komory“, č. sáčku 30/50); **19-28** sonda 1/51 na jv. špiči akropole („jádro hradby“, č. sáčku 124/51). Kresba L. Raslová.

Obr. 14. Keramické nálezy z vrstev pod destrukcí (na vnitřní straně příčné hradby akropole v sondě 1/49, č. sáčku 56/49). Kresba L. Raslová.

Obr. 15. Keramické nálezy z vrstvy pod destrukcí (na vnější straně příčné hradby akropole v sondě 1/49, č. sáčku 57/49). Kresba L. Raslová.

Obr. 16. Keramické nálezy z destrukční vrstvy vyplňující vnější příkop (příčná hradba akropole, v sondě 19/49, č. sáčku 73/49). Kresba L. Raslová.

Obr. 17. Keramické nálezy z vrstvy usazené na dně příkopu a překryté destrukcí hradby (příčná hradba akropole, v sondě 3/50, č. sáčku 23/50). Kresba L. Raslová.

Obr. 18. Keramické nálezy. **1-6** vrstva pod destrukcí na vnitřní straně příčné hradby akropole v sondě 3b/50 (č. sáčku 28/50); **7-13** výplň vnějšího příkopu příčné hradby prvního předhradí v sondě 7/51 (č. sáčku 137/51); **14-21** výplň vnějšího příkopu příčné hradby druhého předhradí v sondě 1/66 (č. sáčku 11/66, 1-19). Kresba L. Raslová.

Obr. 19. Výběr z nejmladší keramiky z tělesa hradby akropole (1-7, 10-14) a srovnání s typologicky shodnou keramikou z Vyšehradu (8-9). Č. sáčků 53/49 (2, 3, 7), 64/49 (1, 4, 5, 10-14) a 124/51 (6). Foto H. Toušková.

Obr. 20-22. Viz obrázek.

Obr. 23. Vybrané sídlištní objekty pocházející pravděpodobně z doby existence hradiště a jeden analogický „objekt D“ z předhradí Levého Hradce (upraveno podle Vařeky 2001).

Obr. 24. Vybrané sídlištní objekty z výzkumu J. Böhma v r. 1929. **1-2 stavba 1** s detailem topeniště; **3 chata 1** od západu s přiléhajícím zetlelým trámem v popředí; **4** pohled do jedné z budov z pozdního středověku objevených na sev. okraji akropole – jako schod zde sloužil druhotně použitý náhrobek z blízkého hřbitova.

Obr. 25. Severní brána akropole. Schématické znázornění první fáze (průchod mezi akropolí a předhradím) a druhé fáze (průchod na předhradí zazděn krátkou zídou, podél níž probíhá úvoz vylámaný do skály a směřující ke studánce; areál se studánkou přihrazen kamennou zdí pojenou jilem).

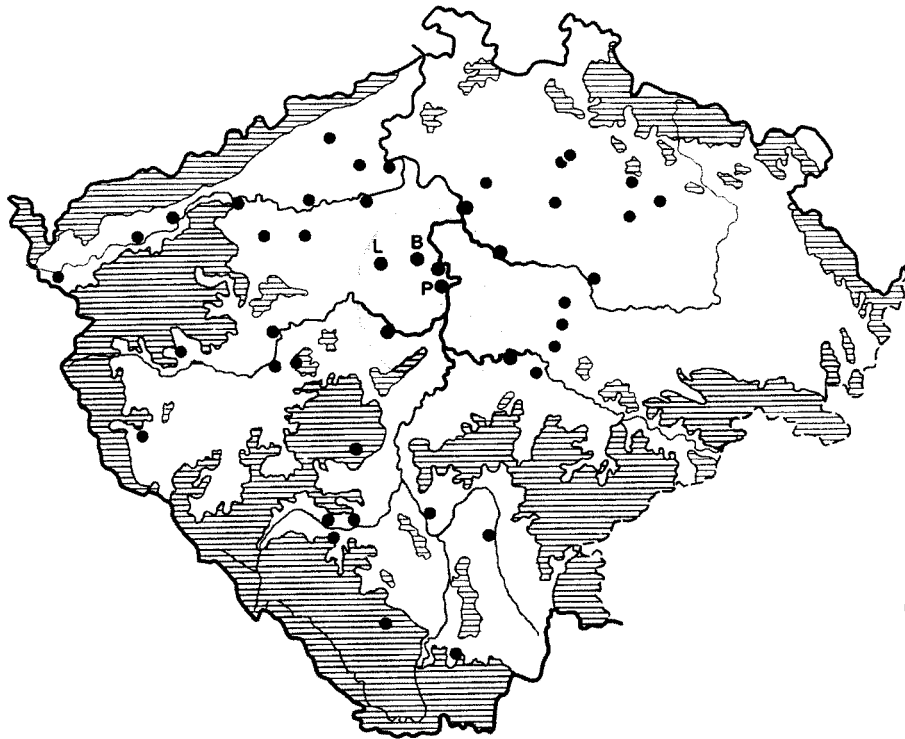
Obr. 26. Hrobové nálezy v prostoru akropole. **A** hroby (H1-10/71) objevené Z. Váňou v r. 1971 jižně od současného hřbitova (srov. obr. 21: A), s největší pravděpodobností mladší doba hradištní; **B** výběr z hrobů objevených J. Kabátem v r. 1950 v záp. části akropole v sondách 1-2/50 (srov. obr. 22), 16.-18. století. Srovnání obou skupin ukazuje odlišnosti v hrobové úpravě a v uložení zemřelých.

Obr. 27. Všechny keramické nálezy z hrobů objevených Z. Váňou v r. 1971, které mají nějaké datovatelné znaky. Keramická hmota některých z nich ukazuje na období tzv. nových keramických tříd; pravděpodobně 12.- století.

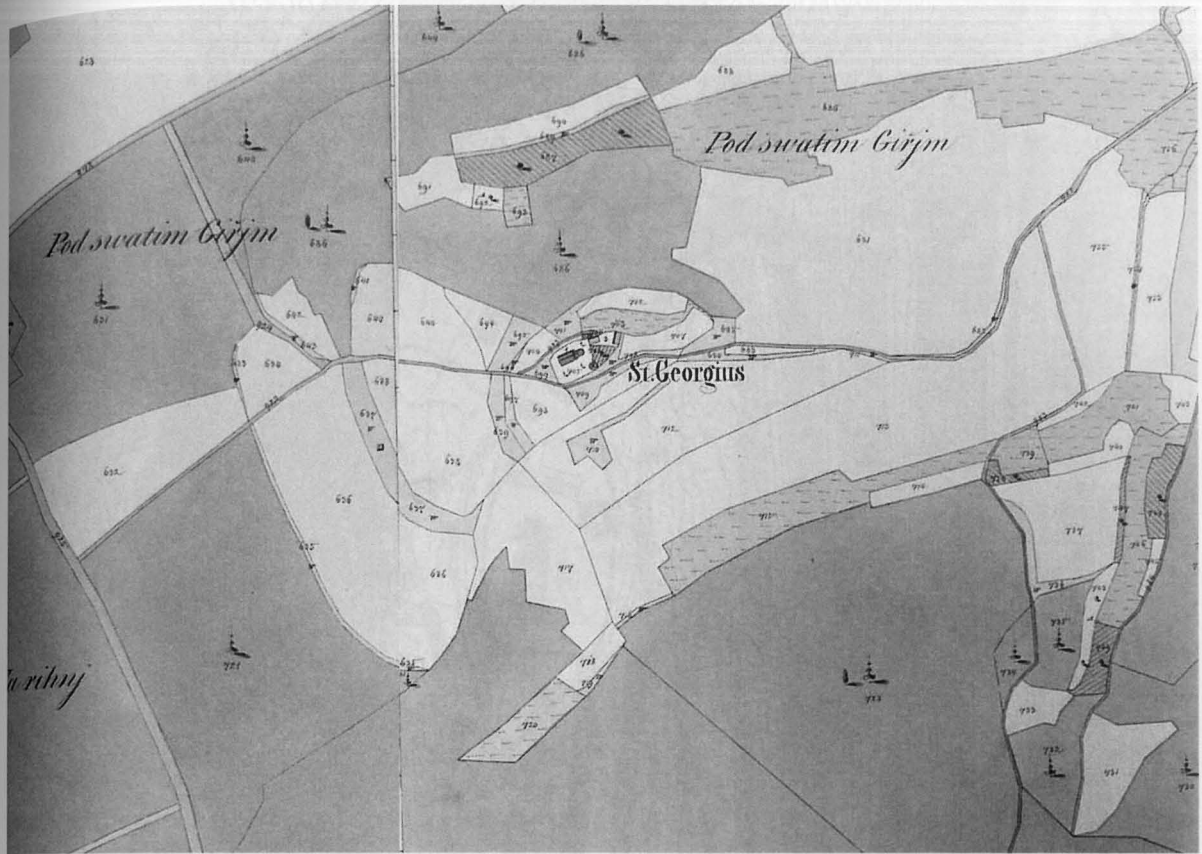
Obr. 28. Výběr keramických zlomků ze středního Poohří nalezených na hradišti.

Obr. 29. Keramické zlomky z bílinského výrobního okruhu nalezené na hradišti.

Obr. 30. Výškopisný model krajiny mezi Žatcem a Budčí. Dobře je patrná Kladenská plošina vytvářející předěl mezi Slánskem a povodím Loděnického potoka a táhnoucí se od sz. na jv. Na jednom z výběžků této plošiny bylo postaveno libušínské hradiště. Vedle vybraných hradišť zachycuje mapa polohu Kačic, odkud pochází hrob s honosnými gombíky z počátku 10. století. Zpracoval Č. Čišecký.

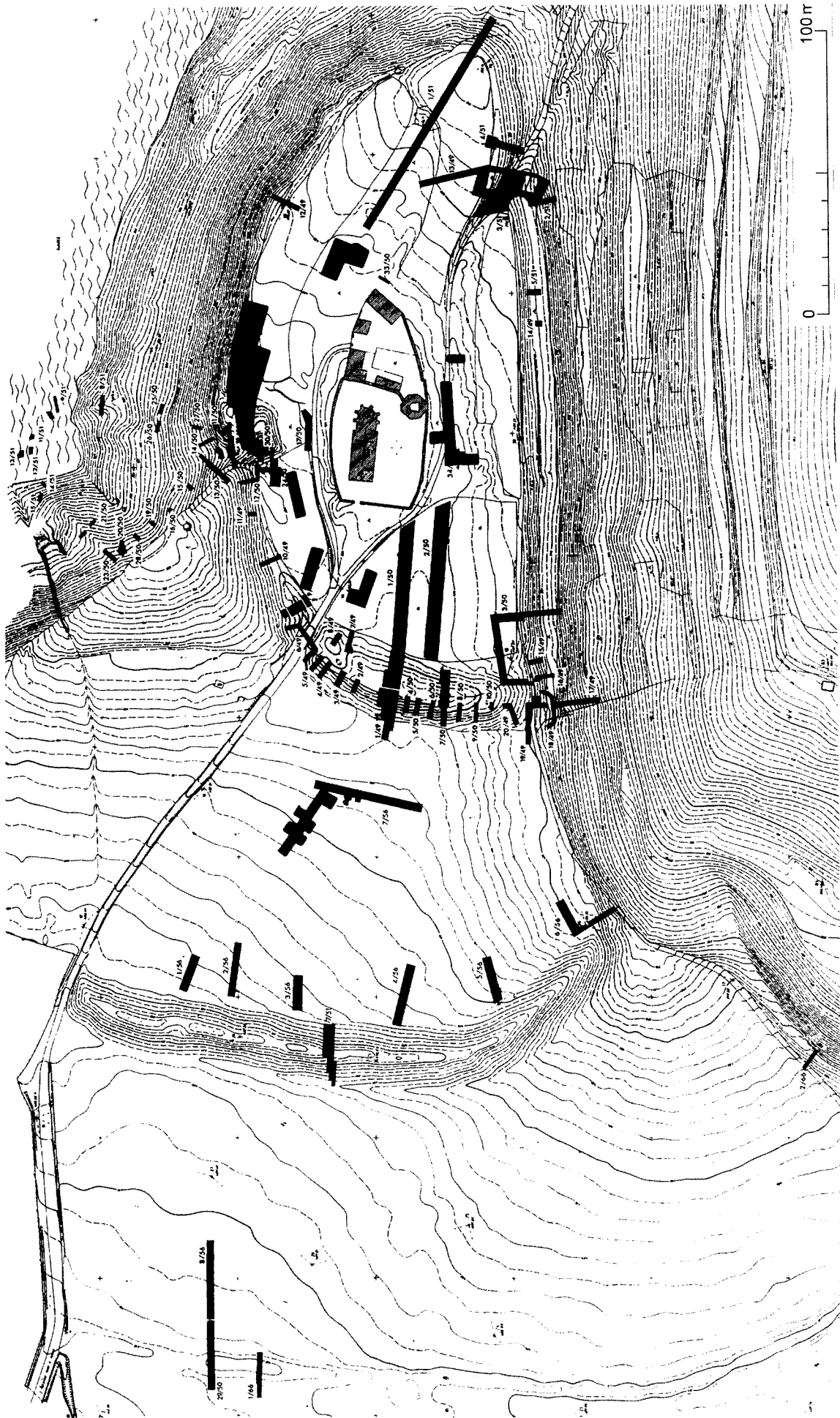
OBR. 1

OBR. 2

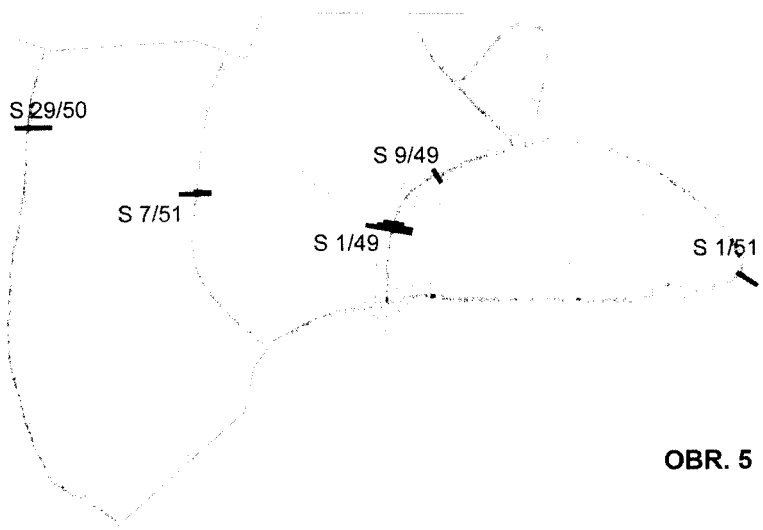

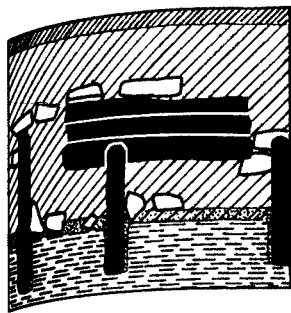
OBR. 3

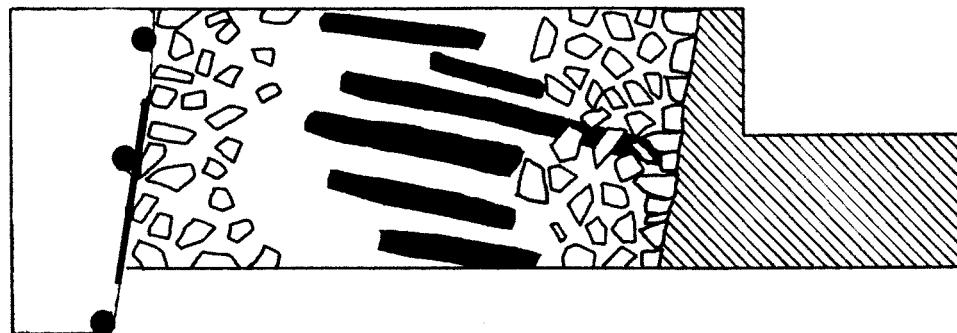
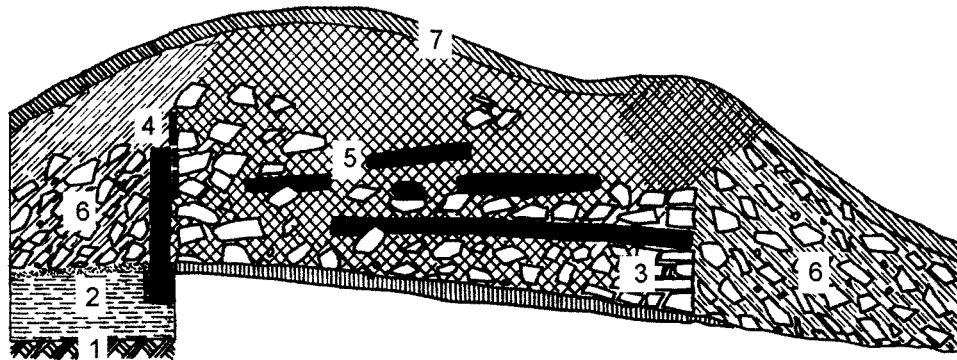
OBR. 4

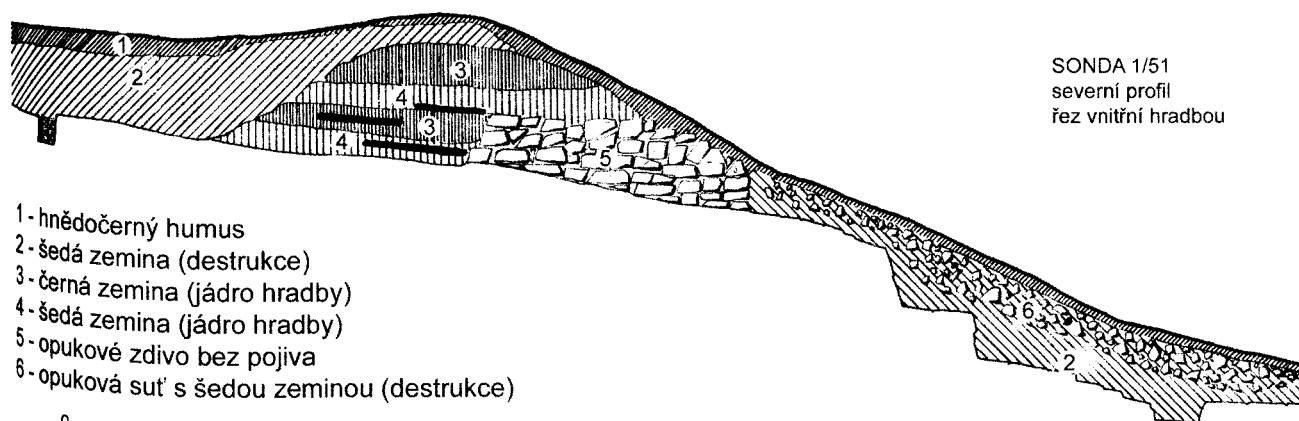
SONDA 9/49
jižní profil
řez vnitřní hradbou

0 1 10 m

- 1 - opukové podloží
- 2 - násyp z jílu a ududsané hlíny
- 3 - lícovaná opuková zeď na sucho (čelní plenta hradby)
- 4 - svislé dřevěné kůly a vodorovné fošny (zadní stěna hradby)
- 5 - roštová konstrukce doplněná svislými kůly, výplň z homogenní tmavé zeminy se značným množstvím kamene
- 6 - destrukce
- 7 - humus

OBR. 7

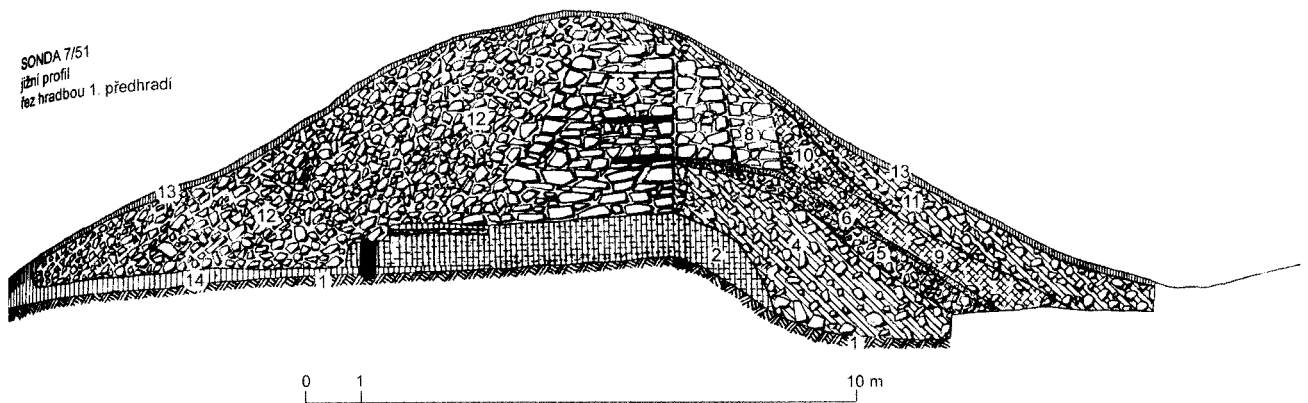
SONDA 1/51
severní profil
řez vnitřní hradbou

- 1 - hnědočerný humus
- 2 - šedá zemina (destrukce)
- 3 - černá zemina (jádro hradby)
- 4 - šedá zemina (jádro hradby)
- 5 - opukové zdivo bez pojiva
- 6 - opuková suť s šedou zeminou (destrukce)

0 1 10 m

OBR. 8

SONDA 7/51
 jižní profil
 řez hradbou 1. předhradí

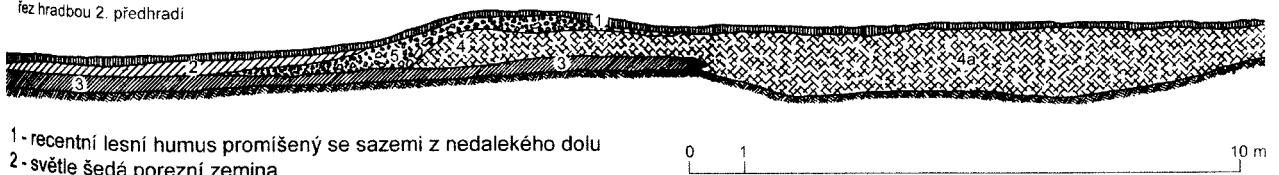

- 1 - opukové podloží
- 2 - hlinitojílovitý násyp
- 3 - opuková zeď na sucho stavěná (člení plenta)
- 4 - hlína promíšená zřícenými kameny
- 5 - opálené kameny a popel

- 6 - uhlíky s popelem
- 7, 8 - opěrné zdi z opukových kamenů pojených jílem
- 9 - 12 - destrukce
- 13 - humus
- 14 - ?

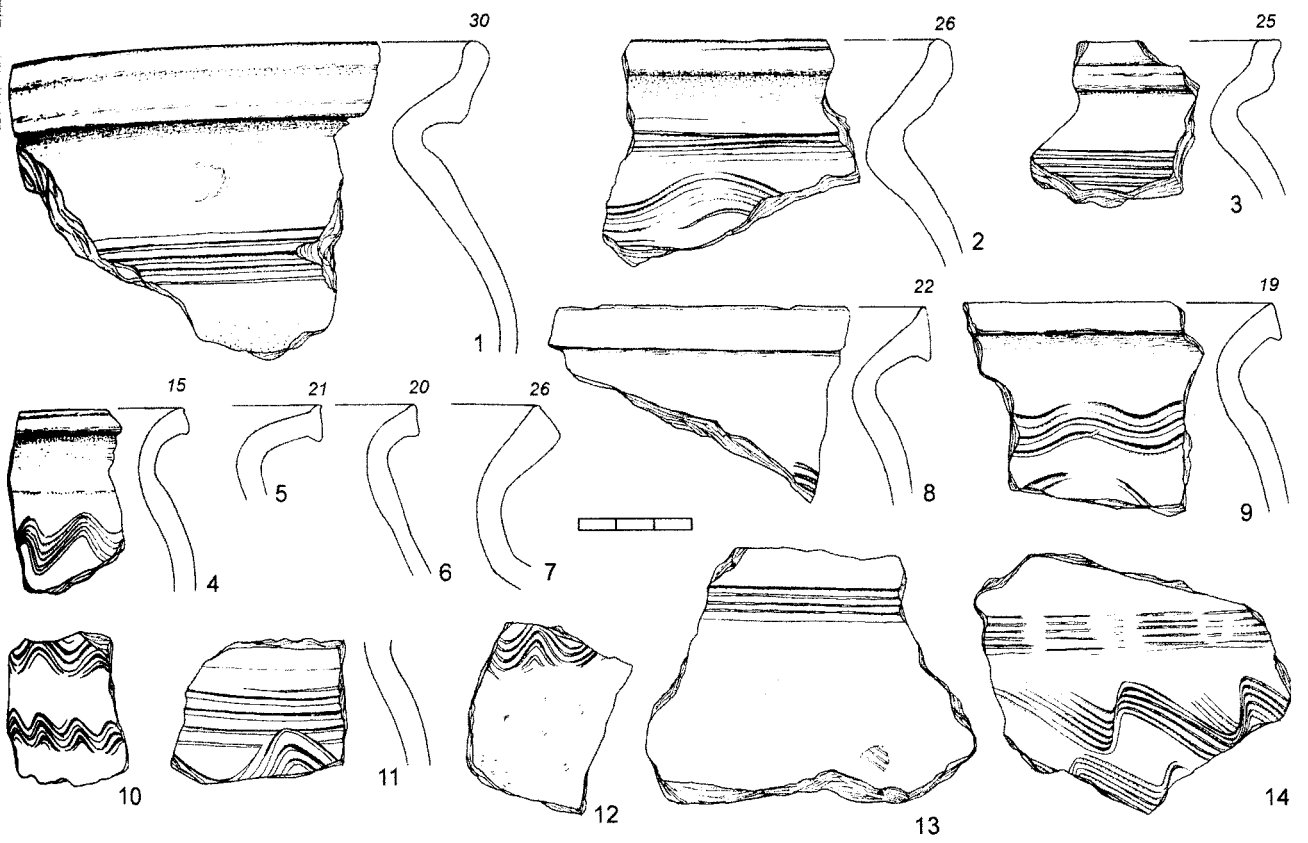
OBR. 9

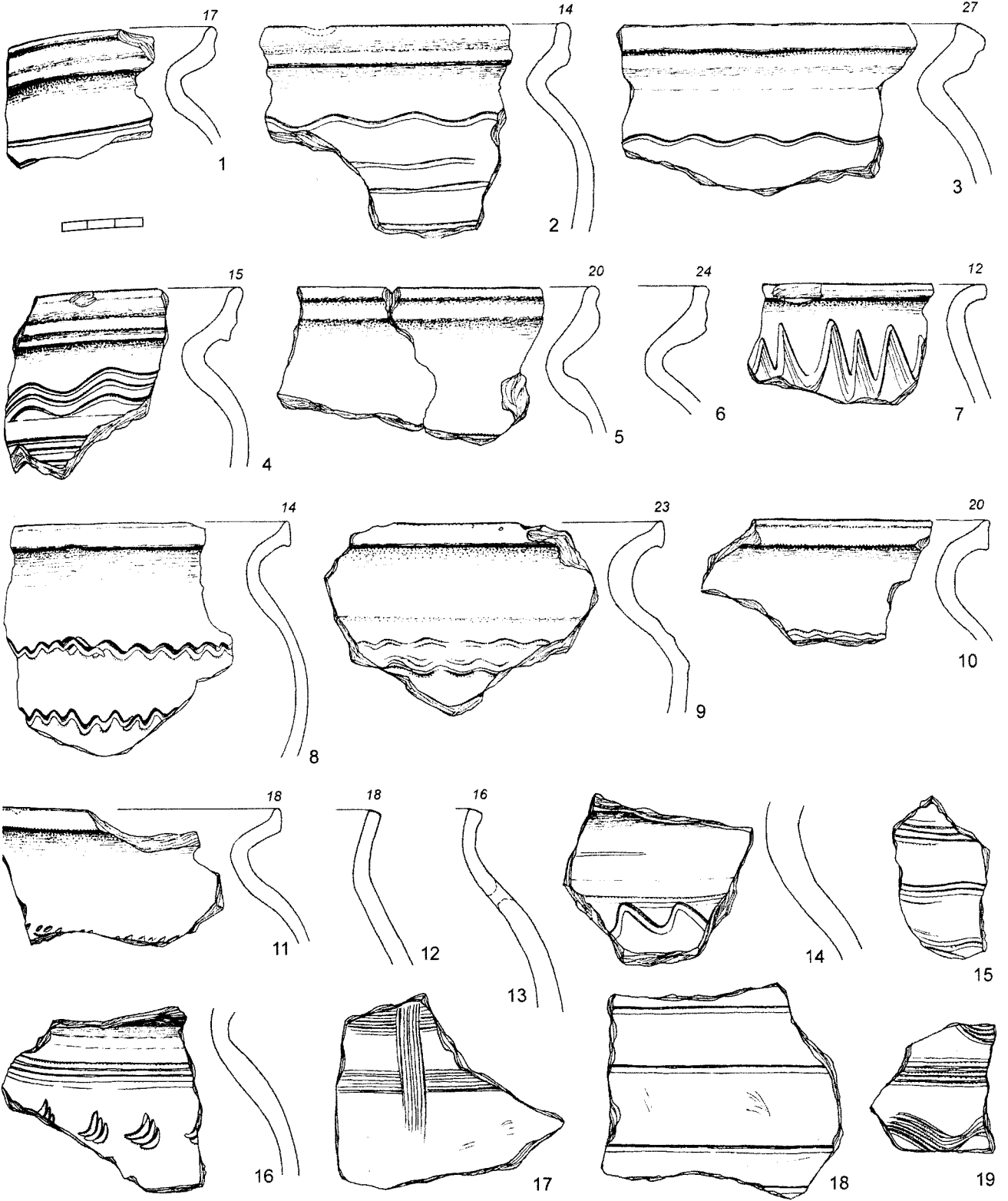
SONDA 29/50
 jižní profil
 řez hradbou 2. předhradí

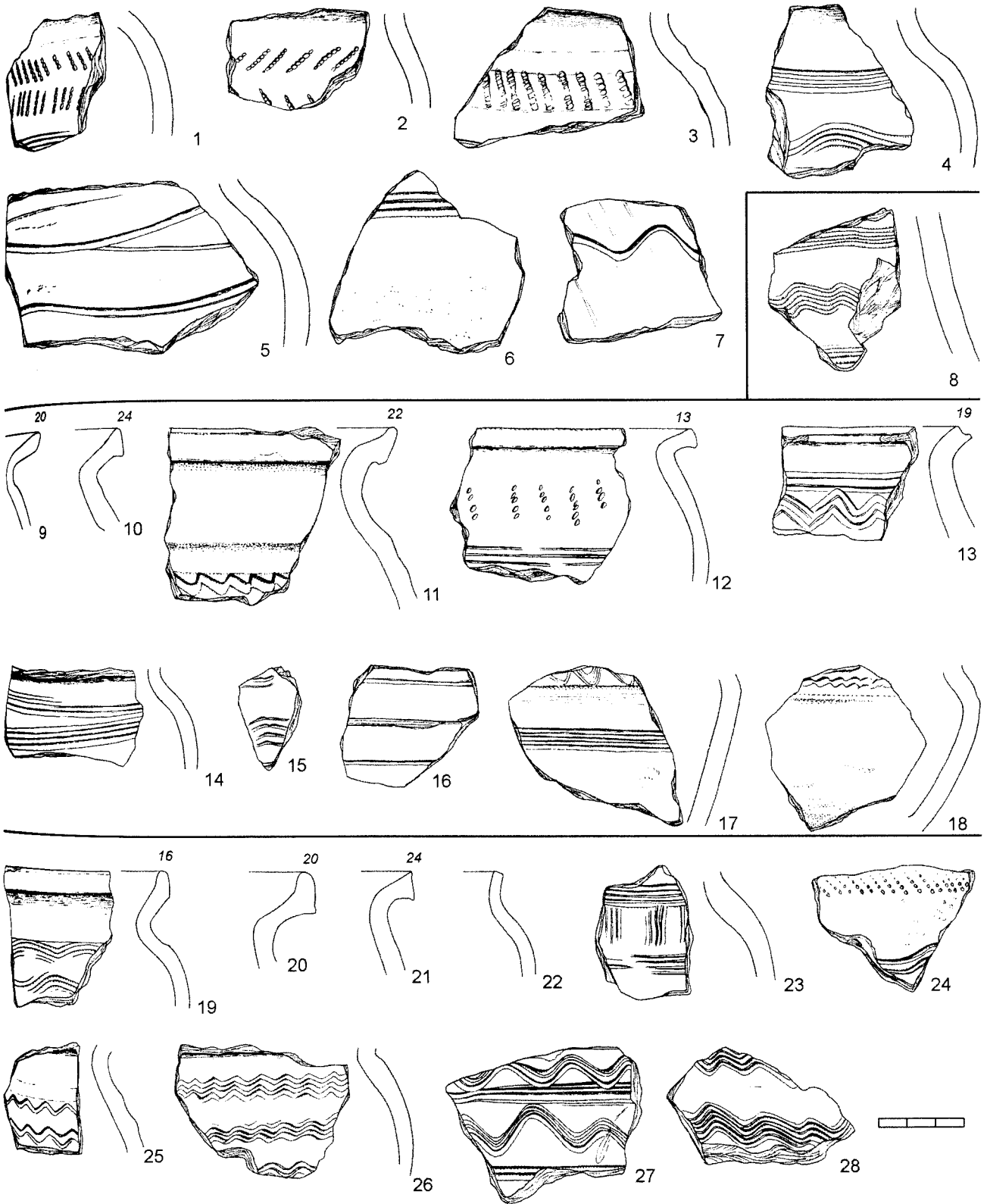

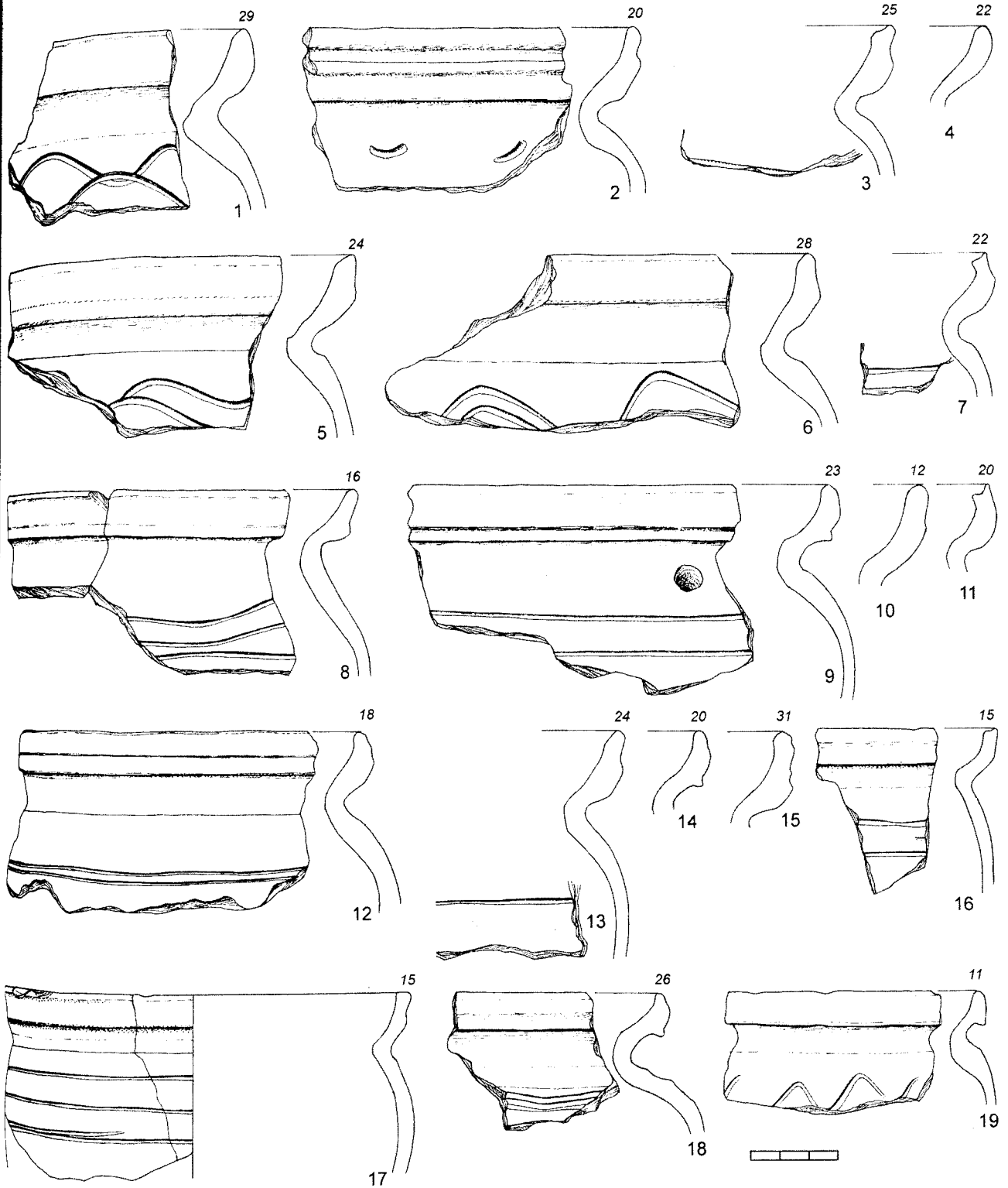
- 1 - recentní lesní humus promíšený se sazemi z nedalekého dolu
- 2 - světle šedá poryzní zemina
- 3 - původní tmavošedý humus
- 4 - světlá žlutka s opukovou drťí, udusaná
- 4a - světlá zvětralá opuková zemina bez kamení; plynule přechází z 4
- 5 - drobná opuková drť

OBR. 10

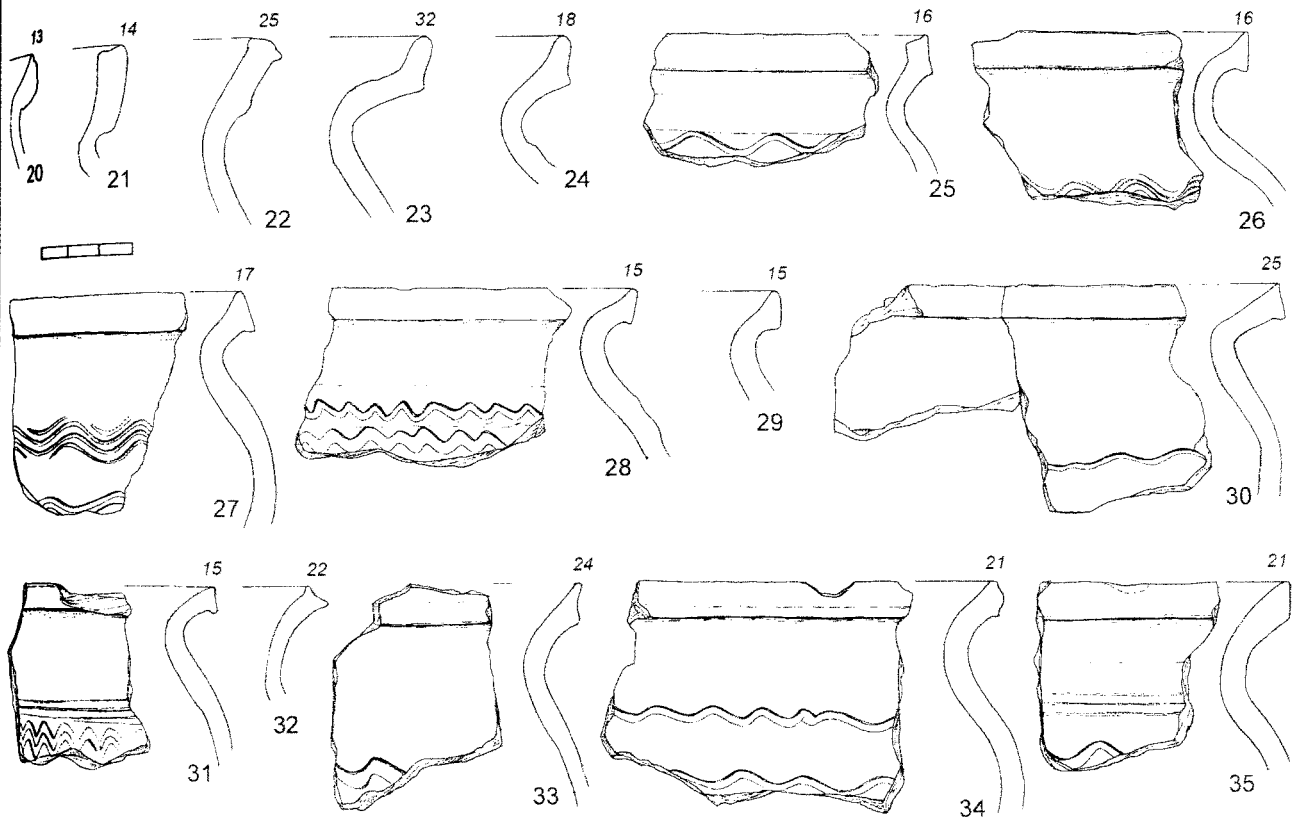

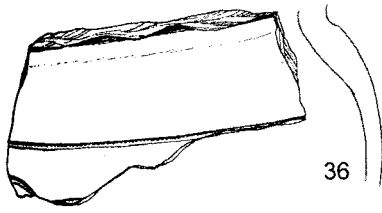

OBR. 14a

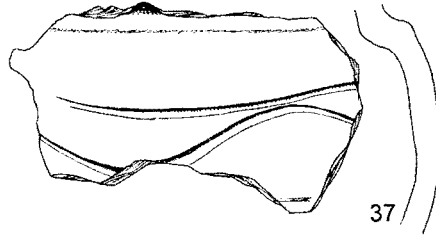

OBR. 14b

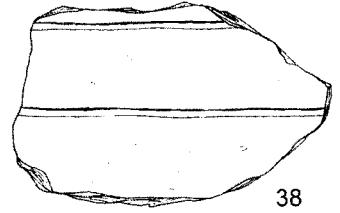

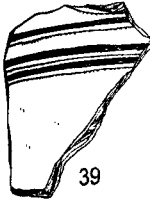
36

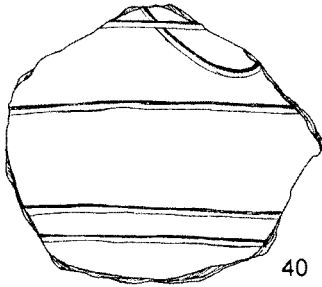
37

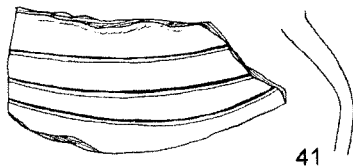
38

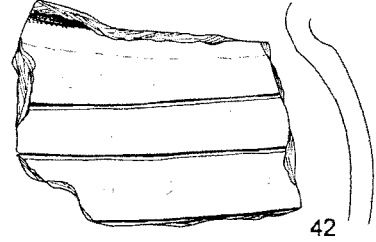
39

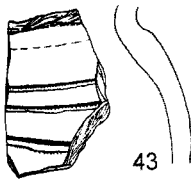
40

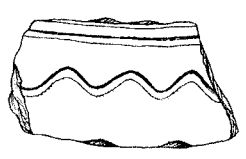
41

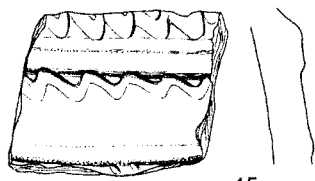
42

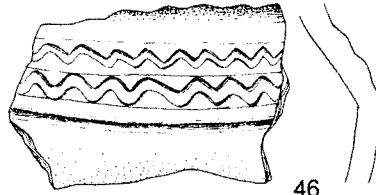
43

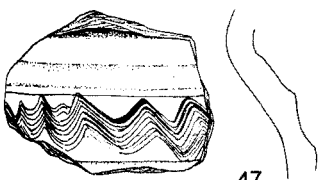
44

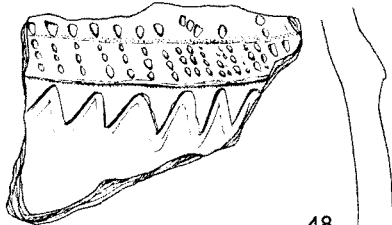
45

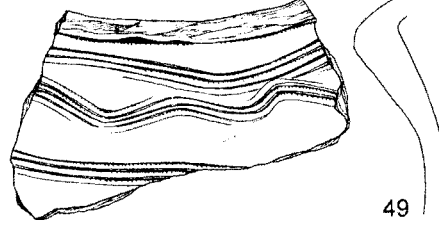
46

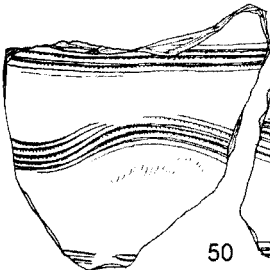
47

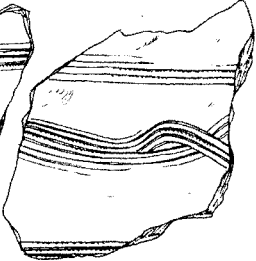
48

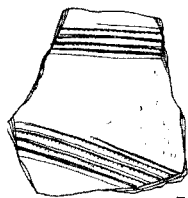
49

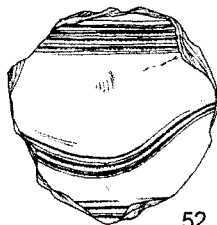
50

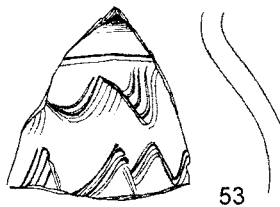
51

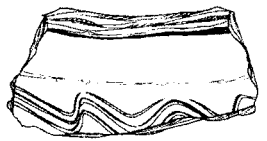
52

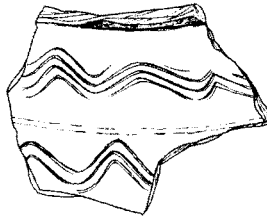
53

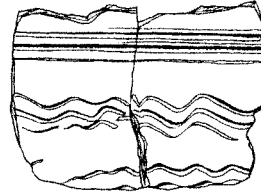
54

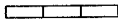
55

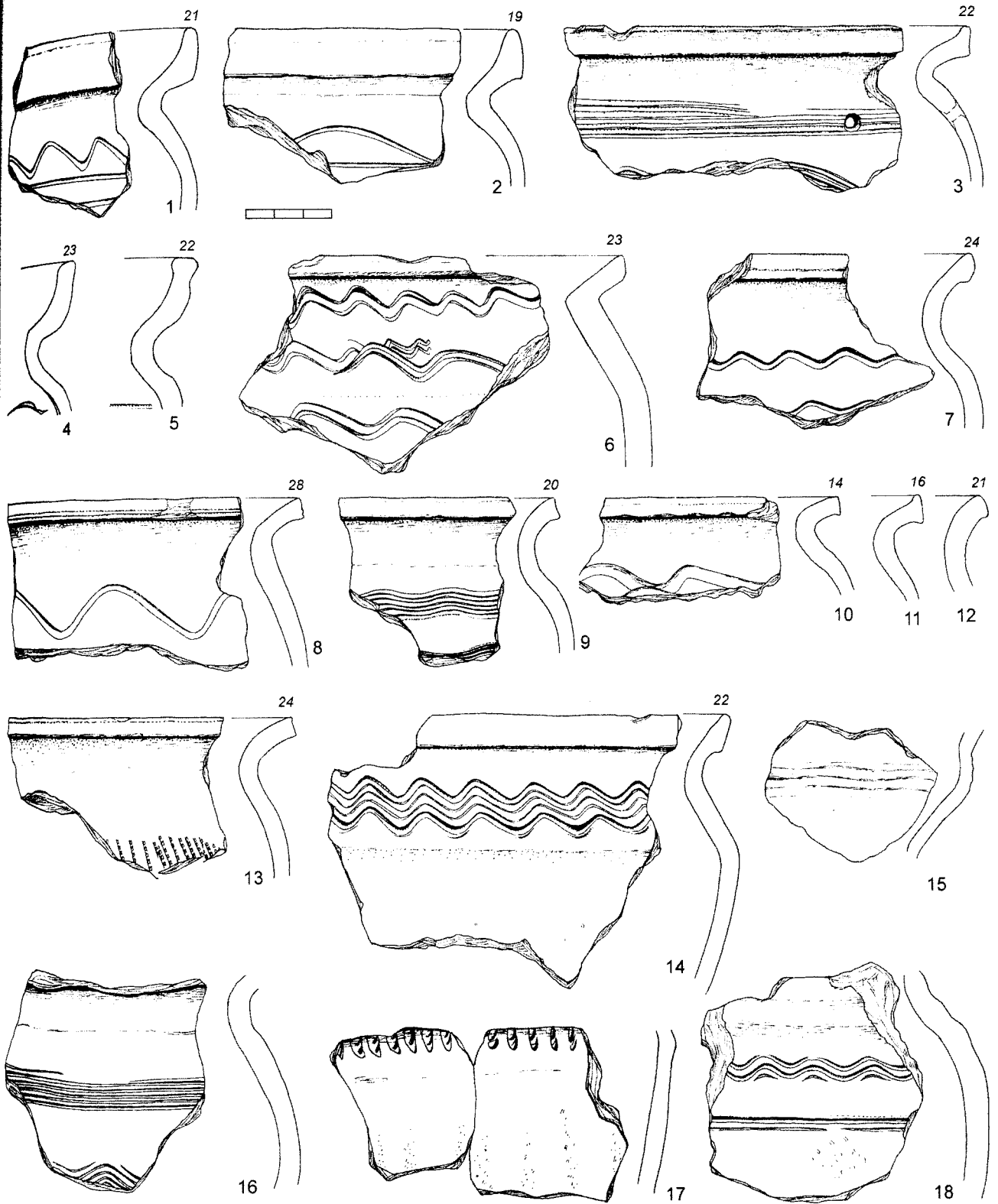

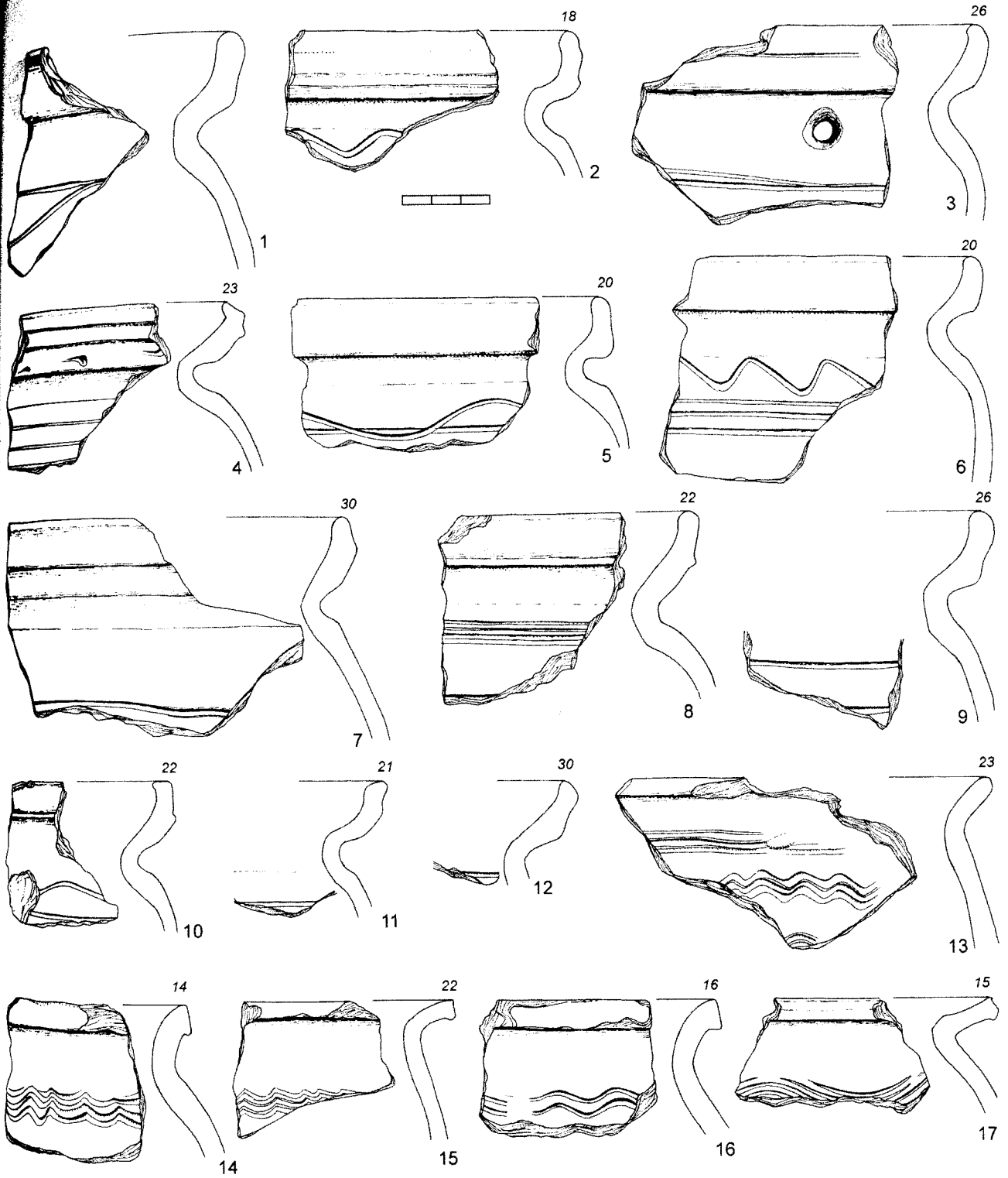
56

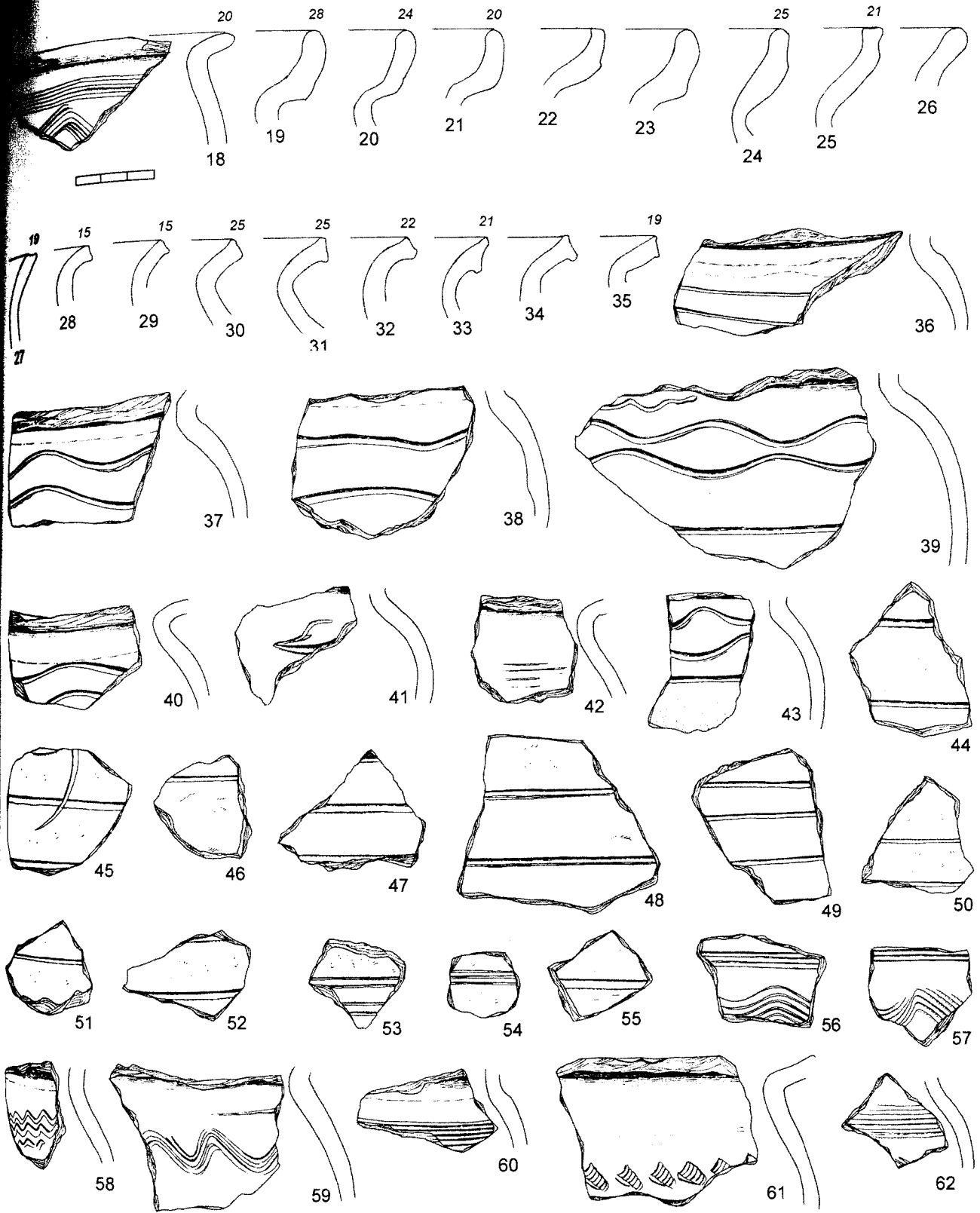
57

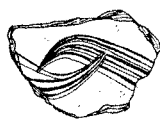

OBR. 16a

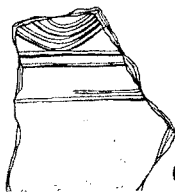

63

64

65

66

67

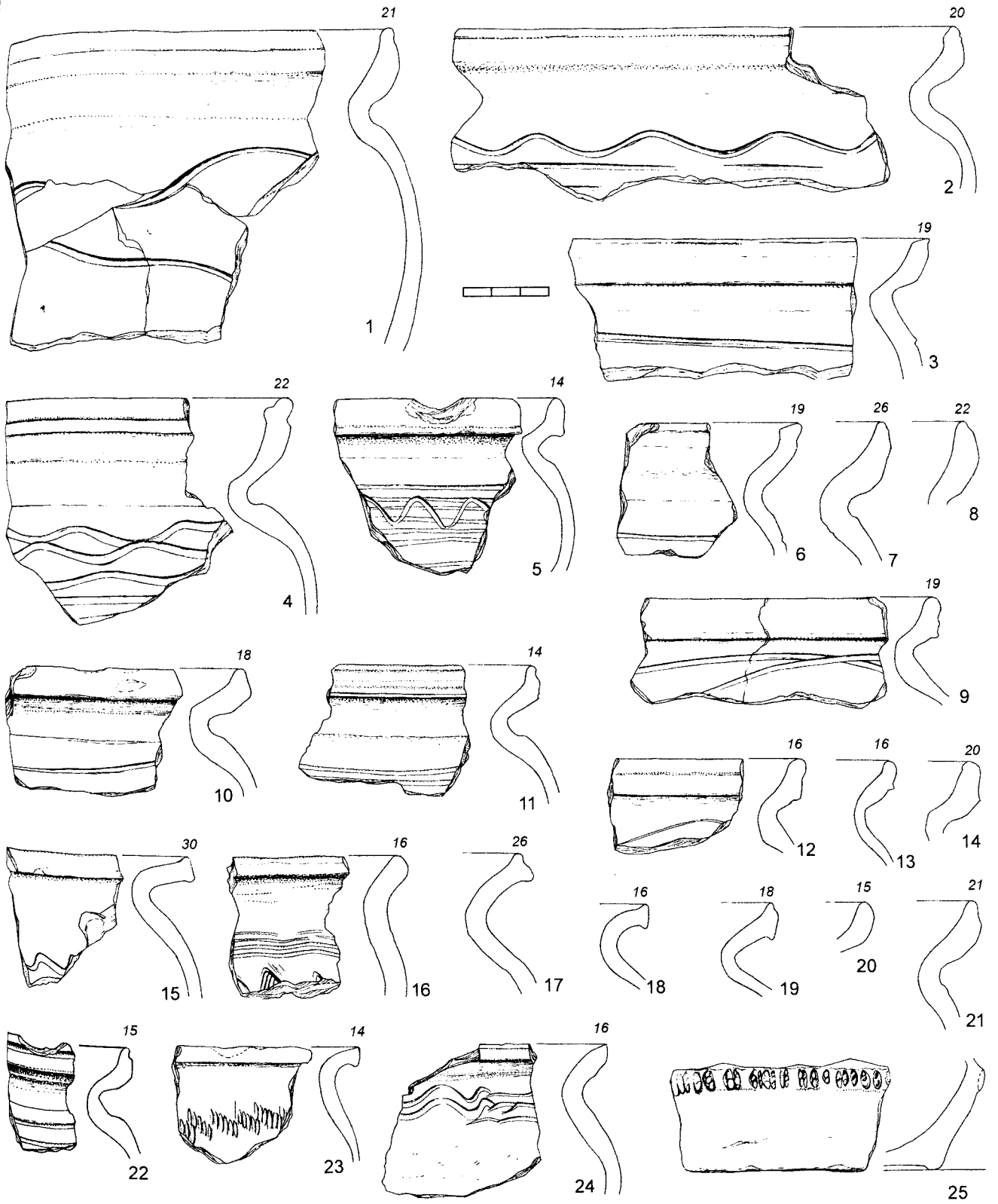

68

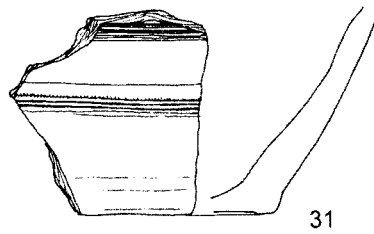
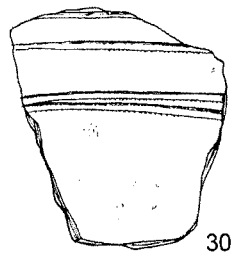
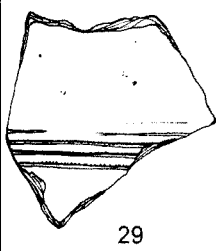
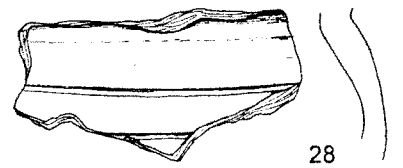
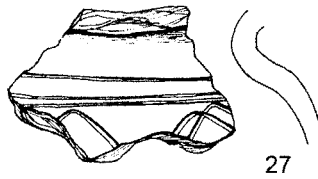
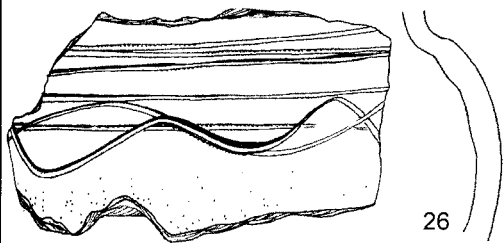

69

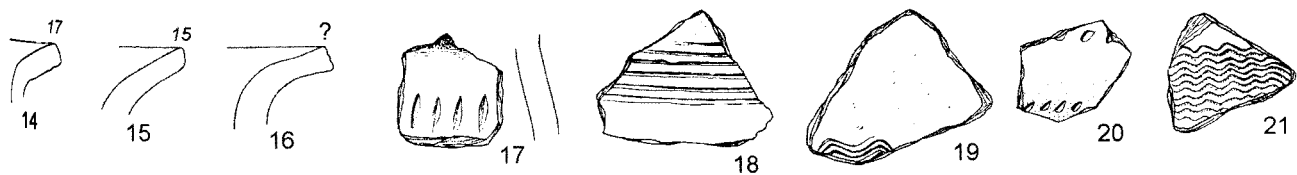
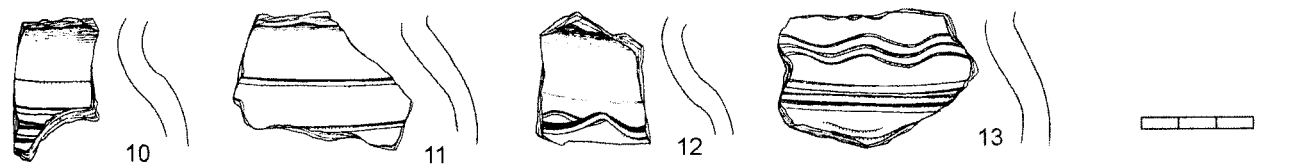
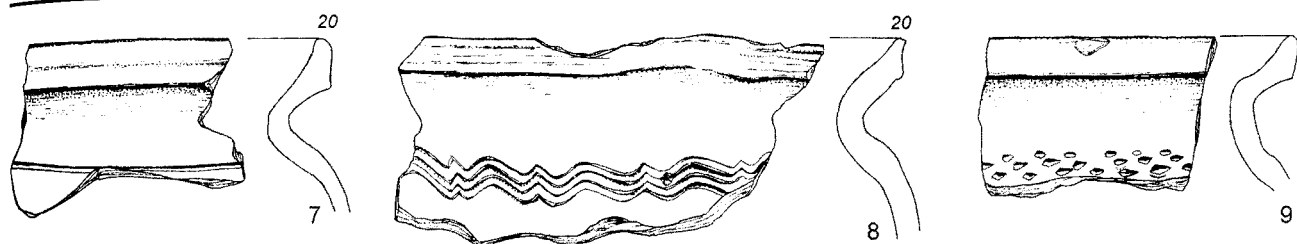
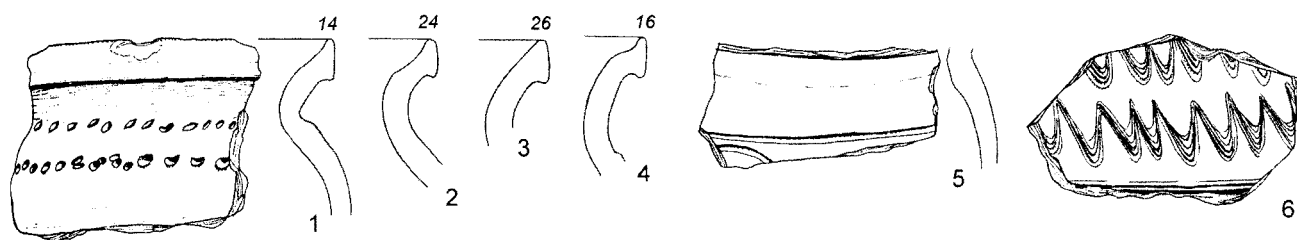
OBR. 16c

OBR. 17a

OBR. 17b

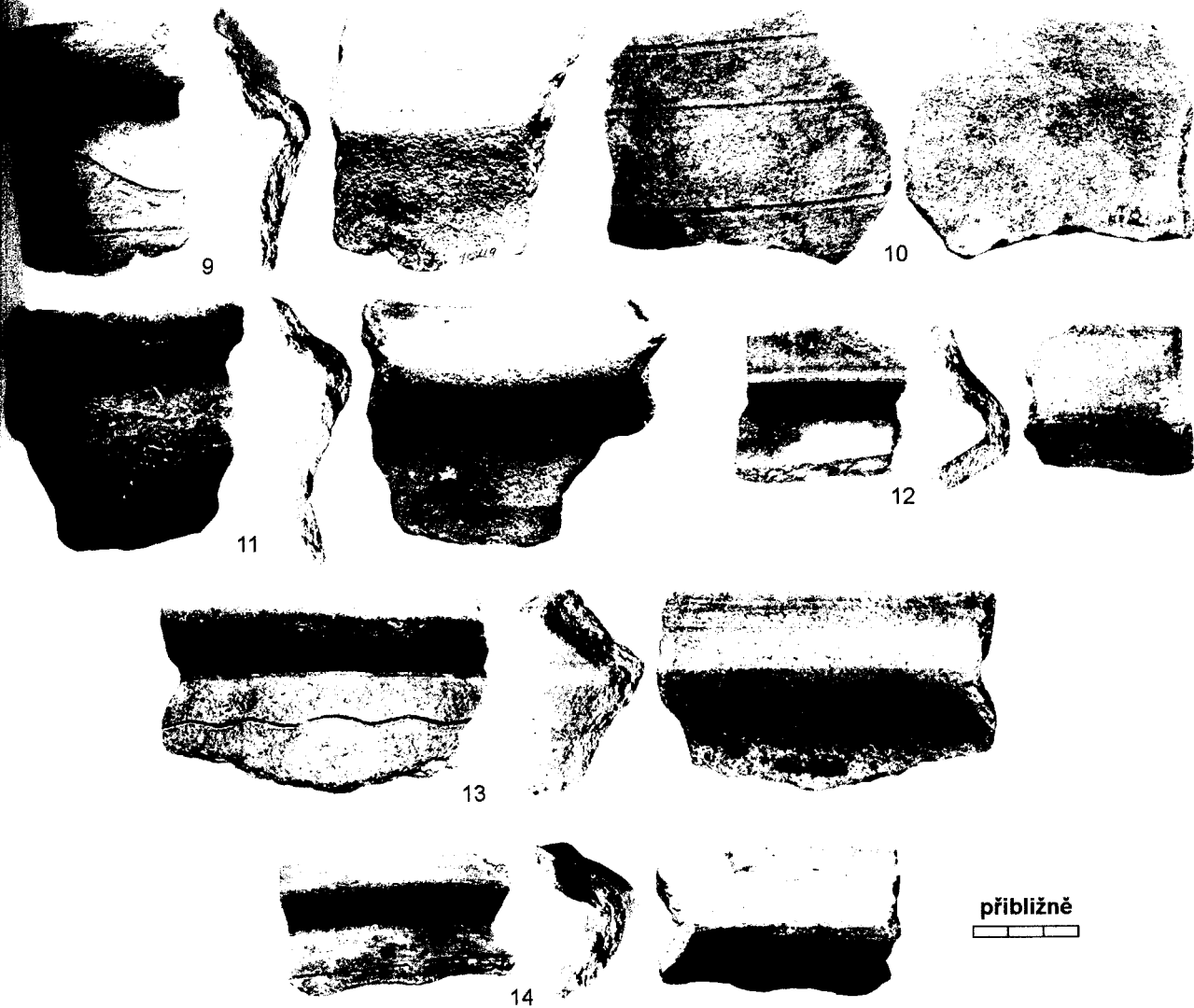
OBR. 18

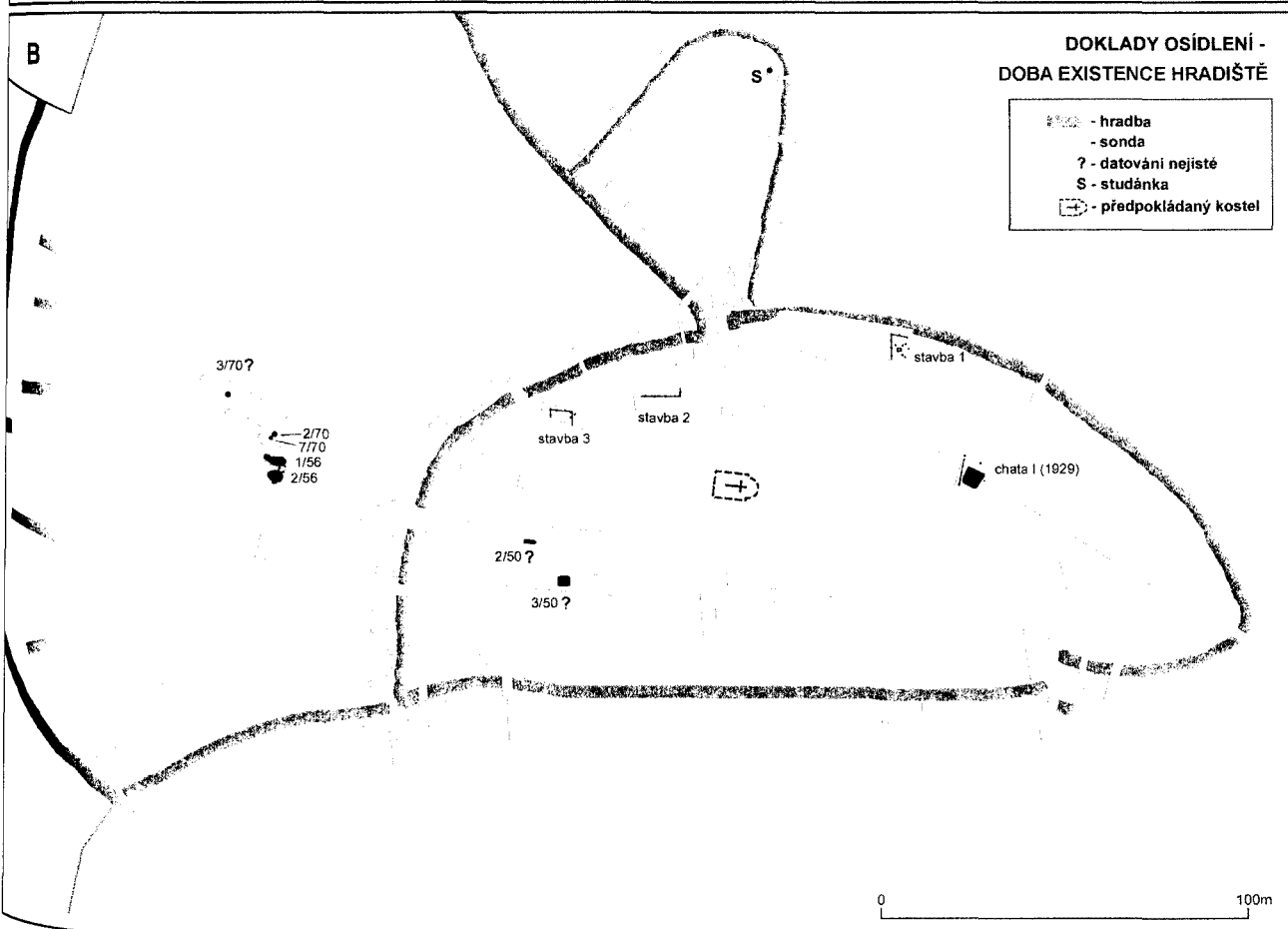
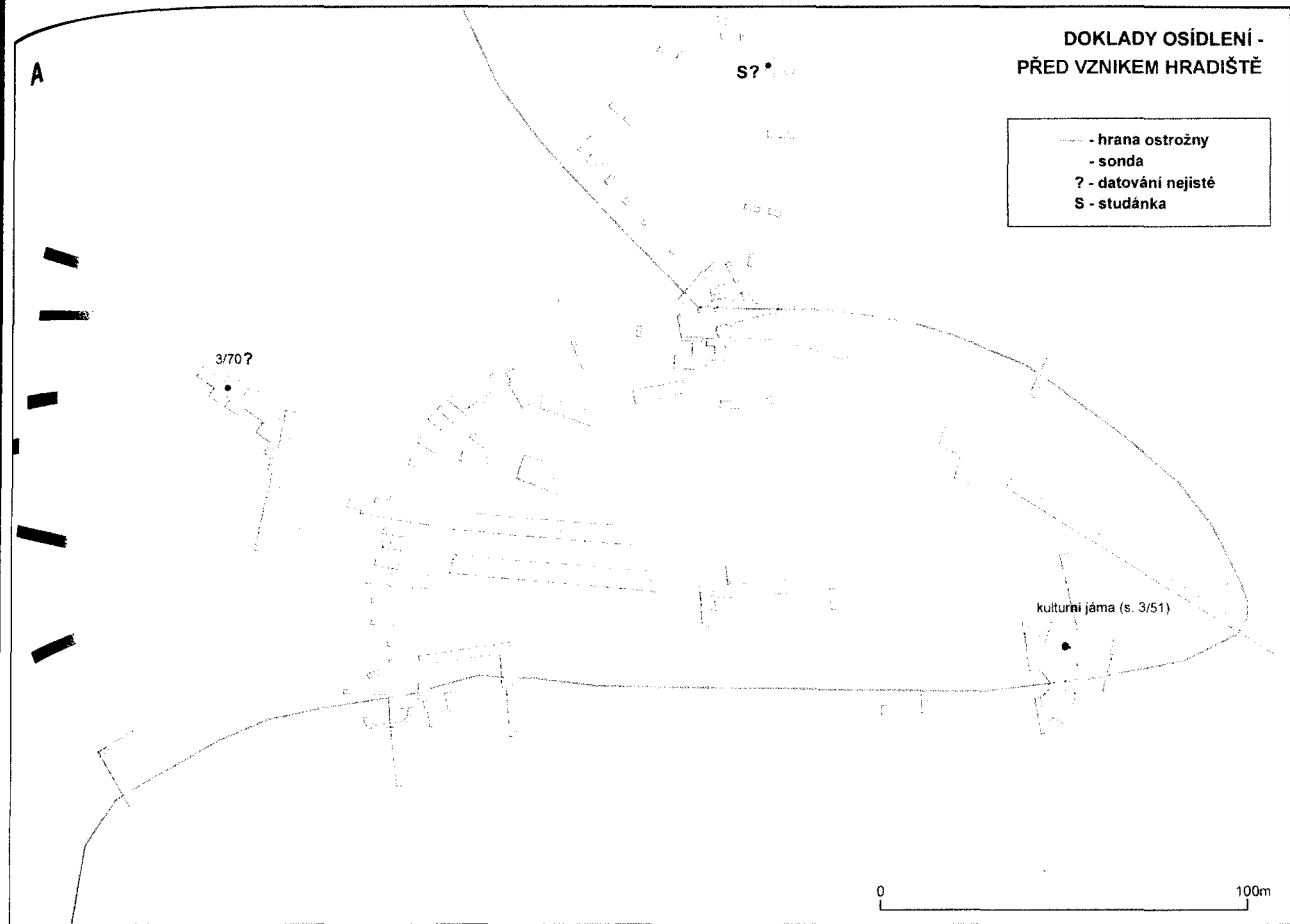

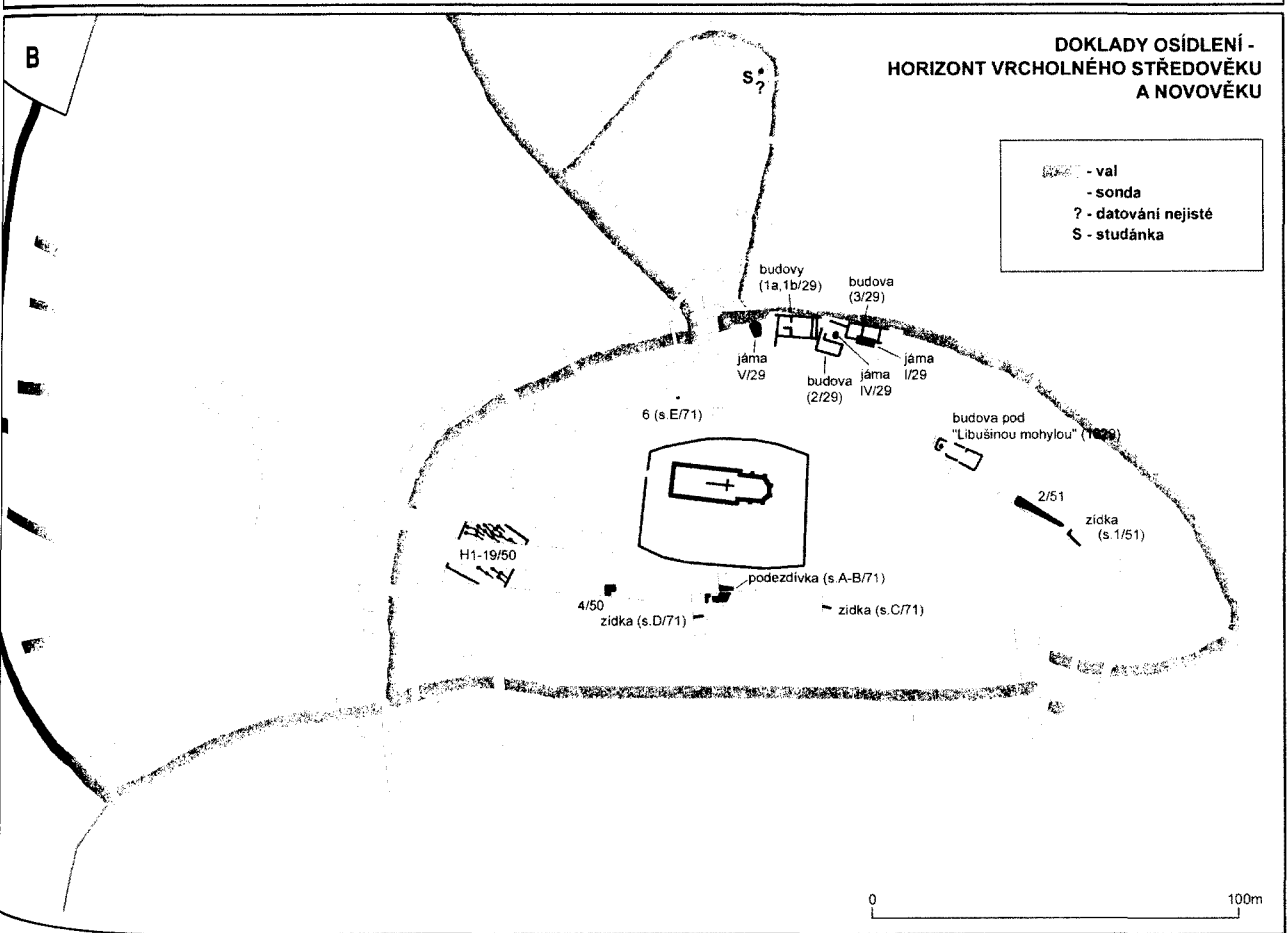
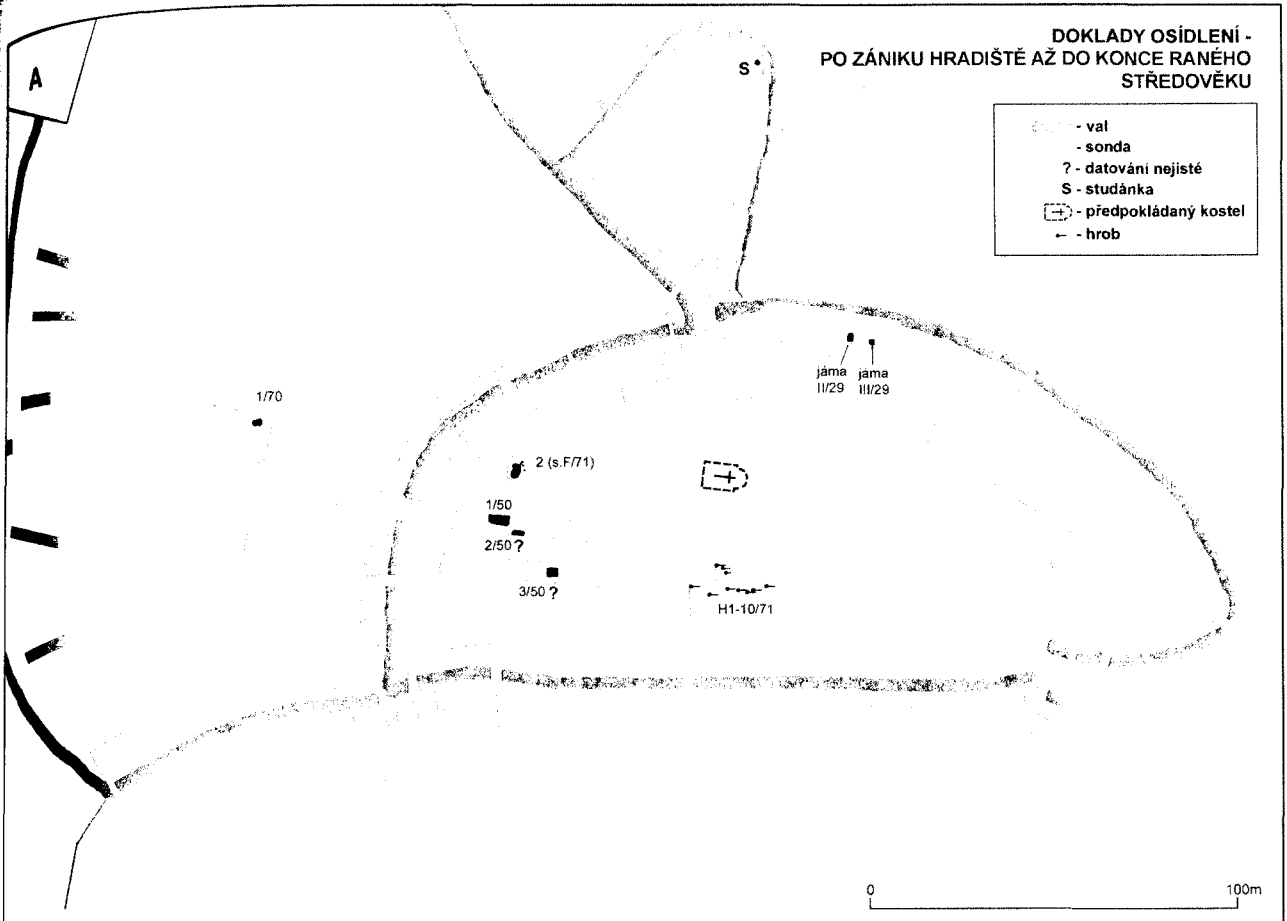
přibližně

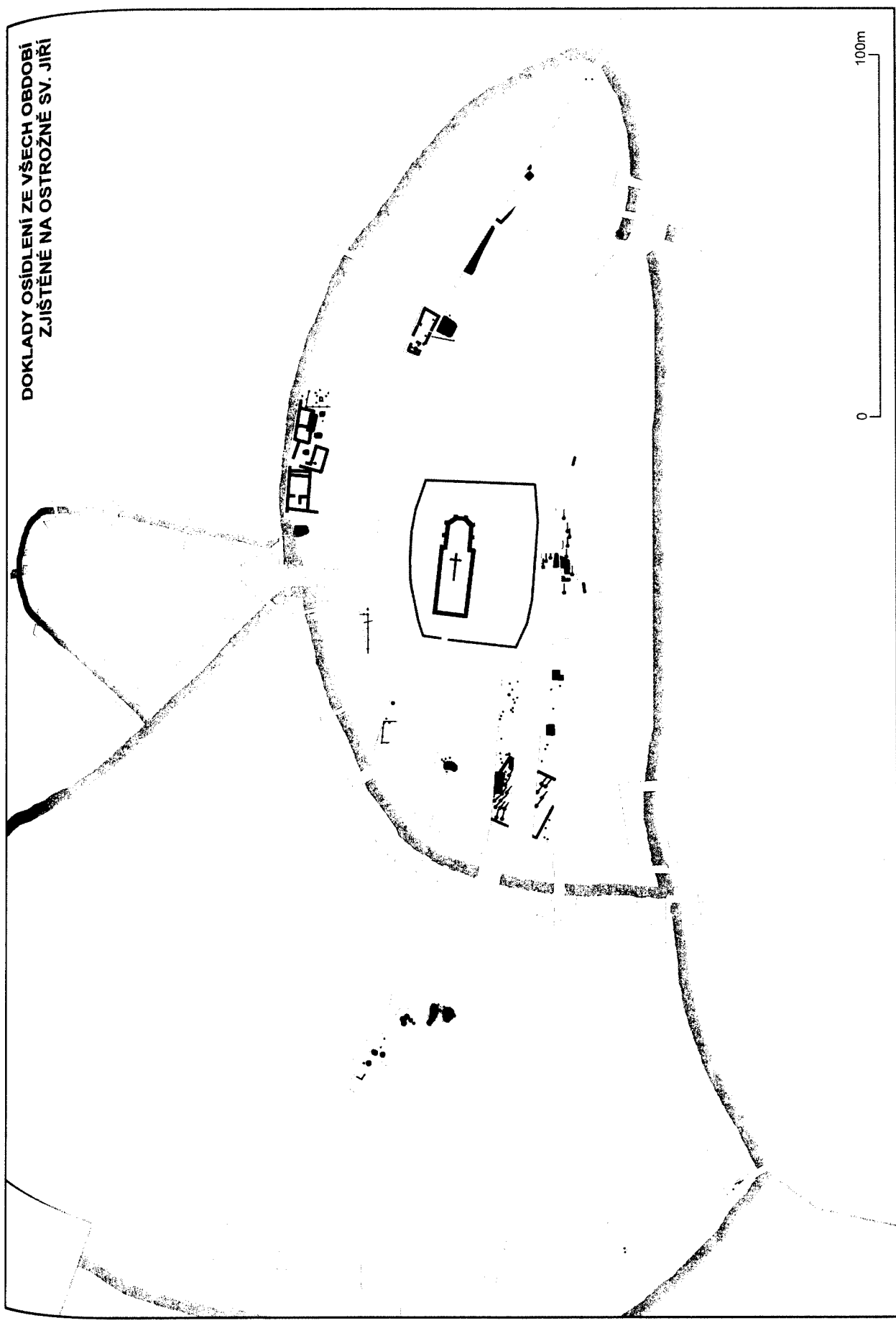

OBR. 19b

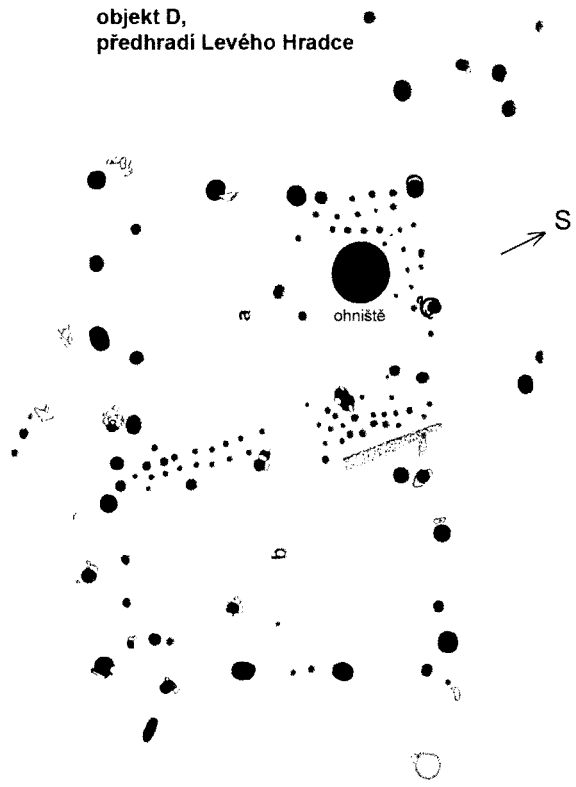
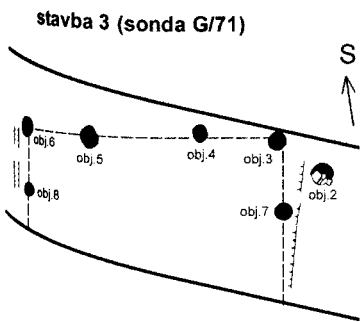
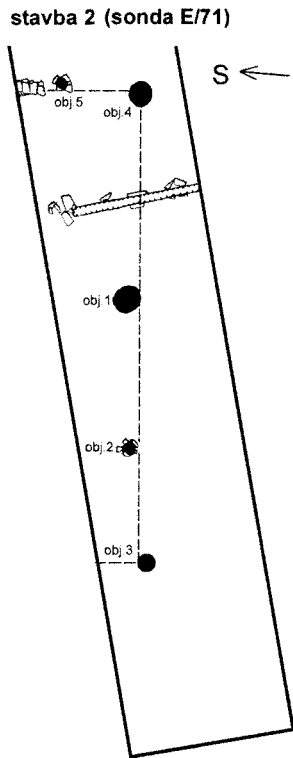
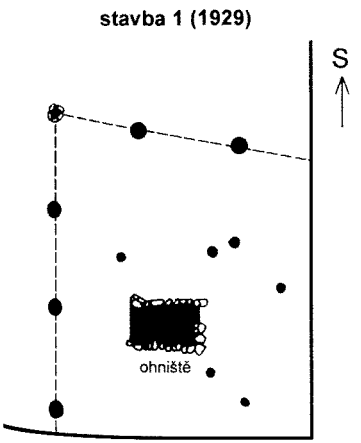
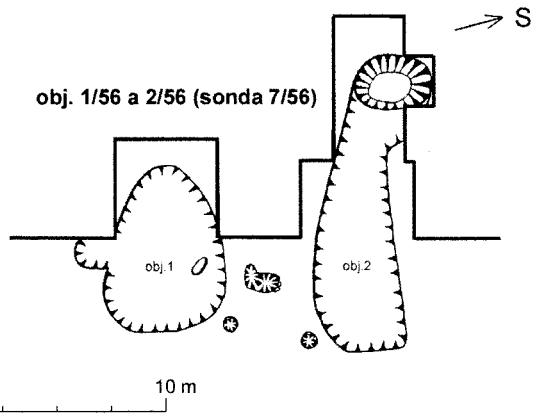
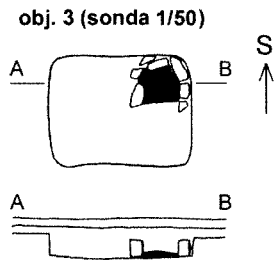
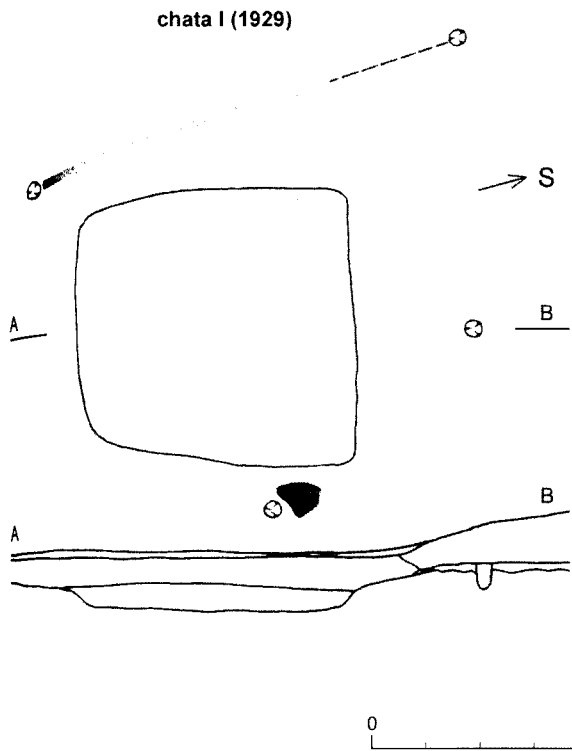

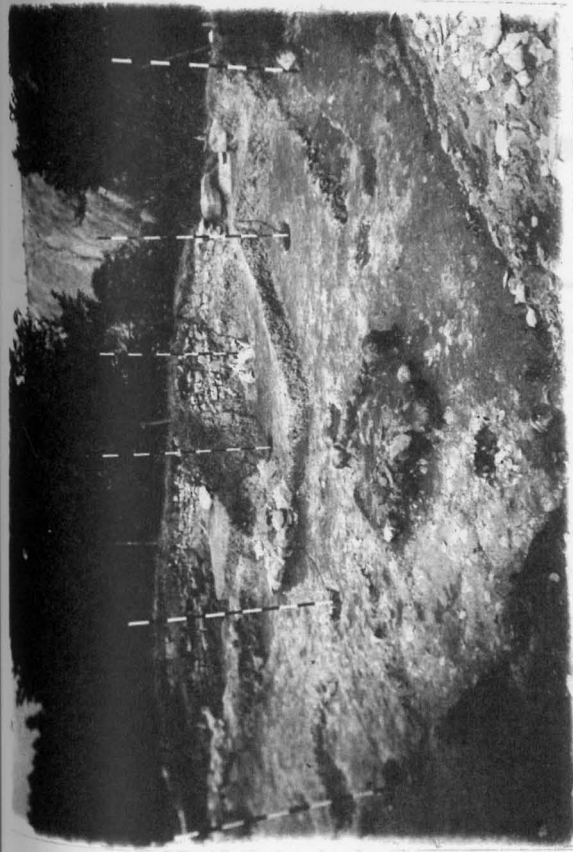

DOKLADY OSÍDLENÍ ZE VŠECH OBDOBÍ
ZJIŠTĚNÉ NA OSTROŽNĚ SV. JIRÍ

OBR. 22

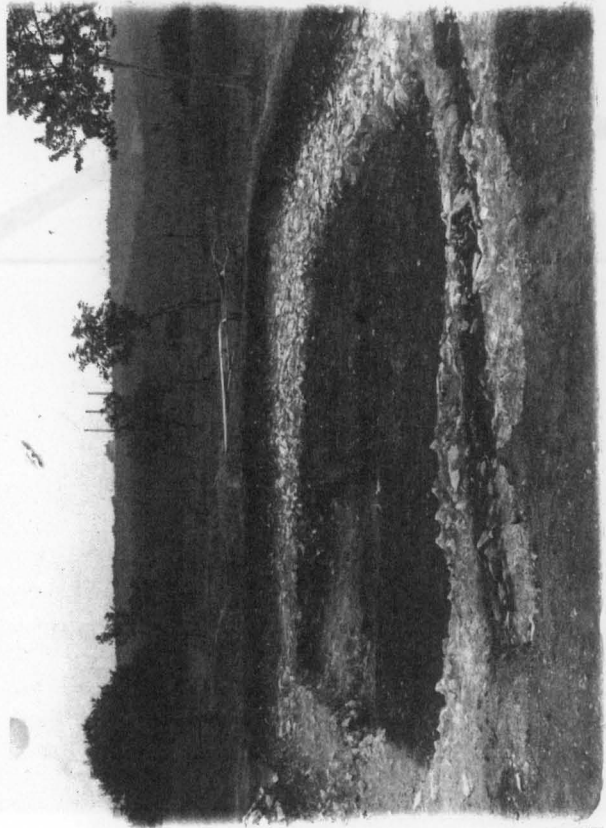

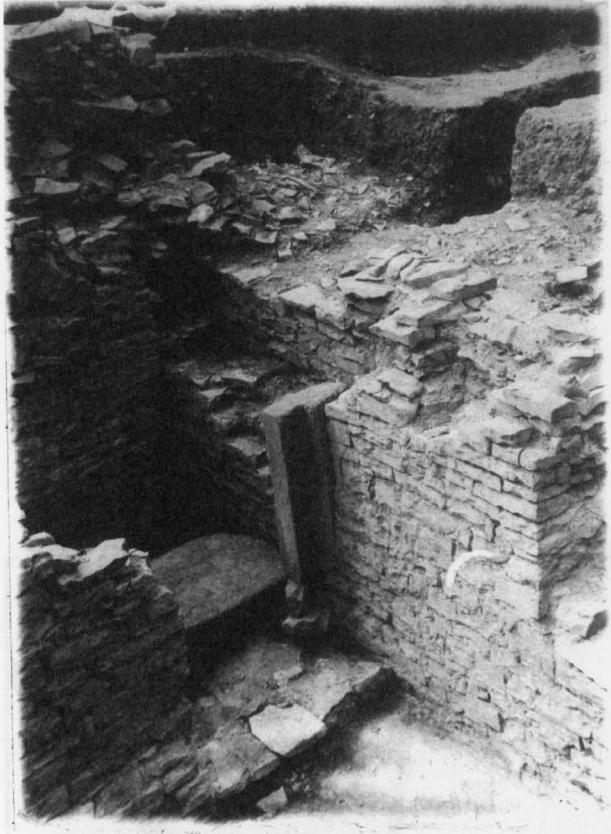
1

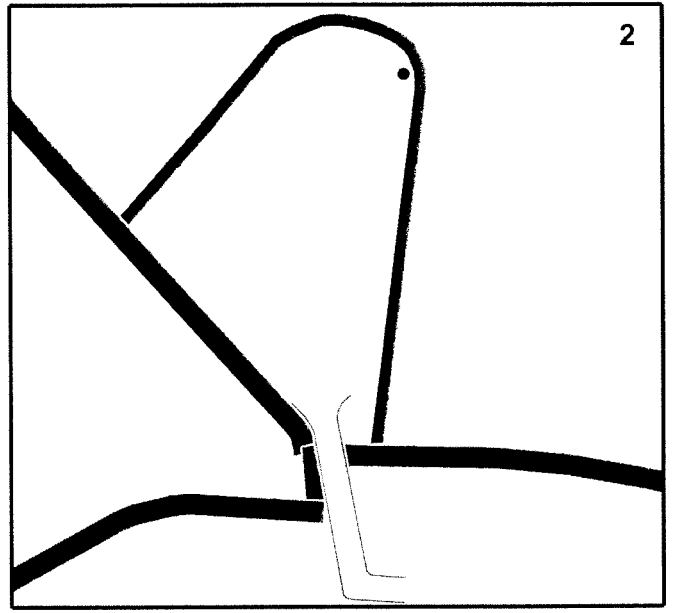
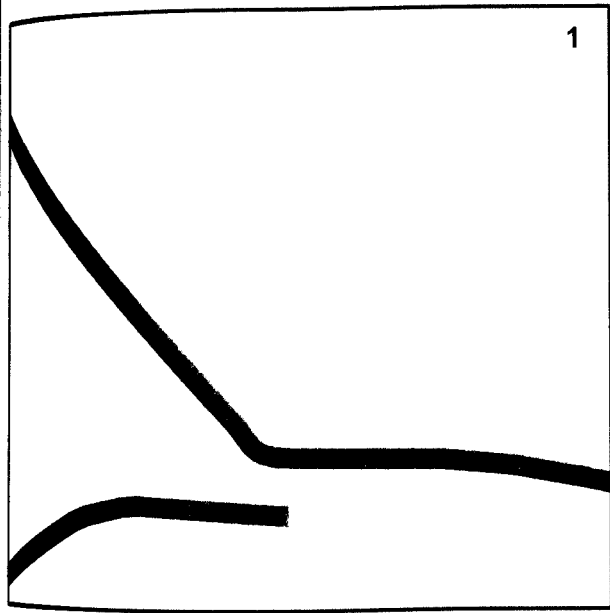
2

3

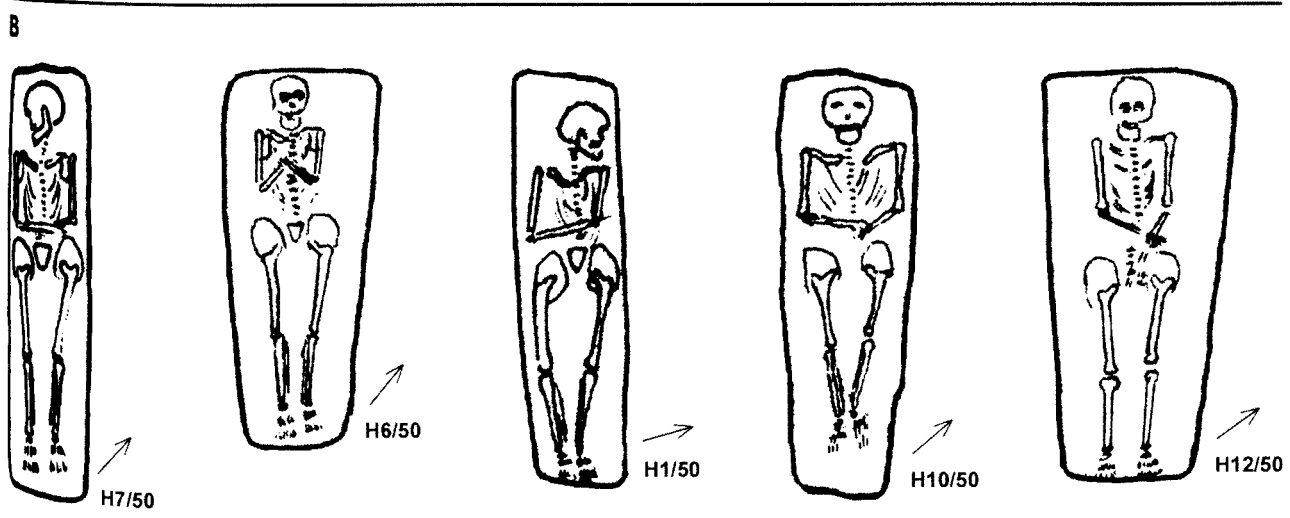
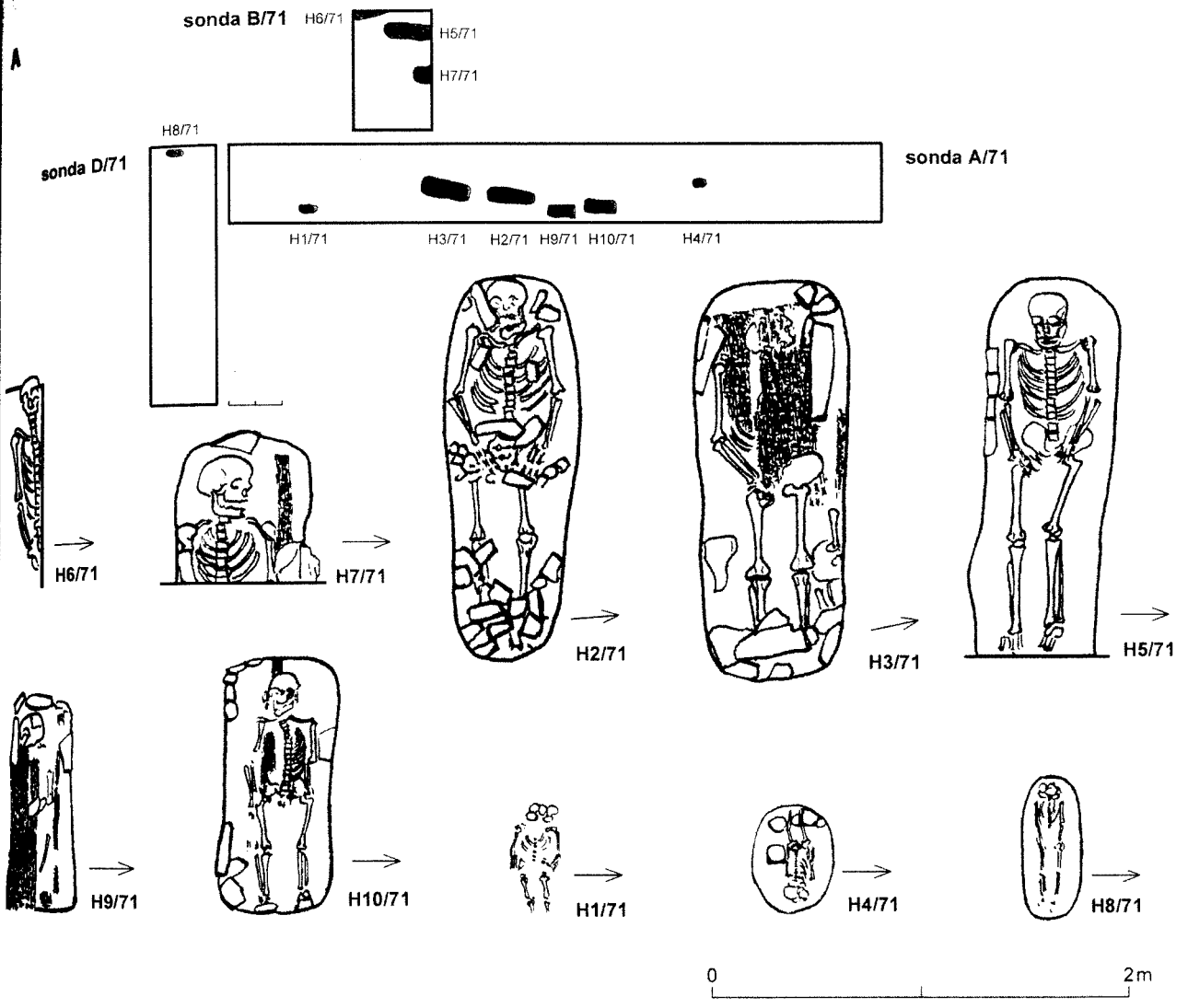

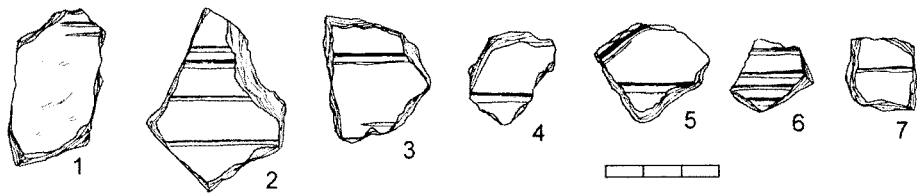
4

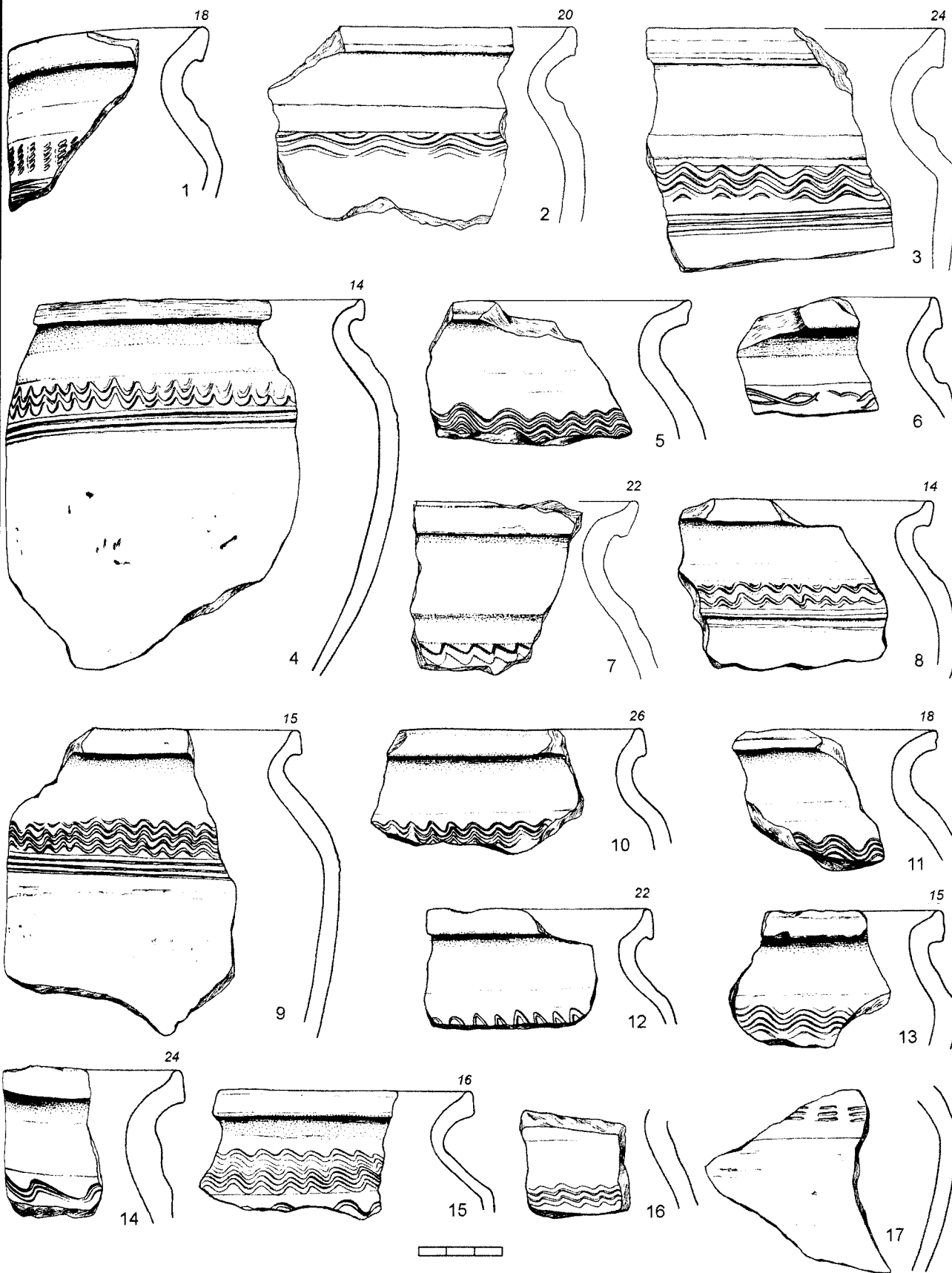
OBR. 25

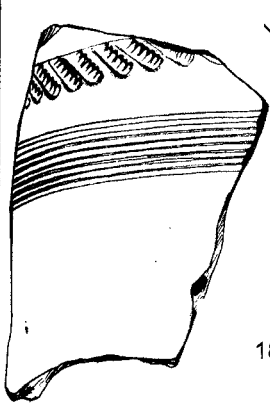

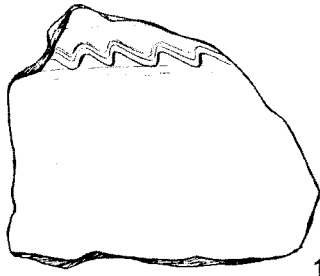
OBR. 27

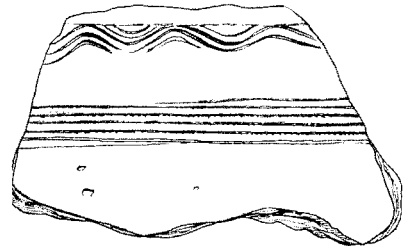
OBR. 28a

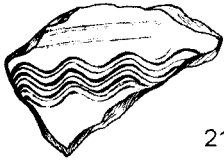
18

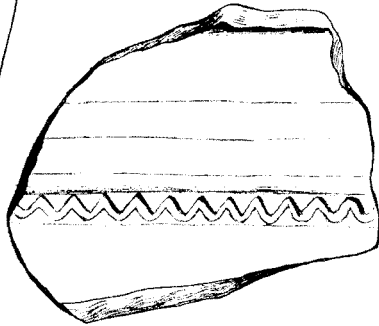
19

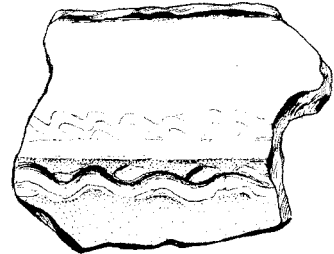
20

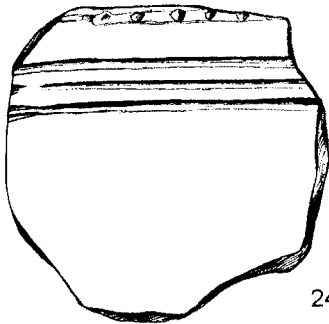
21

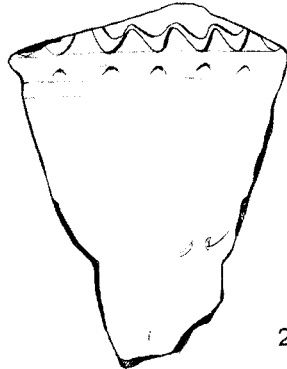
22

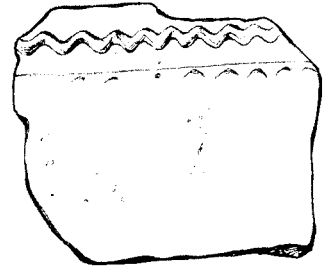
23

24

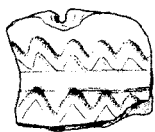
25

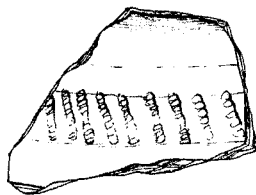
26

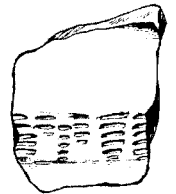
27

28

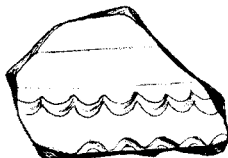
29

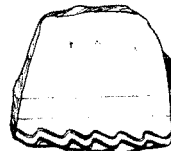
30

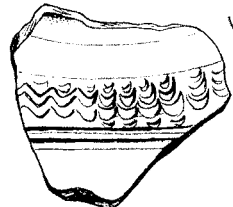
31

32

33

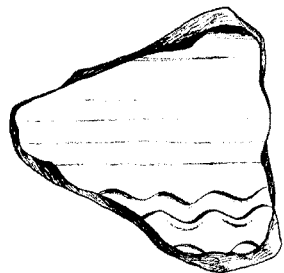
34

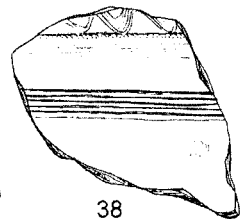
35

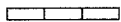
36

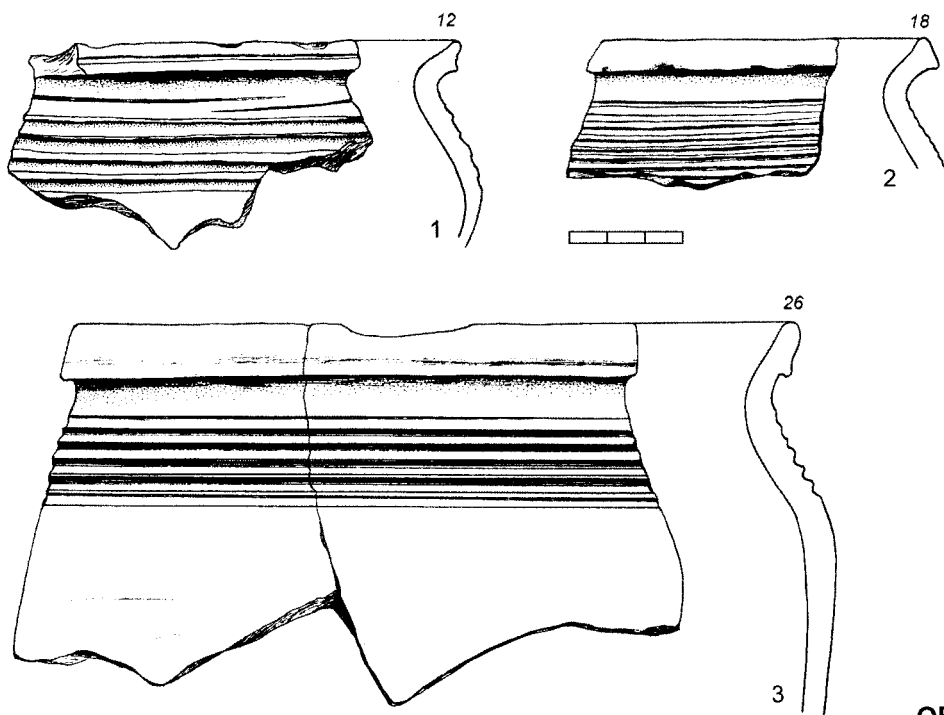

37

38

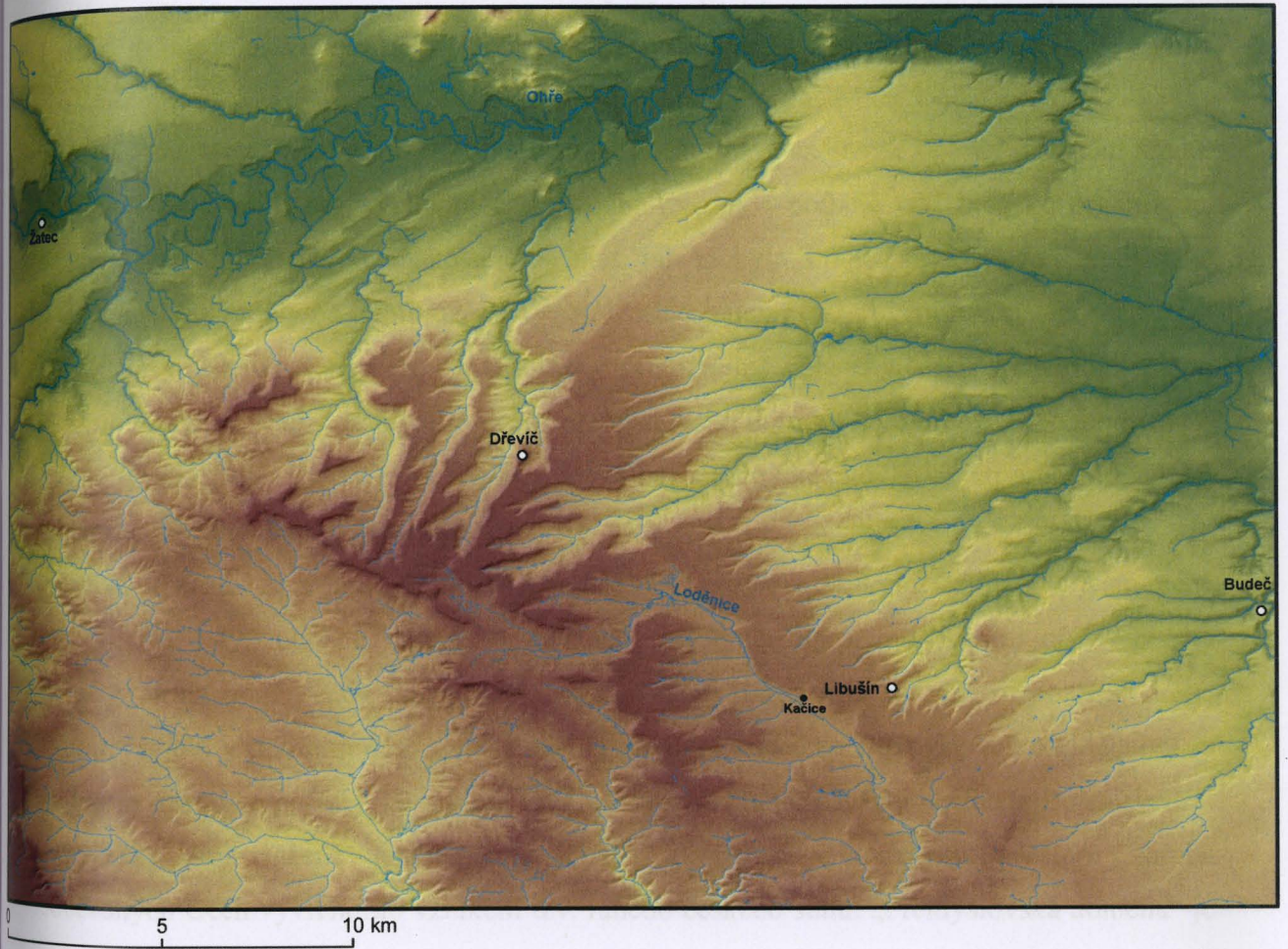

OBR. 29

KAPITOLA 3

K vývoji hradišť v jádru Čech se zretelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuze)¹⁴⁷

... se zabývá raně středověkými hrady v centrální části Čech, tedy na území spjatém s počátky přemyslovské a se vznikem raného žesobého státu. Nejprve se zabýváme datovanými hrady, které jsou dosud odkázány pouze na archeologické prameny, jejichž chronologie se v posledních letech výrazně upřesnila. Na základě přehledné bilance pak dospíváme ke stručnému nastižení vývoje

OBR. 30

... pojem označující nevelký politický útvar ovládaný touto dynastií do doby, než nastoupil Boleslav I. na knížecí stolec. Existenci takového panství ve střední Čech lze na počátku 10. století doložit pisemnými prameny,¹⁴⁸ avšak při hledání jeho konkrétní podoby jsme odkázáni podstatně jen na prameny archeologické. Ty bychom chtěli v následujícím textu kriticky

¹⁴⁷ Text bude publikován v *Archeologických rozhledech* 2010.
¹⁴⁸ Přesně indície pro existenci dalších osmi území české kotliny neovládaných Přemyslovci shledal J. Šedivý (1983: 73–74), který uvádí Vladimírovo stěhování s Loučevským vévodou, údaj o původu Libušínů z jiné provincie (1022), zmínku o dalších změnách územních se Václavových postržnic. V blízkých plátních zver se zmínka o vyplnění Čech Jindřichem I. v r. 1029 a per-... o liché záte.

KAPITOLA 5

K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně

(příspěvek do diskuze)¹⁴⁷

Text se zabývá raně středověkými hrady v centrální části Čech, tedy na území spjatém s počátky Přemyslovců a se vznikem raného českého státu. Nejprve se zabýváme datováním hradů, které je většinou odkázáno pouze na archeologické prameny, jejichž chronologie se v posledních letech poměrně výrazně upřesnily. Na základě přehledné bilance pak dospíváme ke stručnému nástinu vývoje hradů, který se pokoušíme zasadit do rámcových historických souvislostí. V závěru jsou poznatky konfrontovány s dosavadním pojetím tzv. přemyslovské domény, které bude nutné podle našeho názoru přehodnotit.

Některé raně středověké politické útvary se od počátku své existence opíraly o systém hradů, což platí především pro východní část střední Evropy v podobě tzv. hradské organizace. Máme proto dobrý důvod opakovaně se ptát, jak to bylo s raně středověkými hrady také v Čechách, jaký měly na tomto území vývoj, lze-li v jejich prostorovém rozmístění rozpoznat nějaký promyšlený systém atd. Tyto otázky samozřejmě nejsou v české archeologii ničím novým – dodnes v ní dominuje koncept přemyslovské domény vytvořený *J. Slámou* (např. 1977, 70-75; 1983; 1987; 1988, 71-80), který byl široce akceptován nejen archeologickým bádáním a nejen v České republice.

Nestává se často, že se raně středověká archeologie protne s „velkými dějinami“; ještě méně obvyklé je, když obohatí dějepis o poznatky zásadního významu. Teorie přemyslovské domény vrhla nové světlo na počátky českého státu tím, že na základě rozpoznání určité skupiny hradů v centrální části Čech odhalila původní knížectví Přemyslovců rozkládající se na tomto území na počátku 10. století. Překročení jeho hranic v r. 936 knížetem Boleslavem I. (935-972) doprovázené podmaněním cizích „knížectví“ v ostatním prostoru zhruba současných Čech vyvrcholilo vznikem tzv. raného českého státu. „Přemyslovská doména“ je tedy pojem označující nevelký politický útvar ovládaný touto dynastií do doby, než nastoupil Boleslav I. na knížecí stolec. Existenci takovéhoho panství ve středu Čech lze na počátku 10. století doložit písemnými prameny,¹⁴⁸ avšak při hledání jeho konkrétní podoby jsme odkázáni v podstatě jen na prameny archeologické. Ty bychom chtěli v následujícím textu kriticky

¹⁴⁷ Text bude publikován v *Archeologických rozhledech* 2010.

¹⁴⁸ Písemné indicie pro existenci dalších území uvnitř české kotliny neovládaných Přemyslovci shrnul *J. Sláma* (1988, 72, 74), který uvádí Václavovo střetnutí s kouřimským vévodou, údaj o původu Ludmily z jiné provincie Čechů, zmínku o dalších knížatech účastnících se Václavových postřížin, Widukindův plurální tvar ve zmínce o zpoplatnění Čech Jindřichem I. v r. 929 a pověst o lucké válce.

shrnout. Naše otázka nezní, jestli doména existovala, ale jak je možné jí identifikovat archeologickými prostředky.

Slámovu teorii přemyslovské domény, vytvořenou v průběhu 70.-80. let minulého století, lze shrnout následovně. V jádru středních Čech (*obr. 1*; mapový výsek je uměle zvolený) je dnes známo bezmála 20 raně středověkých hradišť různého stáří. Tento badatel si mezi nimi povšiml pěti hradišť (Mělník, Stará Boleslav, Lštění, Tetín a Libušín; *obr. 1*) kvůli jejich pravidelné vzdálenosti od centrálně umístěné Prahy (26 až 34 km), kolem níž vytvářejí jakýsi pětiúhelníkový útvar (srov. *obr. 1*). Charakteristickými znaky těchto opevněných lokalit je poloha na okraji sídelních enkláv a zároveň v blízkosti nadregionálních komunikací vycházejících paprčitě z Prahy. Podle J. Slámy postačují tyto skutečnosti k tomu, aby bylo možné pokusit se vysvětlit existenci hradů jedinou společnou příčinou (např. *Sláma 1977*, 71, pozn. 7). Z ludmílských a václavských legend vyplývá, že nejstarší dějiny Přemyslovců se odehrávaly přibližně právě v prostoru vymezeném těmito pěti hradišti (na dvou z nich dokonce pobyt Přemyslovců přímo uvádějí – ve Staré Boleslavi a v Tetíně), z čehož J. Sláma usoudil, že byly vybudovány na obvodu nejstaršího přemyslovského knížectví, které měly chránit a zároveň efektivně spravovat a exploatovat. Konkrétní představa o územním rozsahu přemyslovské domény tak byla na světě. Vedle obvodových hradišť a centra domény (představovaného od konce 9. století Pražským hradem, čemuž nasvědčují písemné údaje), byly do systému zahrnuty ještě dvě hradiště – Budeč a Levý Hradec, které byly podle poznatků dostupných v 80. letech považovány za starší. Celý tento systém opevněných center byl podle J. Slámy vybudován kolem přelomu 9. a 10. století, s největší pravděpodobností za knížete Spytihněva (895-915) (*Sláma 1988*, 79). Poslední společnou a důležitou charakteristikou všech uvedených opevněných lokalit je dle tohoto badatele přítomnost kostelů, které zároveň představují nejstarší známé sakrální stavby v Čechách.¹⁴⁹ Jejich existenci v době před zahájením vlády Boleslava I. lze doložit písemnými nebo archeologickými prameny na Pražském hradě, v Levém Hradci, Budči, Tetíně a ve Staré Boleslavi. Jedním dechem ale nutno dodat, že takovéto datování kostelů na zbývajících hradech v Mělníku, Lštění a Libušíně není možné nijak prokázat, přestože je zde v této době J. Sláma předpokládá.

Hlavní význam uvedené teorie spočívá v tom, že vytváří jeden z klíčových stavebních kamenů naší dnešní představy o politické geografii Čech na konci 9. století a v prvé třetině 10. století. Bezesporu rozhodujícím tmelícím prvkem a jádrem celé konstrukce je myšlenka o

¹⁴⁹ Využívá se zde poznatek odvozený z písemných pramenů o úzkém sepjetí christianizace s uchopením politické moci prvými historicky známými Přemyslovci.

záměrném vybudování soustavy pěti obvodových hradišť a zároveň jejich datování do doby před vládou Boleslava I. Na tuto argumentaci se v následujícím zaměříme.

Nejprve musíme uvést, že datování vzniku jednoho z obvodových hradišť (Lštění) nebylo v době vzniku Slámovy koncepce známé a proto se pouze předpokládalo, že mezi ně náleží. Od té doby nepřibyly ze Lštění žádné nové prameny, takže tato lokalita nemůže posloužit jako argument proti teorii přemyslovské domény, ale zároveň ani v její prospěch. K některým změnám v poznání hradišť ve sledované centrální části Čech ale přeci jen od vzniku koncepce došlo. Nedávný výzkum opevnění hradiště v Mělníku vedl ke změně datování jeho vzniku z původně předpokládaného období Splytihněvovy vlády hlouběji do 9. století (*Meduna 2003*). Změna nastala rovněž v případě hradiště Budeč, považovaného dříve za starší prvek mezi středočeskými opevněnými lokalitami, který měl být podle původní koncepce adaptován do později vzniklé přemyslovské domény. Revizní zpracování výzkumů tamějšího opevnění však posunulo vznik tohoto hradiště z počátku 9. století přibližně do období posledních dvou desetiletí 9. století až počátku 10. století (*Bartošková 2004, 783-786; Bartošková – Štefan 2006, 728*), čímž se úvahy o jeho původní funkci ocitly v jiném světle. Přestože posuny v chronologickém zařazení Budče a Mělníku modifikují některé výkladové pasáže Slámovy teorie (srov. *Sláma 2005, 54*), samy o sobě ještě nepostačují k jejímu přehodnocení. Mnohem závažnější poznatky však přineslo až revizní zpracování archeologických nálezů dalšího z předpokládaných obvodových hradišť domény, které se nachází u Libušína.

Pro naše účely postačí shrnout pouze nejdůležitější výsledky studia této lokality, které jsou podrobněji publikovány na jiném místě (*Varadzin v tisku*). Písemné prameny nepřinášejí o datování libušínského hradiště žádné údaje, avšak v minulosti zde byly provedeny poměrně rozsáhlé archeologické výzkumy, které vedle řady různých témat dovolují řešit také otázku jeho datování. Původní zařazení hradiště na konec 9. století publikované na počátku 70. let (*Váňa – Kabát 1971; Váňa 1973, 62-68, 71-72*), které J. Sláma převzal, bylo založeno na kombinaci historických úvah a datování některých artefaktů. Ony artefakty však z dnešního pohledu můžeme označit za chronologicky nedostatečně citlivé. Naproti tomu nově předložené datování se opírá o chronologicky citlivější keramiku s kalichovitými okraji pocházející z dřevohlinité výplně hradby a z podkladové vrstvy pod ní, kde byla získána ve dvou samostatných sondách. Protože keramika se v místě nálezu ocitla při výstavbě hradby (intruzi můžeme s velkou pravděpodobností vyloučit) a protože tato hradba představuje součást nejstaršího opevnění na lokalitě, poskytují uvedené nálezy *terminus ad/post quem* pro chronologické zařazení libušínského hradiště. Počátky výroby keramiky s kalichovitými

okrají spadají podle současných poznatků nejdříve na přelom 1. a 2. třetiny 10. století (srov. níže). Mezi zmíněnými nálezy se vyskytují i pokročilejší formy této keramiky, takže je možné, že výstavba hradby proběhla dokonce ještě o něco později. V každém případě libušínské hradiště bylo založeno sotva dříve než za vlády Boleslava I. (935-972), kdy již přemyslovská doména přestala plnit svou původní úlohu. Z toho vyplývá, že libušínské hradiště není možné využít jako jeden ze stavebních kamenů při identifikaci domény, jak se o to pokusil J. Sláma.

Za toto zjištění vděčíme posunu v datování středočeské raně středověké keramiky, k němuž došlo během posledních dvou desetiletí. Vystává proto otázka, jak je to s chronologií i u ostatních hradišť v jádru Čech. Předtím, než se na tuto otázku pokusíme odpovědět, shrňme nejprve stručně současné opory datování keramiky v 9. a 10. století, kdy došlo ke změně struktury opevněných lokalit na tomto území. Uvedené období můžeme dnes rozdělit do čtyř úseků vývoje keramiky.¹⁵⁰

1. Střední doba hradištní. Okraje jsou v této době prostě vykloněné a jednoduše seříznuté (bez jakéhokoliv tvarování konce). Výzdoba je takřka výlučně hřebenová, vlnice s drobnou amplitudou, mnohdy neumělá, jakoby pomalu a opatrně vytvářená, někdy nasazovaná blízko hrdla. Z hlediska uplatněné výzdoby a technologie zpracování se tato keramika vyznačuje značnou variabilitou svědčící patrně nepřímo o velmi atomizované hrncířské produkci. Datování zhruba od průběhu 1. pol. 9. století do konce téhož věku; začátek intervalu je jenom pravděpodobným odhadem (např. *Bartošková 1997a*, 44, obr. 4-5; *Bartošková – Štefan 2006*, 728; *Boháčová 2003*, 264). Geografický výskyt této keramiky zaznamenáváme ne celém zkoumaném území (viz jednotlivé lokality).

2. Úsek vývoje keramiky, který lze charakterizovat na nálezech z prvního sídlištního horizontu na předhradí budečského hradiště v poloze Na Kašně (*Bartošková 1997*). K jednoduchým seříznutým okrajům (*o. c.*, obr. 3: I) z předchozího období přistupují okraje s vytaženou horní nebo dolní hranou (*o. c.*, obr. 3: V-VII) nebo s koncovou ploškou upravenou do širší lišty (*o. c.*, obr. 3: VIII) a konečně límcovitý typ okraje či jeho „přechodové“ tvary (*o. c.*, obr. 3: II-III). Ve výzdobě stále převažuje použití hřebenu, ovšem poprvé se projevuje jednoduchá linie nebo vlnovka (zhruba 25 %); objevuje se také dvojité rydlo. Oproti předchozí době se setkáváme se svižně vytvářenou hřebenovou vlnicí (často s vysokou amplitudou) a rovněž hřebenovou vlnicí vyrytou v pásu s rovnými okrají (jakoby přes šablonu; *o. c.*, např. obr. 9: 7;

¹⁵⁰ Za četné podnětné rozhovory jsem zavázán A. Bartoškové a I. Boháčové.

11: 9; 12: 3). Pro hmotu je – alespoň v případě Budče – oproti dřívější době typická zanedbatelná přítomnost slídy a také nástup šedé keramiky s krupicovitým povrchem, jež se brzy stane dominantní keramickou třídou ve středu Čech. Samozřejmě nepředpokládáme, že nástup všech keramických prvků definovaných v prvním sídlištním horizontu v Budči - Na Kašně nastoupil ve stejnou dobu, a současně považujeme za nanejvýš pravděpodobné, že některé tyto prvky se ve středních Čechách vyskytovaly již před zahájením osídlení v Budči - Na Kašně. Protože však tyto prvky nebo skupiny zatím nedokážeme od sebe časově oddělit, dovoluujeme si je v tomto textu zjednodušeně označovat za reprezentanty jediného úseku keramického vývoje. Jeho datování se opírá o nálezovou situaci na Budči a také na Pražském hradě. V prvním případě pochází příslušná keramika ze sídlištní etapy, v níž byla nalezena část vysokoobloukové ostruhy tvaru U se čtvercovými ploténkami, datovatelné rámcově do poslední čtvrtiny 9. – 1. pol. 10. století. Ve vrstvách náležejících druhé sídlištní etapě, která tyto keramické nálezy překryla, se již objevila mladší keramika s kalichovitými okraji (a s nimi ostruha s dlouhým vykloněným bodcem spadající do 2. pol. 10. století; *o. c.*, 112-113), jejíž nástup (srov. níže) vytváří zároveň horní datovací interval. Spodní interval výskytu tohoto úseku spadá před r. 915, neboť jeho keramické reprezentanty nacházíme rovněž v tělese hradby vybudované nejpozději v době vzniku rotundy sv. Petra, postavené podle písemných pramenů Spytihněvem I. (895-915) (*Bartošková 2003a*, obr. 16: 1). Nástup některých prvků této keramiky však nepochybně spadá hlouběji do minulosti, snad již do poslední čtvrtiny 9. století, kdy jejich přibližný výskyt (na základě datování zmíněné vysokoobloukové ostruhy) předpokládá *A. Bartošková (2004, 783-786; Bartošková – Štefan 2006, 728)*. Další chronologické opory získáváme z Pražského hradu, odkud máme k dispozici dendrodata, s nimiž konfrontovala vývoj keramiky *I. Boháčová (2001)*. Límcovité okraje, které jsou součástí tohoto vývojového keramického úseku, se zde objevují ve vrstvách nasedajících na tyl nejstarší dřevohlinité hradby vybudované v letech 908-917 nebo bezprostředně poté (*o. c.*, 264, 275). Avšak některé reprezentanty pojednávaného keramického úseku nacházíme již v tělese této hradby (na několika místech)¹⁵¹ a pocházejí tedy z doby před r. 908-917. Geografický výskyt keramiky zahrnované do tohoto úseku byl patrně nemalý, příslušné zlomky zaznamenáváme vedle Prahy, Levého Hradce, Budče také v Libušíně a ve Staré Boleslavi.

3. Archaická keramika s kalichovitými okraji, kterou lze podle našeho názoru nejlépe charakterizovat pomocí nálezů z hradiště v Dolních Břežanech (*Čtverák – Lutovský 1999*).

¹⁵¹ *I. Boháčová (2001, 264)* uvádí „varianty blízké se vodorovně vyloženým okrajům“, „nízká okružní“, zřejmě totožná s okraji typu VIII podle *A. Bartoškové (1997, obr. 3: VII)* nebo výzdobu dvojitým rydlem atd.

Mezi okraji vynikají především štíhlé a dlouhé kalichovitě prohnuté varianty (o. c., obr. 12: 1, 2; 14: 2; 16: 5; 17: 4; 18: 10) nebo varianty s prožlabením na vnější straně (o. c., obr. 10: 2; 11: 1; 14: 3; 15: 5, 7; 17: 5). Přitom nadále pokračují některé okraje z předchozího období (zhruba v poměru 1 : 3), nikoliv ale límcovitého typu (o. c., např. obr. 11: 2; 15: 1; 18: 8, 9; 19: 1). Keramika s archaickými kalichovitými okraji se ve výzdobě vyznačuje ještě častým použitím hřebene, souběžně s tím však oproti předchozímu období vzrůstá počet zlomků s jednoduchou výzdobou (zhruba 40 %). Pro hmotu je charakteristické ostřívo vystupující krupicovitě na povrch, v barvě střepu se objevuje šedá až bělavá (o. c.). Intervalové datování tohoto horizontu je dáno na jedné straně nástupem kalichovitých okrajů obecně, k němuž došlo sotva dříve než na konci 1. třetiny 10. století,¹⁵² jeho horní interval navrhuje ztotožnit s vymizením hřebenové výzdoby, které spadá nejpozději do 3. třetiny 10. století. Při posledně uvedeném datování se opíráme o nálezy z vyšehradského hradiště, o němž díky numismatickému bádání víme, že existovalo nejpozději v 80. letech 10. století (Petráň 1998, 175-184) a zároveň mezi jeho četnými keramickými nálezy se hřebenová výzdoba vyskytuje již ve zcela zanedbatelném počtu.¹⁵³ Výskyt této keramiky zaznamenáváme zatím např. na hradišti v Dolních Břežanech, Vinoři, Libušínu, Levém Hradci a v Praze. I když stav publikací to neumožňuje jednoznačně prokázat, zdá se, že již nejstarší kalichovité okraje zaujímaly značnou část námi zkoumaného území, patrně obdobně jako jejich pozdější varianty.

4. Klasická keramika s kalichovitými okraji, která plynule navazuje na předchozí vývoj s tím rozdílem, že absentuje hřebenová výzdoba. Mezi okraji vynikají mimo jiné tzv. vysoké varianty, někdy doplněné výzdobou tzv. nehtových vrypů (Boháčová – Čiháková 1994, 177; Čiháková 1984, 260). Kalichovité okraje byly vystřídány horizontem s archaickými zduřelými a dalšími okraji někdy kolem poloviny 11. století, o čemž svědčí keramický soubor z Budče stratigraficky fixovaný před uložením pohřbu s mincí v ruce ze samého počátku 12. století (více k tomu Bartošková 1999). Výskyt této keramiky zaznamenáváme prakticky na celém

¹⁵² Pro datování počátku této keramiky disponujeme dvěma oporami: 1) datováním stratigrafické situace v Budči - Na Kašně, kde se kalichovité okraje objevují až ve druhém sídlištním horizontu (opory pro relativní i absolutní datování viz výše); 2) tato keramika následuje teprve po vyznění „klasických“ límcovitých okrajů, jejichž výskyt spadá do doby po vybudování nejstarší dřevohlinité hradby na Pražském hradě vzniklé mezi lety 908-917 nebo bezprostředně poté.

¹⁵³ Na Vyšehradě se setkáváme s hřebenovou výzdobou vždy jen na malém počtu zlomků, a to i tehdy, když je mezi nimi započítána keramika z jiných regionů, na níž hřebenová výzdoba vystupuje i v mladším období, jako např. na tuhových výrobcích (Varadzin 2007; 2009). Obdobný podíl této výzdoby lze ověřit i v dalších publikacích vyšehradské raně středověké keramiky: Bartošková (1998); Nechvátal (2004, 278-298, 321-325, 334-335).

zkoumaném území, např. na Mělnicku, ve Staré Boleslavi, Lštění, Křivoklátu nebo v Libušíně.

Na základě uvedeného členění keramiky můžeme přistoupit k datování hradišť.¹⁵⁴ Pro zařazení níže uvedených lokalit je z pochopitelných důvodů rozhodující datování vzniku a případně zániku opevnění. Protože u vícedílných hradišť mohly jednotlivé areály vzniknout dodatečně, mají pravděpodobně největší váhu poznatky z výzkumů obvodových hradeb ústředního areálu. V případě, že jsme nuceni vycházet z průzkumu příčných hradeb, pak je nutné prokázat jejich současnost s obvodovým opevněním. Stejný otazník visí i nad předhradími, která mohla vzniknout později. Těmito problémy se však u řady hradišť nemusíme vůbec zabývat, neboť z nich známe jen nálezy mimo kontext s opevněním a jejich výpověď (bez ohledu na to, zda nálezy pocházejí z archeologických výkopů, nebo z povrchových sběrů) se omezuje pouze na datování osídlení. To však často prokazatelně předcházelo vzniku hradeb a tudíž pro časové zařazení hradiště vytváří jen maximální rámec. Proto jsou v následujícím přehledu údaje o datování opevnění a osídlení důsledně odlišovány. Pokud se v lokalitách nacházela sakrální stavba, jsou uvedeny argumenty pro její datování; evidovány jsou také pozůstatky pravěkého osídlení.

1. Budeč. Z pravěku je doloženo osídlení ze střední a mladší doby bronzové. Raně středověké hradiště je písemnými prameny poprvé doloženo pro období vlády Svyatopluka I. (895-915), který zde podle Kristiánovy legendy vystavěl kostel.¹⁵⁵ Zajímavá je listina z r. 1262, podle níž se královna Kunhuta zřekla patronátního práva ke zdejšímu kostelu ve prospěch vyšehradské kapituly – Budeč v této době již není označována jako hrad (*Sláma 1988*, 13). Datování opevnění: Z rozboru stratigrafií a nálezů provedeného A. Bartoškovou (*Bartošková 2004*) vyplývá, že pro datování hradiště je rozhodující hradba akropole, která vznikla o něco dříve a zároveň zanikla markantně později než opevnění předhradí. Na základě přítomnosti vyspělých variant středohradištní keramiky (srovnatelné s keramickými nálezy ze sídlištního horizontu Budeč – Na kašně) v tělese nejstarší raně středověké hradby akropole klade A. Bartošková (*2003a*, 191, 194, obr. 16) vznik budečského hradiště nejdříve do průběhu 2. pol. 9. století. Ze stratigrafických souvislostí zároveň vyplynulo, že nejstarší raně středověká hradba mohla nejpozději vzniknout v době výstavby rotundy sv. Petra založené

¹⁵⁴ Problematikou některých raně středověkých hradů v jádru Čech se naposledy zabýval Z. Neustupný (2008), který se zaměřuje na jejich sídelně historický kontext.

¹⁵⁵ Kostely v 10. století známe jenom v opevněných lokalitách.

Spytihněvem 1. (895-915) (*Bartošková 2003a*, 213; *Bartošková 2004*, 774-775).¹⁵⁶ Datování zániku hradiště nejpozději do 2. pol. 11. století se opírá o nález hrobu s mincí v ruce ze samého počátku 12. století, který byl zapuštěn do již rozvalené hradby akropole (*Bartošková 1999*). Budečské hradiště vzniklo někdy na konci 9. – počátku 10. století, avšak dějiny raně středověkého osídlení v lokalitě sahají hlouběji do minulosti. Svědčí o tom poměrně početná keramika zařaditelná do 1. pol. 9. století (*Bartošková 1997a*, 44) a také nálezy dvou ostruh s háčky a několik avarsko-slovanských ozdobných kování. Jen zcela v omezeném počtu se vyskytla keramika pražského typu (*Bartošková – Štefan 2006*, 727).

2. Dolní Břežany. Osídlení areálu hradiště v pravěkém období není jisté.¹⁵⁷ Při průzkumu obvodového opevnění byly získány podklady nejen pro poznání dřevohlinité konstrukce hradby s čelní kamennou plentou¹⁵⁸ vystavěnou z břidlice, ale především pro datování této hradby (*Čtverák – Lutovský 1999*). Jak již bylo uvedeno v přehledu vývoje keramiky, pro tuto lokalitu je charakteristický výskyt archaické keramiky s kalichovitými okraji, jejíž zlomky byly nalezeny nejen v sídlištních situacích uvnitř opevněného areálu, ale také v podkladové vrstvě pod hradbou a v jejím tělese. Z toho vyplývá datování vzniku hradiště do 2. třetiny 10. století. Protože keramický soubor – podle autorů publikace takřka v úplnosti zveřejněný (123 zl.) – vykazuje značnou homogenitu,¹⁵⁹ je pravděpodobné, že fungování hradu nemělo dlouhé trvání. Na základě srovnání s keramikou na Vyšehradu (srov. výše) se domníváme, že osídlení na hradišti nepřekročilo 3. třetinu 10. století. V lokalitě absentují jednoznačné doklady raně středověkého osídlení předcházejícího dlouhodoběji vznik hradiště (snad zde má svůj význam také absence límcovitých okrajů); keramika nalezená v tělese opevnění je spíše jen pozůstatkem krátkodobého, snad provizorního osídlení z doby blízké k vybudování hradiště. Sakrální stavba není doložena.

3. Hostim. Z pravěkého období je v lokalitě doloženo osídlení v eneolitu, střední době bronzové, halštatské a pozdní době římské. Výzkum opevnění proběhl dosud jen v místě druhé příčné hradby považované některými badateli za vnější, jinými zase za střední příčné opevnění. Výzkum uskutečněný v r. 1944 *M. Šolle (1948)* byl publikován tiskem teprve nedávno, bohužel ale bez příslušných nálezů (*Benková – Čtverák – Lutovský 1997*), které jsou k nahlédnutí pouze v nálezové

¹⁵⁶ Vznik sakrální stavby nejpozději v době budování opevnění akropole dokládá pohřebiště u rotundy sv. Petra, které respektovalo již existující hradbu. Právě na základě datování hrobového inventáře u rotundy byla tato stavba ztotožněna s písemně doloženým kostelem.

¹⁵⁷ A to navzdory nálezům keramiky ze střední doby bronzové a pozdně halštatského období, neboť podle názoru autorů publikace výzkumu se sem zmíněné zlomky mohly dostat při přesunech zeminy, jež jsou předpokládány v mladším období.

¹⁵⁸ Autoři hovoří ještě o druhé fázi opevnění, kterou představovala palisáda zahloubená do násypu navršeném dodatečně na korunu hradby. Pro zařazení této úpravy do raného středověku však chybějí jakékoliv opory a z důvodu krátkodobého osídlení hradiště, na které usuzujeme na základě keramiky, ho nepovažujeme za pravděpodobné.

¹⁵⁹ Např. podíl jednoduché výzdoby nedosahuje ani polovinu.

zprávě. Řez hradbou doložil dřevohlinitou konstrukci snad s čelní kamennou plentou z vápence (tvořícího v lokalitě podloží). Ve vrstvě „b“, která podle autora výzkumu tvořila v raném středověku povrchovou vrstvu a zároveň součást násypu hradby, se našla keramika datovatelná vesměs do střední doby hradištní, tedy do průběhu 9. století. Jelikož ale nelze vyčlenit nálezy související pouze s dobou výstavby hradby a protože navíc nemůžeme vyloučit, že tato příčná hradba vznikla až dodatečně v rámci opevněné lokality, jsme odkázáni pouze na rámcové datování hradiště do období vymezeného raně středověkými doklady osídlení. V současné době disponujeme pouze malým počtem 44 vyobrazených keramických zlomků a jedním avarským kováním poskytujícími jen orientační představu (*Benková – Čtverák – Lutovský 1997; Stolz – Mottl – Profantová 2006; Šolle 1948*). Mezi keramikou ze starší a střední doby hradištní se zatím pouze na jednom zlomku objevuje výzdoba samostatným hrotem a prozatím chybějí okraje s vytaženou hranou nebo hřebenové vlnice provedené jakoby přes šablonu, jež se vyskytují poprvé v období charakterizovaném keramikou z prvního sídlištního horizontu v Budči - Na Kašně. Tyto skutečnosti dovolují zařazení raně středověkého osídlení do 9. století s možným přesahem do 8. století a méně pravděpodobně do 10. století. Sakrální stavba nebyla doložena.

4. Klecany. Z prostoru hradiště zatím nejsou známy žádné pravěké nálezy. Výzkum obvodového opevnění uskutečněný *V. Martincem (1970)* na třech různých místech prokázal ve všech případech roštovou konstrukci hradby s čelní kamennou plentou (z opuky kombinované s břidlicí) a se zadní dřevěnou stěnou; hradba je tedy bezpochyby raně středověkého původu. Přesnější datování vzniku nebo zániku opevnění však výzkum nepřinesl a jsme proto odkázáni jen na rámcové datování hradby do doby, ze které pocházejí pozůstatky raně středověkého osídlení. Podle *V. Martince* bylo na celé prozkoumané ploše o velikosti přes 130 m² zjištěno jen několik desítek keramických zlomků, z jejichž vyobrazení a popisu vyplývá, že náležejí do období výroby kalichovitých okrajů (*o. c.*, 312, obr. 4). Revize těchto nálezů provedená *N. Profantovou* a také její nedávný výzkum však doložily přítomnost rovněž středohradištní keramiky ukazující na osídlení již v 9. století (*Profantová rukopis*). Tato badatelka se domnívá, že klecanské hradiště mohlo vzniknout v 1. třetině 10. století, neboť ve vnitřním areálu bylo objeveno pohřebiště z počátku 10. století, které výbavou ukazuje na vyšší společenské postavení zesnulých (*Profantová 2008, Profantová rukopis*). Tyto úvahy však bude nutné nejprve potvrdit, neboť sama přiznává, že nelze vyloučit příslušnost pohřbených k levohradeckému hradišti na protějším vltavském břehu (*Profantová rukopis*). Sakrální stavba nebyla doložena.

5. Křivoklát. Z pravěku jsou na tomto hradišti zastoupeny kultura štítarská a pozdní doba halštatská nebo laténská. Podle písemných pramenů byl v r. 1110 na Křivoklátě vězněn olomoucký úředník kníže Ota, krátce poté, co byl zdejší hrad přestavěn (*Sláma 1988, 29-30*). Z této zprávy vyplývá, že počátky hradu sahají hlouběji do minulosti. Raně středověký křivoklátský hrad byl teprve v nedávné době prokázán na místě gotického královského hradu (*Kypta – Marešová – Neustupný 2008*). Rozsahem

nevelký výzkum obvodové raně středověké hradby s roštovou konstrukcí zjistil v jejím tělese 59 keramických zlomků ze střední doby hradištní. Zatímco do snad již 1. pol. 9. století bychom mohli zařadit zlomky s velmi opatrně a přitom neuměle tvořenou výzdobou (o. c., obr. 28: 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 19), jiné náležejí spíše až do 2. pol. 9. století (zejména o. c., obr. 20: 1). Uvedené zlomky představují pro datování tohoto opevnění *terminus ad* nebo *post quem* a zároveň jsou zatím nejstaršími doklady raně středověkého osídlení lokality (o. c., obr. 28; další středohradištní zlomky uvádí Durdík 1978, obr. 6). Na základě uvedených archeologických a písemných pramenů spadá vznik hradiště do intervalu 9. století až hlouběji před r. 1110. Nepřetržitému raně středověkému osídlení nasvědčuje keramika s kalichovitými okraji (Durdík 1978, obr. 5: 2), s archaickými zduřelými okraji, archaickými okružními, nízkými vzhůru vytaženými a dalšími typy okrajů (Kypka – Marešová – Neustupný 2008, obr. 29, 30; Durdík 1978, obr. 5), které se vesměs hlásí do 10. – 12. století. Přítomnost raně středověké sakrální stavby v lokalitě nebyla dosud prokázána.

6. Levý Hradec. V pravěkém období byla lokalita osídlena v eneolitu a v mladší době bronzové. Podle písemných pramenů existovalo raně středověké hradiště zřejmě již v 80. letech 9. století, kdy zde kníže Bořivoj postavil kostel sv. Klimenta. Ze Zbyhněvovy listiny ze 2. čtvrtiny 12. století vyplývá, že v době jejího sepsání se na hradišti nacházela pole, zahrada a hospodářské stavení; listina z r. 1221 zde dokládá přítomnost královských úředníků a další listina vzniklá zanedlouho pro klášter sv. Jiří na Pražském hradě hovoří v souvislosti s Levým Hradcem již jen o vsi (Sláma 1988, 31). Podle K. Tomkové (1998; 2001), opírající se o vyhodnocení dosavadních rozsáhlých výzkumů, spadá vznik nejstaršího opevnění akropole i předhradí do lokálního keramického horizontu LH2, který předcházel nástupu límcovitých okrajů vyráběných zhruba v 1. třetině 10. století.¹⁶⁰ A. Bartošková (2003) upozornila na existenci ještě starší fáze opevnění na předhradí tvořeného příkopem a pravděpodobně dřevěným ohrazením, které je zachyceno na několika řezech a o němž uvažoval již autor výzkumu I. Borkovský. Na základě těchto skutečností lze počátky Levého Hradce hypoteticky klást před 80. léta 9. století, kdy zde byl postaven kostel, nebo možná ještě hlouběji. K destrukci opevnění akropole i předhradí došlo v období výroby kalichovitých okrajů, tedy rámcově během 2. pol. 10. – 1. pol. 11. století. Z evidence keramických nálezů vyplývá, že raně středověké osídlení ostrožny sahá snad již do 1. pol. 9. století (Tomková 2009, 77) a i po zániku opevnění pokračovalo nejméně do 11.-12. století (Tomková 2001, 77).

7. Libušín. Z pravěku byla na ostrožně nalezena keramika ze střední až pozdní doby bronzové, halštatské a laténské (Varadzin – Venclová 2006). Datování vzniku opevnění nejdříve do 2. třetiny 10. století se opírá o nálezy keramiky s kalichovitými okraji v tělese příčné hradby akropole. Dodatečně vybudování této hradby v rámci opevněného areálu lze vyloučit, neboť příčná hradba prokazatelně

¹⁶⁰ Podle K. Tomkové (1998) spadá do doby oběhu límcovitých okrajů teprve vznik druhé fáze hradby (na předhradí označované jako M).

tvorila integrální součást obvodového opevnění akropole; teprve k nároží této příčné hradby se na spáru připojovala obvodová hradba středního areálu (*Varadzin v tisku*). Zánik hradiště spadá na základě četných zlomků z vrstev překrytých destrukcí opevnění ještě do horizontu kalichovitých okrajů, tedy nejpozději do 1. pol. 11. století (o. c.). Nikoliv řídké keramické nálezy však svědčí o mnohem starším raně středověkém osídlení ostrožny než bylo založení hradiště, sahajícím do doby výroby keramiky pražského typu, poté do starší a střední doby hradištní a později. Ani po zániku hradu však nebyla ostrožna opuštěna, což dokládají sídlištní objekty a četná keramika z 2. pol. 11. až 16. století. Na akropoli se dosud nachází kostel sv. Jiří, jehož stojící stavba je sice datována uměleckými historiky do raně gotického období, avšak starobylé zasvěcení a zejména některé významné indicie získané při archeologickém výzkumu¹⁶¹ svědčí pro staršího předchůdce této stavby již v době existence hradu.

8. Lochovice. Sídlištní aktivity na ostrožně v pravěku dokládají nálezy z neolitu a mladší doby bronzové až počátku doby halštatské. Opevnění hradiště dosud nebylo prozkoumáno, jeho vzniku v raném středověku nasvědčuje pouze údaj z r. 1836 o rozebírání příčné hradby obsahující značné množství kamene a dále výskyt nálezů z doby hradištní na akropoli a ve středním areálu, zatímco pravěké nálezy jsou známy zatím jen z akropole. Datování hradiště je možné určit jen rámcově podle dokladů osídlení. Opírá se o pouhých 24 publikovaných raně středověkých keramických zlomků získaných při povrchových sběrech (*Lutovský – Matoušek – Stolz 2002*), mezi nimiž nalezneme hřebenovou výzdobu a uplatnění dvojzubého rydla, můžeme ho zařadit nejpozději do úseku s archaickou keramikou s kalichovitými okraji nebo možná již do dřívější doby. Indicií pro osídlení v mladším období je povrchový nálezy denáru Soběslava I. (1125-1140). Sakrální stavba není doložena.

9. Lštění. Z ostrožny chybějí doklady pravěkého osídlení. Písemné prameny dokládají existenci tohoto raně středověkého hradiště pouze jedinkrát, k r. 1055, kdy zde působil hradský správce Mstiš (*Sláma 1988, 40*). Doby vzniku opevnění není dosud možné přesněji stanovit. Na základě výzkumu některých jeho úseků, provedeného *J. L. Pičem (1906-1908)*, který pravděpodobně odhalil dřevohlinitou konstrukci s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, ho však alespoň můžeme zařadit do raného středověku. I v tomto případě jsme tedy odkázáni na rámcové datování hradiště podle dosud známých dokladů raně středověkého osídlení pocházejících z výzkumů *J. L. Piče* a *M. Šollá (1976)*. Další dosud nepublikované zlomky, patrně rovněž z Šollova výzkumu, zachycuje *obr. 2.*¹⁶² Interval osídlení tak můžeme určit na základě pouhých 48 vyobrazených keramických zlomků. Nejstarší

¹⁶¹ Datování kostela sv. Jiří do doby existence hradiště podporuje (1) skupina hrobů jižně od současné ohradní zdi kostela, které byly původně datovány do pozdního středověku, ale revize ukázala na jejich raně středověké stáří (nejspíše 12. století) a (2) průběh cesty vysekané do skály (tzv. úvoz v severní bráně), která nepochybně vznikla v době existence hradiště a jejíž zalomení v pravém úhlu respektuje vyvýšenou centrální část akropole, na níž stojí kostel (více k tomu kap. 4 v disertaci).

¹⁶² Byly mi laskavě předány B. Marethovou, která je našla v samostatném sáčku v bednách s materiálem z Kouřimi - Sv. Jiří.

spadají do mladšího úseku střední doby hradištní, nelze však jednoznačně vyloučit ani dobu dřívější. Z následujícího období je zastoupen jeden kalichovitý a jeden nízký vzhůru vytažený okraj, které svědčí o určitých sídlištních aktivitách v průběhu 11.-12. století. O osídlení ve vrcholném středověku svědčí zmínka ze 14. století o vesnici v okolí kostela sv. Klimenta, který se dosud nachází na někdejší akropoli (*Sláma 1988*, 43). Tento kostel je poprvé doložen v evidenci papežských desátků k r. 1352, avšak starobylé zasvěcení stejně jako nálezy esovité záušnice (*Piř 1906-1908*, 271) a lidské kosti v raně středověké vrstvě (*Šolle 1976*, 321) v jeho blízkosti hovoří pro raně středověký původ.

10. Mělník. Z pravěku nebylo zatím jednoznačně prokázáno trvalé osídlení.¹⁶³ Nejstarším písemným dokladem existence Mělníka je Kristiánova legenda vzniklá na konci 10. století, která hovoří o již stojícím hradu. Kristián dále uvádí, že „Mělnicko“ se za časů kněžny Ludmily a jejího otce knížete Slavibora nazývalo Pšovskem. Badatelé proto zvažují, zda mělnickému hradu nepředcházela hradba jiný (Pšov) a případně kde se nacházel. Prvým nesporným dokladem o přítomnosti Přemyslovců v Mělníku jsou mince s opisem EMMA REGINA a CIVITAS MELNIC ražené podle numismatiků na konci 10. století právě na tomto hradě. V r. 1158 je poprvé zmíněn mělnický kastelán a v r. 1228 hovoří listina pro klášter sv. Jiří na Pražském hradě o mělnické provincii (uvedené písemné prameny shrnuje *Sláma 1988*, 43-44). Na základě posledních dvou zpráv můžeme snad předpokládat existenci raně středověkého hradu až do 13. století. Nejstarší obvodové opevnění tohoto hradiště, označené jako hradba A, se podařilo nedávno zachytit *P. Medunovi (2003)*. Na základě keramických nálezů z tělesa této hradby, terénu pod ní, ze sídlištní vrstvy za hradbou a také z tělesa mladší hradby B (celkem 396 zl., vyobrazeno 24 zl.) klade tento badatel vznik první fáze opevnění hlouběji do 9. století. Nejstarší zatím doložené osídlení spadá rovněž až do této doby.¹⁶⁴ Nejstarší částí kostela sv. Petra se hlásí podle historiků umění do 11. století, což ale nevylučuje jeho starší původ (*Sláma 1988*, 44). Za nepřímý doklad existence blíže neznámé sakrální stavby na hradišti již na konci 10. století je považována přítomnost mincovny (*o. c.*).

11. Praha-Bohnice. Z pravěku doloženy kultury řivnáčská, únětická, knovízská, štitarská, halštatská a období stěhování národů. Opevnění bylo prozkoumáno *N. Maškem (1965)* ve třech sondách, z nichž dvě procházely obvodovou hradbou a jedna hradbou příčnou. Datování opevnění do raného středověku se opírá o nálezy jediného zlomku keramiky kultury pražského typu (*o. c.*, obr. 64; *Profantová 1996*, obr. 25: 9) v rozvalené příčné hradbě. Kontext nálezů sice dovoluje uvažovat o vzniku příčného opevnění již dříve než v raném středověku, neboť střep nepochází z jádra hradby, ale z vrstvy položené na její vnější stěně, zřejmě sesuté z její koruny, kde se patrně původně nacházela. Tato situace však činí velmi pravděpodobnou domněnku, že i v případě, že jádro hradby vzniklo

¹⁶³ *K. Sklenář (1982, 243-244)* uvádí jenom hrobové nálezy z kultury únětické a knovízské a bronzový depot z k. knovízské.

¹⁶⁴ Jako doklad osídlení již na přelomu 8. a 9. století byla označována keramika nalezená poblíž mělnického zámku, její datování ale přísluší spíše až do průběhu 9. století (*Sklenář 1966, tab. XXVI: 1026*).

v pravěku, pak v raném středověku byl val navýšen, nebo alespoň rozšířen. Z těchto důvodů lze lokalitu s největší pravděpodobností označit za raně středověké opevněné sídlo. Keramický zlomek však pro přesnější datování vzniku opevnění nepostačuje a ukazuje jen na dobu, kdy nejdříve mohly proběhnout stavební práce na opevnění. Horní interval pro dobu existence této raně středověké opevněné lokality nutno hledat v nejmladších dokladech osídlení. Těmi se zevrubně zabývala N. Profantová (1996). Podle jejích údajů bylo dosud v lokalitě shromážděno celkem 550-600 keramických zlomků, z nichž 269 vyobrazuje. Tento počet umožňuje poměrně reprezentativní závěry. Nejčtenější nálezy pocházejí z období keramiky pražského typu a starší až střední doby hradištní. Známé jsou také střepy z mladšího období (např. jednoho zlomku kalichovitého okraje), jejichž ojedinělý výskyt ale nemůžeme považovat za doklad existence hradu ještě v této době. Zánik opevněného areálu v Bohnicích tudíž hledáme v rámci střední doby hradištní, nejpozději v jeho nejmladší fázi, kdy již znatelně ubývá nálezů zařaditelných do prvního sídlištního horizontu Budeč - Na Kašně (srov. Profantová 1996, obr. 16: 1, 2; 31: 2; 33: 4; 34: 4). Z těchto důvodů považujeme za pravděpodobné, že horní interval existence hradiště spadá do 2. pol. 9. století, méně pravděpodobně až do 1. třetiny 10. století. V lokalitě nebyla doložena sakrální stavba; nálezy lidských kostí na předpolí opevněného areálu (Profantová 1996, 70) lze nejspíše vysvětlit osídlením v mladší až pozdní době bronzové.

12. Praha-Butovice. Z pravěku je doloženo osídlení v neolitu, v k. řivnáčské a případně v době bronzové. Raně středověké opevnění bylo zachyceno N. Maškem (1970) při dodatečném průzkumu geologické sondy na severním okraji hradiště, v místě předpokládané obvodové hradby (sonda II/1963). Hradba (jejíž konstrukce však není zcela jasná)¹⁶⁵ ležela na vrstvách obsahujících několik keramických zlomků, jež získal N. Mašek od geologů a vlastním začišťováním profilů. Tyto nálezy mají pro datování hradiště, pro které poskytují *terminus post quem*, klíčový význam. Bohužel ale z Maškovy publikace nevyplývá jednoznačně, které z jím uvedených zlomků pocházejí ze spodních vrstev a které z destrukce opevnění. Musíme se proto spokojit se zjištěním, že obvodová hradba butovického hradiště vznikla v raném středověku. O rámcové datování hradiště se můžeme pokusit časovým zařazením pozůstatků raně středověkého osídlení. Celkový počet keramických nálezů, z kterých můžeme vycházet, není příliš vysoký, což omezuje platnost závěrů. Vyobrazených zlomků napočítáme dohromady 39 (Lutovský – Militký 2000, obr. 2-4; Mašek 1970, obr. 3; Turek – Daněček 2000, obr. 6-7). Většina se hlásí do střední doby hradištní, a to včetně úseku reprezentovaného nálezem srovnatelnými s keramikou z prvního horizontu Budeč - Na Kašně (srov. Lutovský – Militký 2000, obr. 2: 4; 3: 3; Turek – Daněček 2000, obr. 6: 43). Svůj význam také má údaj N. Maška (1970, 279, 280) o

¹⁶⁵ Butovický řez obvodovou hradbou (Mašek 1970, obr. 4) poněkud připomíná řez obvodovým opevněním v Praze-Bohnicích (Mašek 1965, obr. 62, 63). Tato skutečnost může naznačovat shodnou konstrukční techniku, při níž se umísťovaly kameny do horní části hradby (odkud se během destrukce zřítily dovnitř areálu a nikoliv pouze vně, jak je to běžné u hradeb s čelní kamennou plentou), a může také být indicií pro datování bohnické obvodové hradby do raného středověku.

výskytu výzdoby z jednoduchých vlnic a také nález plastické keramické značky (*o. c.*, obr. 3: 6), tedy prvku, který se v Čechách objevuje nejdříve ve 2. pol. 9. století (*Varadzin 2004*, 171-174). Mezi zatím nejstarší svědky osídlení v lokalitě patří zlomky starohradištní keramiky (*Lutovský – Miltký 2000*, obr. 2: 1; *Turek – Daněček 2000*, obr. 6: 40). Na základě uvedených skutečností můžeme uzavřít, že těžiště osídlení spadá do 9. století s možným přesahem do 8. století a patrně také do 10. století. Jak hluboko však osídlení pokračovalo do 10. století a zda v této době ještě existovalo hradiště nebo již jen jakési navazující neopevňené sídliště, není za současného stavu poznání možné určit. Lze jen konstatovat, že keramika vytvářející horní interval datování tohoto hradiště se nijak zásadně neodlišuje od nálezů uzavírajících osídlení v Praze-Bohnicích. Sakrální stavba uvnitř opevňovaného areálu není doložena.

13. Praha-Královice. Z pravěku nepocházejí žádné jednoznačné doklady osídlení. Protože opevnění dosud nebylo zkoumáno, jsme nuceni datovat hradiště jen rámcově do intervalu vymezeného nálezy osídlení z raného středověku. Tyto doklady pocházejí pouze z povrchových sběrů, které však díky aktivitě J. Richterové poskytly reprezentativní vzorek 2220 keramických zlomků, z nichž bylo publikováno celkem 200 (*Kudrnáč 1965; Richterová 1985; 1997*). Polovinu ze všech okrajů tvořily podle J. Richterové kalichovité okraje, dále se vyskytují zduřelé okraje, nízké vzhůru vytažené a vysoké vzhůru vytažené okraje. Ve výzdobě zjišťujeme často nástroj s jedním hrotem, jímž byly občas vytvářeny široké rýhy, objevují se také vseky a v neposlední řadě dosti častý hřebenový ornament (vlnice, linie a vpichy). Podle těchto prvků lze rozpoznat nejméně dva výrobní okruhy: převažuje pražská keramika a v menším množství se projevuje produkce charakteristická pro východní část středních Čech (popsaná např. na nedalekém Černokostecku). Posouzením uvedených nálezů se lze pokusit o následující chronologické zařazení. Nejstarší nálezy představují kalichovité okraje, které s ohledem na častý výskyt hřebenové výzdoby svědčí nepochybně o osídlení již v úseku s archaickou keramikou s kalichovitými okraji, tedy ve 2. třetině 10. století. Zastoupena je také výzdoba dvojitým rydlem (*Kudrnáč 1965*, obr. 27), která by mohla naznačovat osídlení dokonce již v době prvního sídlištního horizontu Budeč - Na Kašně. Nalezena ovšem byla také keramika příslušející do 11.-12. století (mladší varianty kalichovitých okrajů, zduřelé a vzhůru vytažené okraje). Výskyt keramické produkce z východní části středních Čech připouští osídlení lokality až do 13. století, stejně tak dobře mohlo ale vyznít již ve 2. pol. 12. století. Oproti dosavadním názorům na datování královického hradiště, řazeného vesměs do 11.-12. století, nelze tedy vyloučit jeho vznik již hlouběji v 10. století. Na akropoli hradiště dosud stojí kostel sv. Markéty datovaný uměleckými historiky do raně gotického období, je však málo pravděpodobné (mimo jiné také s ohledem na datování osídlení), že by zde vznikl teprve v této době.

14. Praha-Šárka. Z pravěku jsou v lokalitě doloženy nálezy neolitické a z období stěhování národů. Opevnění bylo zkoumáno na několika místech. B. Novotný položil v r. 1950 tři sondy v místě jižní obvodové hradby středního areálu, přičemž v jedné zjistil kamennou plentu s ještě zachovaným lícem.

N. Mašek, který v r. 1964 prozkoumal výkop vyhloubený čsl. armádou v místě opevnění akropole, rovněž doložil hradbu s čelní kamennou plentou. Konečně B. Nechvátal umístil v r. 1967 dvě sondy opevněním vnějšího areálu – v první zjistil opukovou čelní plentu hradby a ve druhé dřevohlinitou konstrukci (*Profantová – Nechvátal 1994; Profantová 1999, 67-71*). Z těchto údajů vyplývá, že rozsáhlé trojdílné hradiště bylo opevněno hradbou s čelní kamennou plentou postavenou – pokud máme údaje o zjištěné hornině – z opuky a nepochybně tedy raně středověkého původu. Výzkumy však nepřinesly žádná zjištění o přesnější době vzniku opevnění. Jsme proto odkázáni na intervalové datování hradiště do období, z něhož pocházejí pozůstatky osídlení. N. Profantová (1999), jež se zabývala všemi dostupnými raně středověkými nálezy z lokality, shromáždila 430 keramických zlomků (vyobrazeno 167), z nichž 2/3 spadají podle ní do doby starohradištní až přechodu starohradištní-středohradištní produkce (zhruba 8.-1. pol. 9. století) a pouze 1/5 až 1/6 nálezů lze označit jako vyspělejší středohradištní produkci (zhruba 2. pol. 9. století). Mezi všemi vyobrazenými nálezy se vyskytuje pouze několik zlomků srovnatelných s keramikou z prvního horizontu Budeč - Na Kašně (srov. *o. c.*, obr. 4: 2; 10: 8; 13: 1; 19: 8; 21: 10; 23: 2). Dosud se v areálu hradiště nepodařilo objevit jediný zlomek kalichovitého okraje. Na základě těchto skutečností můžeme existenci osídlení vymezit 8. – 9. stoletím, přičemž ve 2. pol. 9. století jeho intenzita klesala a pravděpodobně nejpozději v 1. třetině 10. století zaniklo úplně. Těmto závěrům neodporují nálezy jedenácti avarských kování a franského denáru Karla Holého ražného v letech 845-850. Naproti tomu menší počet keramických nálezů z 2. pol. 11. - 12. století (*o. c.*, obr. 20: 4, 5) omezujících se na vnější předhradí lze sotva spojovat s existencí hradu. Sakrální stavba není v lokalitě doložena.

15. Praha-Vinoř. Z pravěku je zastoupeno halštatské období. Opevnění hradiště dosud nebylo zkoumáno, při jeho datování jsme proto odkázáni pouze na doklady raně středověkého osídlení, které pocházejí z povrchových průzkumů. Díky sběrům J. Kudrnáče (1964) a zejména J. Richterové (1997) bylo získáno nejméně 864 keramických zlomků, z nichž 91 bylo publikováno. O počátku osídlení nejpozději ve 2. třetině 10. století svědčí četný výskyt zlomků s hřebenovou výzdobou, mezi nimiž je zastoupena archaická keramika s kalichovitými okraji (*Richterová 1997, obr. 2: první zl. zleva v kolonce „střed“*) a typologicky ještě starší zlomek s okrajem a hřebenovou výzdobou (*Kudrnáč 1964, obr. 72 vpravo*), který má analogie v prvním sídlištním horizontu v Budči - Na Kašně (srov. *Bartošková 1997, obr. 16: 4*); nelze však vyloučit, že posledně uvedená keramika se vyráběla i v době výskytu kalichovitých okrajů. Podle J. Richterové mezi všemi nálezy „měly největší hustotu především kalichovité okraje“, z čehož lze usoudit, že těžiště osídlení (a jistě také existence hradiště) spadalo rámcově do 2. třetiny 10. – 1. pol. 11. století (o výskytu pokročilých variant hovoří výzdoba nehtovými vrypy; *Richterová 1997, obr. 2: „střed“*). Z mladšího období pocházejí zvonovité misky,

keré v Pražské kotlině nastoupily snad již v 1. pol. 12. století,¹⁶⁶ a zlomek hrnce z pozdní doby hradištní (*Kudrnáč 1964*, obr. 216: 5) Nepřímými doklady pro existenci blíže neznámého raně středověkého kostela na hradišti je nález zlomku románské dlaždice se stylizovanými trojlisty, pocházející se sběru *V. Daněčka (2005)* v prostoru akropole, a také opakovaně nacházené zlomky lidských kostí (*Daněček 2005; Kudrnáč 1964*), snad z přilehlého hřbitova, kde J. Richterová konstatuje „nápadnou řídkost sídlištních nálezů“.

16. Praha-Vyšehrad. V pravěku byla ostrožna osídlena v období kultury s nálevkovitými poháry, řivnáčské a v mladší době bronzové. Nejstarší písemné zmínky o hradišti se vztahují k samému počátku 11. století (*Sláma 1988*). Podle numismatických pramenů se však na Vyšehradě nacházela mincovna již v 80. letech 10. století (*Petráň 1998*, 175-184). Nejpozději v této době proto musíme počítat s existencí hradiště. Vlastní opevnění dosud nebylo bezpečně doloženo, což má své příčiny nepochybně v razantních terénních úpravách zejména v novověku. Spodní interval datování hradiště vymezují nejstarší pozůstatky osídlení. Ze zhodnocení dnes již celé řady především keramických nálezů usuzujeme, že počátky raně středověkého osídlení pravděpodobně sahají do poslední třetiny 10. století (srov. pozn. 7). Nejstarší přímo doloženou sakrální stavbou je kapitulní chrám sv. Petra vybudovaný v 70. letech 11. století (*Sláma 1988*, 65). Nepřímé doklady však ukazují na existenci ještě staršího kostela sv. Jana Evangelisty již v 80. nebo 90. letech 10. století, který měl podle zpráv ze 13. století vysvětit biskup Vojtěch (naposledy *Soukupová 2005*, 11); takové datování podporuje rovněž nápis IAH na nejstarších vyšehradských mincích (*Hásková 1975*, 114).

17. Pražský hrad. Z pravěku je doloženo osídlení v eneolitu a v kultuře knovízské. Podle písemných pramenů zde byl Bořivojem postaven kostel Pany Marie, k čemuž pravděpodobně došlo v 80. letech 9. století (*Třeštík 1997*, 338). V případě této lokality – která předtím, než se stala sídlem Přemyslovců, mohla podle některých badatelů sloužit kultovním či shromažďovacím účelům – však není zcela samozřejmé, že stavba kostela na tomto místě automaticky dokládá existenci hradiště. Nejstarší dřevohlinitá hradba (vybavená rovněž čelní kamennou plentou) vznikla podle dendrodat po r. 908 a před r. 917 nebo bezprostředně poté (*Boháčová 2001*, 277). Této hradbě předcházelo ještě starší ohrazení v podobě příkopu doprovázeného snad dřevěnou konstrukcí, jejíž existence však není bezpečně doložena. O fortifikační úloze tohoto útvaru se někdy pochybuje, zejména s ohledem na nevelké rozměry příčného příkopu (*Třeštík 1997*, 341), jiní badatelé se k ní naopak přiklání (*Frolík – Smetánka 1997*, 51-52). V každém případě nemalý počet sídlištních nálezů z 2. pol. 9. století, které se nepochybně překrývají s dobou existence tohoto prvotního ohrazení, vylučuje úvahy o výhradně symbolickém významu hradčanské ostrožny v této době. Připomeňme, že pravděpodobně rovněž Levý

¹⁶⁶ Tyto tvary ještě nejsou zastoupeny v bohatém keramickém souboru z budečského hradiště uloženého před počátkem 12. století (*Bartošková 1999*), avšak obíhaly již v době výstavby románské hradby Pražského hradu v letech 1135-1185 (*Hrdlička 1997*, obr. 4: 48).

Hradec byl původně ohrazen pouze nehlubokým příkopem a jakousi dřevěnou stěnou (*Bartošková 2003*) a přesto o profánním využití této lokality nikdo nepochybuje. Souhrnně lze konstatovat, že Pražský hrad vznikl nejpozději za Svyatopluka I. (895-915), pokud však přijmeme profánní funkci nejstaršího příkopu, pak by se jeho datování posunulo do předchozí doby, jejíž délku však nedokážeme odhadnout.¹⁶⁷ Nejstarší doklady raně středověkého osídlení v podobě četnějších keramických nálezů spadají do starší etapy střední doby hradištní (*Boháčová 2001*, 264), tedy možná již do 1. pol. 9. století.

18. Stará Boleslav. Z pravěkého období jsou známy pouze ojedinělé nálezy (*Boháčová 2003a*, 150, pozn. 8). Hradiště je v nejstarších písemných pramenech zmiňováno v souvislosti se zavražděním knížete Václava v r. 935. Při výzkumu obvodového opevnění akropole na severní straně byla zjištěna stratigraficky nejstarší hradba ze dřeva a zeminy a s čelní opukovou plentou, jejíž datování se opírá o úvahu autorky výzkumu, že ostroh byl opevněn na samém počátku osídlení ostrohu (*Boháčová 2003b*, 463). Protože nejstarší keramické pozůstatky osídlení můžeme vesměs přirovnat k nálezům z prvního sídlištního horizontu Budeč - Na Kašně (srov. *Boháčová 2003a*, obr. 30, 31; *Boháčová 2003*, 431, obr. 28, 30), měl by podle této úvahy vznik hradiště spadat rámcově do poslední čtvrtiny 9.-1. třetiny 10. století. Zánik raně středověké hradby spadá do doby po r. 1125, neboť za časů Kosmasových jí prý bylo možné vidět; podle archeologických nálezů ho lze klást do průběhu 12. nebo 13. století (*Boháčová 2003a*, 165). Součástí hradu byl kostel sv. Kosmy a Damiána vybudovaný neznámo kdy před r. 935 (*Sláma 1988*, 53).

19. Tetín. V pravěku byla ostrožna osídlena v neolitu, eneolitu, pozdní době bronzové a laténské. Písemné prameny dokládají existenci raně středověkého hradiště k roku 921, kdy se Tetín stal sídlem kněžny Ludmily. K roku 1088 se hlásí zmínka o tetínské provincii, jež je ale některými badateli zpochybňována. V r. 1288 je v Tetíně doloženo sídlo královského lovčího (souhrnně *Sláma 1988*, 59-60), které se však v této době nacházelo spíše již na protějším gotickém hradě, mimo areál hradiště. Raně středověké opevnění bylo zkoumáno na několika místech. Příčnou hradbu akropole prozkoumal *J. Kudrnáč (1951)*, který zjistil vápencovou čelní plentu, zadní dřevěnou stěnu a nasypané těleso mezi nimi. Hradba stála na tmavé vrstvě obsahující raně středověkou keramiku, z níž byl vyobrazen bohužel jen jeden zlomek (*o. c.*, obr. 219), který lze zařadit do doby středohradištní (rámcově do 9. století). Ve vrstvě na vnitřní straně hradby, vzniklé v době její existence, byla nalezena další keramika a z ní zveřejněn opět jediný zlomek (*o. c.*, obr. 221) srovnatelný s keramikou z prvního sídlištního horizontu Budeč - Na Kašně. Další výzkum opevnění, tentokrát chránící jižní obvod vnějšího předhradí, uskutečnila *N. Profantová (1997)*, která zjistila část tělesa hradby (čelní plenta objevena nebyla). Dovnitř opevněného areálu probíhala směrem od této hradby sídlištní vrstva (č. 12) zpevněná na

¹⁶⁷ O větším stáří této etapy – již kolem pol. 9. století – uvažují *J. Frolík – Z. Smetánka (1997, 77)*. K tomu se staví kriticky *I. Boháčová (2001, 281)* naznačující mladší datování.

povrchu valouny, z čehož badatelka usuzuje, že byla uložena teprve v době existence hradby. A protože keramika z této vrstvy (o. c., obr. 3: B) spadá podle názoru této badatelky před keramiku známou z prvního horizontu v Budči - Na Kašně (o. c., 324), vzniklo prý vnější tetínské předhradí již v 9. století. Je však otázkou, zde pouhé dva vyobrazené zlomky představují pro takové datování spolehlivé svědectví.¹⁶⁸ Při dalším výzkumu patrně téže vrstvy (pouze několik desítek metrů východněji) zjistil M. Lutovský, že se v ní nacházejí také střepy (Lutovský 2006, obr. 6: 1), které bychom mohli přirovnat k nálezům z prvního horizontu Budeč - Na Kašně a tedy rámcově datovat spíše až do poslední čtvrtiny 9. až 1. třetiny 10. století. Do diskuze lze přispět tím, že podle našeho názoru řez publikovaný N. Profantovou (1997, obr. 3: A) dovoluje uvažovat o pojednáváné vrstvě 12 jako o stratigraficky starší než vybudování hradby,¹⁶⁹ takže touto badatelkou zveřejněné nálezy by pro datování opevnění poskytovaly pouze *terminus post quem*. Doba vzniku hradiště tudíž zatím zůstává blíže neurčená; příčná hradba akropole a opevnění vnějšího předhradí však sotva vznikly dříve než ve 2. pol. 9. století. Ani dobu zániku hradiště nelze zatím blíže stanovit; úvaha J. Slámy (1988, 60) o poklesu významu Tetína v 11. a 12. století zůstává jen hypotézou. Nejstarším dokladem raně středověkého osídlení ostrožny by mohly být dvě ostruhy s dovnitř zahnutými háčky vyrobené zhruba na přelomu 8. a 9. století (Profantová 1997, 323). Doba uložení ostruh ani místo nálezu však nejsou známé a takto časnému datování neodpovídají dosud známé keramické nálezy. Pro osídlení lokality ve 12. století svědčí esovitě záušnice velkých průměrů z hrobů u kostela sv. Kateřiny a snad také keramika v jejich zásypech (Kudrnáč 1951, 323). Prvým bezpečným dokladem pro přítomnost sakrální stavby na hradišti je Kristiánův údaj o vystavění kostela sv. Michala kněžnou Drahomírou nad Ludmiliným hrobem, tj. mezi lety 921-925. Jako nepřímý doklad pro existenci blíže neznámého kostela ještě dříve je některými badateli přijímán údaj legendistů o mši sloužené knězem Pavlem pro kněžnu Ludmilu (Sláma 1988, 61-62).

Poznatky o datování hradišť v centrální části středních Čech jsou shrnuty na obr. 3, kde bylo důsledně odlišeno datování hradeb (které ztotožňujeme s datováním hradišť) od chronologického zařazení pozůstatků raně středověkého osídlení, které – jak se ukazuje – přesahovalo dobu existence některých hradišť oběma směry. Zatím nezodpovězenou otázkou zůstává, jaký charakter měly tyto sídelní útvary v době, kdy ještě nebyly přeměněny v opevněnou lokalitu. Jejich společným znakem je většinou vyvýšená nebo jinak strategicky situovaná poloha poblíž terénních přechodů, kterými podle svědectví mladších zpráv vedly důležité pozemní nebo vodní komunikace, takže je možné, že tato místa byla využívána k

¹⁶⁸ Přestože uvedené zlomky nemají srovnání s nálezy v prvním horizontu Budeč - Na Kašně, jejich výrobu na konci 9. století nebo v raném 10. století nelze vyloučit.

¹⁶⁹ Na řezu zaujme především absence povrchové úpravy z valounků v místě, kde vrstvu 12 překrývá těleso hradby. Z toho usuzujeme, že zatímco valounový povrch vznikl po vybudování hradby, vrstva 12 je spíše staršího původu.

ostraze cest. Indicií pro tuto tezi je skutečnost, že zájem o uvedené polohy sahal podstatně hlouběji do minulosti, jak o tom svědčí pozůstatky pravěkého osídlení na třinácti z celkových devatenácti námi sledovaných hradišť (obr. 3).

Vývoj hradů v jádru Čech lze podle doby vzniku a zániku rozdělit do několika skupin. Nejstarší vrstvu tvoří Bohnice, Butovice, Šárka a Hostim (obr. 3) spadající nejpozději do 9. století. Nelze vyloučit, že do této skupiny mohl náležet také Mělník a dokonce snad i Levý Hradec, i když zvláště ve druhém případě jistotu postrádáme. Datování těchto hradů (s výjimkou posledních dvou) se bohužel zakládá jen na svědectví keramiky ze sídlištních nálezů, neboť výzkum opevnění nepřinesl ani v jednom případě jednoznačné závěry. Sídlištní nálezy sice mohou poskytovat pro chronologické zařazení uvedených hradišť jen orientační představu, avšak i toto svědectví je významné, neboť představuje maximální časový rámec, po který mohla být tato hradiště užívána. Zatímco datování nejstarších raně středověkých nálezů se mezi uvedenými lokalitami navzájem dosti odlišuje (zaujímají široké období 6.-9. století), časové zařazení nejmladších artefaktů spadá ve všech případech do jednotného intervalu poslední čtvrtiny 9. – nejpozději 1. třetiny 10. století.¹⁷⁰ Nejpozději v této době tedy musely být opevněné areály v uvedených lokalitách opuštěny. Poměrně úzký závěrečný časový úsek se jeví natolik signifikantní, že ho spolu s J. Slámou můžeme považovat za indicii pronikavé změny mocenské situace odehrávající se v této době uprostřed Čech.

Druhou skupinu představují hradiště vybudovaná zhruba ve 2. polovině nebo poslední čtvrtině 9. století až 1. třetině 10. století (prokazatelně Praha, Budeč, Stará Boleslav, Tetín), jejichž datování můžeme na rozdíl od předchozí skupiny ověřit také písemnými zprávami. Protože na všech těchto hradech máme díky psaným pramenům doloženu přítomnost Přemyslovců nejpozději v 1. třetině 10. století, lze je bez problémů označit za opěrné body přemyslovské domény v pojetí J. Slámy. Právě s jejich vznikem mohlo souviset opuštění předchozí skupiny opevněných lokalit, z nichž do „přemyslovské“ éry přetrvaly pouze Mělník a případně Levý Hradec (jehož datování hlouběji před poslední čtvrtinu 9. století ovšem není zaručené). O možných příčinách lze jen spekulovat. V případě Levého Hradce připadá v úvahu hypotéza o původním přemyslovském rodovém sídle (Bořivoj zde podle hagiografických pramenů postavil kostel dříve než na Pražském hradě), v případě Mělníka zase domněnka, že právě zde mohl sídlit Slavibor z nejstarších legend, který byl spřízněn s Přemyslovcí prostřednictvím jeho dcery Ludmily. Není ale zřejmé, jestli se při tomto „dynastickém“ spojení stal Mělník

¹⁷⁰ Kalichovité okraje v těchto lokalitách takřka nenacházíme a v případě, že disponujeme početnými soubory keramických nálezů, projevuje se v nich vyznívání osídlení v průběhu výskytu keramiky srovnatelné s nálezy v prvním sídlištním horizontu Budeč - Na Kašně, tedy právě v poslední čtvrtině 9. – 1. třetině 10. století.

přemyslovským vlastnictvím nebo zůstal v rukou Slavibora, zvláště když přítomnost přemyslovců na tomto hradě máme prokázánu s jistotou teprve na konci 10. století.

Do třetí skupiny hradišť řadíme Dolní Břežany, Libušín, Královice, Vinoř a s jistou rezervou i Lochovice (odkud bohužel disponujeme nepoměrně menším počtem nálezů). Opevnění na těchto lokalitách mohlo vzniknout nejdříve v době oběhu keramiky s kalichovitými okraji, tedy za vlády Boleslava I. nebo později, kdy již přemyslovská doména v pojetí J. Slámy přestala existovat. Pouze u dvou těchto lokalit můžeme zmíněné datování prokázat na základě výzkumu opevnění (D. Břežany, Libušín), v ostatních případech vycházíme z nálezů získaných povrchovými sběry, mezi nimiž keramika s kalichovitými okraji tvoří nejstarší složku. Hrady této skupiny mají vedle pozdějšího vzniku ještě jednu společnou charakteristiku: žádný z nich nevystupuje v písemných pramenech. Jinak se ale z pohledu umístění a velikosti nijak zvlášť neodlišují od hradů předchozí skupiny. Jaké byly důvody jejich založení? Při hledání vysvětlení je podle našeho názoru potřebné zohlednit radikální změnu přemyslovské politiky za Boleslava I., usilující o násilné podmanění sousedních oblastí. Některé skutečnosti naznačují, že v této době bylo nutné důkladněji zajistit rodové území, o které se expanze vojensky i ekonomicky opírala. Boleslavovu snahu o vnitřní zabezpečení můžeme předpokládat již proto, že na počátku své expanze nemohl předpokládat brzkou smrt svého potencionálně nejnebezpečnějšího protivníka, východofranského krále Jindřicha I.¹⁷¹ († 936), a poté vnitropolitické konflikty za jeho nástupce Oty I. (např. Keller 2001, 23-28). Patrně není náhoda, že pravděpodobně právě za Boleslavovy vlády došlo k poměrně velkolepé přestavbě hradeb v Budči a ve Staré Boleslavi.¹⁷² Do těchto souvislostí lze hypoteticky klást také vznik hradiště v Dolních Břežanech a patrně i v Libušíně. Otázku, zda do doby Boleslavovy spadá také založení Královic, Vinoře nebo Lochovic, nezbyvá než ponechat prozatím otevřenou.

Jediným hradem, o němž lze bez větších výhrad prohlásit, že vznikl teprve v průběhu 2. pol. 10. století (zřejmě ale nejpozději v 80. letech, kdy se zde začaly razit mince), byl Vyšehrad, který prezentuje poslední čtvrtou etapu vývoje hradišť na sledovaném území. V této době již Přemyslovci přímo ovládali přinejmenším značnou část území dnešních Čech, o jehož konsolidaci usilovali podle našich dosavadních představ prostřednictvím budování hradske

¹⁷¹ Jindřich I. vystoupil na ochranu jménem neznámého *vicinia subregula* napadnutého Boleslavem v r. 936.

¹⁷² Na Budči překryla hradba druhé fáze pohřebiště u rotundy sv. Petra, jehož závěr užívání spadá na základě početné výbavy do doby okolo poloviny 10. století. Do téže doby jsou datovány také keramické nálezy z tělesa této hradby (Bartošková v tisku). Ve staré Boleslavi lze hradbu budovanou „po římském způsobu“ zařadit do doby Boleslava I. nejen na základě Kosmasova vyprávění, ale také na základě vyhodnocení archeologických nálezů, podle nichž celokamenná hradba s vápenným pojivem vznikla „nejspíše v období nástupu keramiky s kalichovitými okraji“ (Boháčová 2003a, 138-140; 2003b, 436).

organizace opírající se o nově zakládané opevněné lokality. Vznik Vyšehradu lze kvůli jeho blízkosti k Pražskému hradu a také s ohledem na přítomnost mincovny klášteru do souvislosti s ekonomickým a populačním rozmachem pražské aglomerace. Spadá tedy do mírovější doby, než za jaké byla zakládána většina opevněných lokalit jmenovaných výše.

V centrální části Čech zbývají ještě tři hradiště (Lštěň, Křivoklát a Klecany), které pro nedostatečný stav poznání zatím není možné zařadit do žádné z výše uvedených skupin. Nicméně dosud na nich získané pozůstatky osídlení a ve dvou případech také písemné zmínky ukazují nebo alespoň naznačují, že jejich existence se částečně překrývala s obdobím, po které v Čechách vládli Přemyslovci.

V 11. století došlo k zániku některých hradů vybudovaných kdysi Přemyslovci v centrální části středních Čech – z archeologických pramenů můžeme usoudit, že hradby Libušína a Levého Hradce se začaly rozpadat nejpozději v 1. pol. 11. století a v Budči nejpozději ve 2. polovině tohoto věku. Rovněž na založení kapituly ve Staré Boleslavi kolem poloviny 11. století, spojené se štědrými donacemi tamějších majetků, lze pohlížet jako na projev knížecího nezájmu o toto hradiště. Možným vysvětlením uvolnění těchto lokalit je ztráta původních funkcí spojená s reorganizací správní struktury přemyslovských Čech v 1. pol. 11. století.

Nyní se můžeme vrátit k problematice studia přemyslovské domény. Tím, že jsme vyjmuli Libušín ze skupiny pěti archeologických lokalit považovaných J. Slámou za obvodové hrady patrimonial, nezbyvá než vyslovit pochybnosti o takové funkci rovněž v případě hradu Lštěň, jehož dobu založení neznáme. Jisté pochybnosti lze vznést také v případě Mělníka, jehož příslušnost do přemyslovského vlastnictví nemůžeme po většinu 10. století prokázat. Pravidelnost rozložení obvodových hradů kolem Prahy proto považujeme za zdánlivý jev, který za současného stavu poznání nemá argumentační váhu. Tím se otevírá druhá alternativa, podle níž nejstarší přemyslovské knížectví nikdy pravidelně vymezené nebylo a sestávalo z aditivně připojených sídlištních enkláv různé velikosti nebo z území, která mohla lineárně probíhat do větších vzdáleností podél důležitých komunikací. Doména by pak ve skutečnosti mohla zaujímat menší nebo naopak mnohem větší území, než které bylo navrhováno J. Slámou. Dokonce mohla překračovat zkoumané území na *obr. 1*.

Jak již uvedeno, za dalšího ukazatele hradů přemyslovské domény byla ve Slámově teorii považována přítomnost sakrální stavby. Výskyt kostela na hradišti však může být užitečným kritériem pouze tehdy, podaří-li se stavbu datovat do doby před nastoupením Boleslava I. na knížecí stolec. Samotná přítomnost sakrálních staveb na hradech nemá bez znalosti jejich stáří valný význam, neboť jejich vznik může spadat také do pozdější doby (například jako

v Libušíně, kde byl vybudován nejdříve za vlády Boleslava I.). Jako další argument – tentokrát pro negativní vymezení přemyslovských hradů – použil J. Sláma absenci kostela. Ta však může sehrát svou roli pouze tehdy, přijmeme-li tvrzení První staroslověnské legendy, podle níž se kostely v době Václavově (předchůdce Boleslava I.) nacházely na všech přemyslovských hradech (Sláma 1986, 24). Nutno ale podotknout, že ostatní legendy, včetně těch, které byly sepsány dříve, tento údaj neobsahují. Konečně ani kritérium umístění hradů na důležitých komunikacích, na které bylo v souvislosti s hrady přemyslovské domény upozorňováno, nemá jednoznačnou platnost, neboť takovou polohu lze předpokládat u většiny opevněných lokalit ve středních Čechách, včetně těch, které prokazatelně nebyly součástí domény.

Rezervovaný postoj k uvedeným kritériím nás tedy vrací zpět k prvotní otázce, jakým způsobem můžeme na základě archeologických pramenů rozpoznat skutečný rozsah přemyslovské domény. Samozřejmě prvním kritériem je datování vzniku příslušných hradišť do doby před nastoupením Boleslava I. Zároveň je ale zřejmé, že ne každý hrad založený v tomto období musel náležet do přemyslovského vlastnictví, zvláště nacházel-li se ve větší vzdálenosti od Prahy. O takové příslušnosti lze nejspíše uvažovat pouze tehdy, podaří-li se v opevněném areálu prokázat kostel a datovat ho nejpozději do 1. třetiny 10. století, kdy je zakládání křesťanských svatyní jinými elitami považováno za málo pravděpodobné. A konečně, v případě, že příslušný hrad byl založen před koncem 1. třetiny 10. století, pro jeho přemyslovský původ by snad také mohlo hovořit přetrvání do mladšího období, neboť v případě jiného vlastnictví by nejspíše podlely přemyslovské expanzi v průběhu 2. a 3. třetiny 10. století podobně, jako se s tím setkáváme v jiných částech Čech (Sláma 1988). Tento argument však může mít hodnotu pouhé indicie.

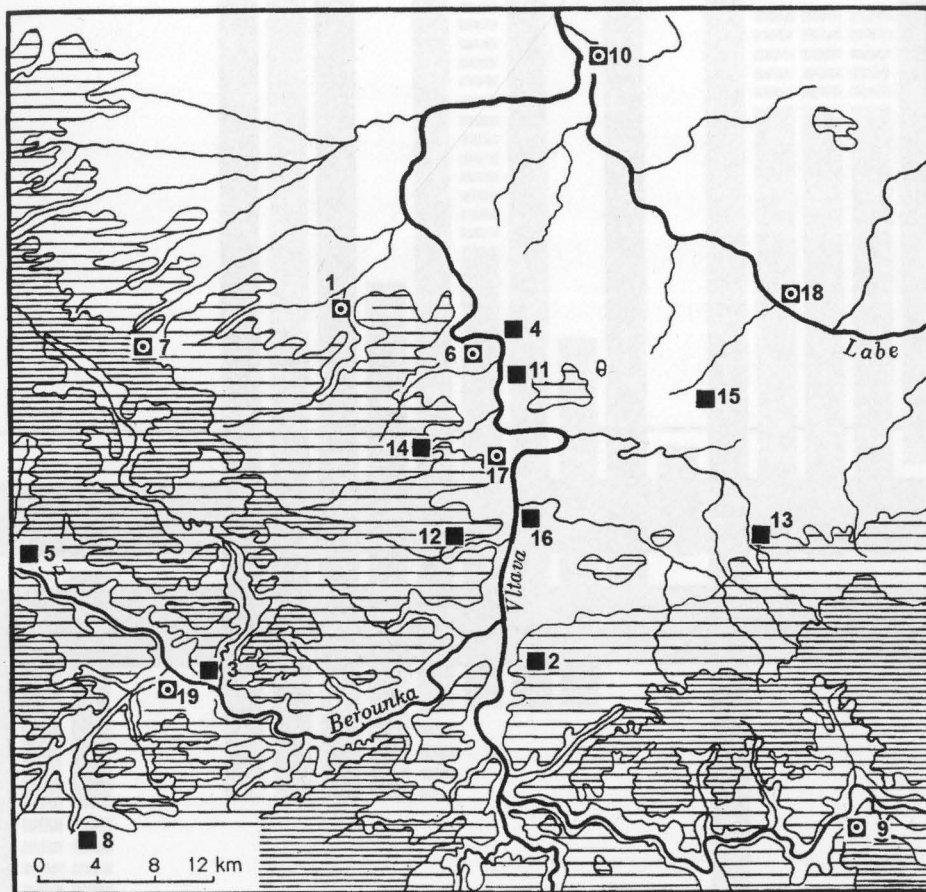
Bohužel musíme konstatovat, že současný stav archeologického poznání celé řady lokalit neumožňuje navrhovaná kritéria vůbec aplikovat. Je nepochybné, že řešení problematiky raně středověkých opevněných lokalit ve středních Čechách, spjatých přímo nebo nepřímo s problematikou počátků přemyslovské vlády a tudíž i se vznikem českého státu, se v budoucnosti neobejde bez cílevědomého terénního výzkumu hradeb a také sakrálních staveb v jejich areálech. Lze jen doufat, že i české archeologii se jednou podaří uskutečnit podobně zamýšlený terénní projekt, jaký byl realizován na nejstarších piastovských hradech v Polsku.

Popisy obrázků

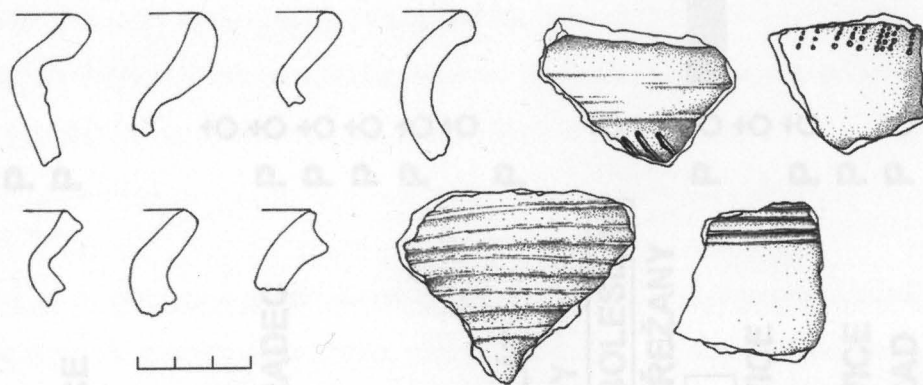
Obr. 1. Mapa hradišť pojednávaných v textu. Vyznačena hradiště přemyslovské domény v pojetí J. Slámy (upraveno podle J. Slámy 1988). 1 – Budeč, 2 – Dolní Břežany, 3 – Hostim, 4 – Klecany, 5 – Křivoklát, 6 – Levý Hradec, 7 – Libušín, 8 – Lochovice, 9 – Lštění, 10 – Mělník, 11 – Praha-Bohnice, 12 – Praha-Butovice, 13 – Praha-Královice, 14 – Praha-Šárka, 15 – Praha-Vinoř, 16 – Praha-Vyšehrad, 17 – Pražský hrad, 18 – Stará Boleslav, 19 – Tetín.

Obr. 2. Keramické nálezy ze Lštění (pravděpodobně z výzkumu M. Šolla; kresba A. Klápšťová).

Obr. 3. Datování hradišť v jádru Čech; lokality jsou seřazeny od nejstarších po nejmladší podle doby vzniku opevnění nebo počátků osídlení. Vodorovný pruh světlý: datování osídlení na lokalitě; vodorovný pruh černý: datování opevnění; svislé pruhy 1-3: doba vlády Bořivoje, Svytlahy a Boleslava; jméno lokality v rámečku: obvodová hradiště domény v pojetí J. Slámy; vyznačena přítomnost kostela a pravěkého osídlení (P).

OBR. 1

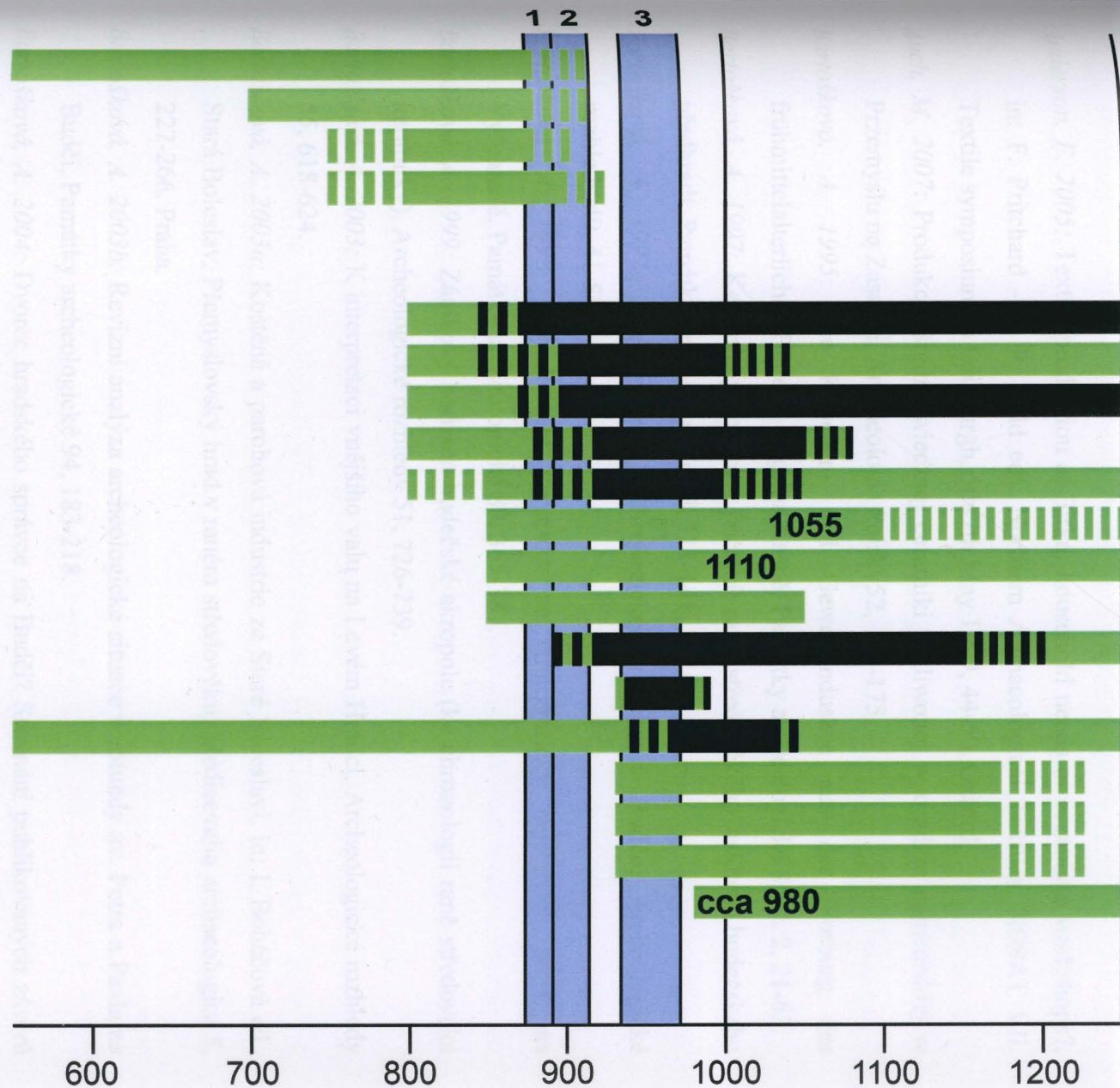
OBR. 2

BOHNICE
ŠÁRKA
HOSTIM
BUTOVICE

MĚLNÍK
LEVÝ HRADEC
PRAHA
BUDEČ
TETÍN
LŠTĚNÍ
KŘIVOKLÁT
KLECANY

STARÁ BOLESLAV
DOLNÍ BŘEŽANY
LIBUŠÍN
KRÁLOVICE
VINOŘ
LOCHOVICE
VYŠEHRAD

P
P
P
P
ø
P ø
P ø
P ø
P ø
P ø
ø
P ø
ø
P ø
P ø
P ø

OBR. 3

PRAMENY A LITERATURA

- Anderson, E. 2005:* Textile production at Birka: household needs or organised workshops?, in: F. Pritchard – J. P. Wild eds. Northern Archaeological Textiles, NESAT VII, Textile symposium in Edinburgh, 5th-7th May 1999, 44-50. Oxford.
- Auch, M. 2007:* Produkcja średniowiecznej ceramiki szklivonej w osadzie garncarskiej w Przemysłu na Zasaniu, *Archaeologia Polski* 52, 131-175.
- Bartošková, A. 1995:* Die Knochen- und Geweihindustrie aus der Vorburg des frühmittelalterlichen Budeč – Lage na Kašně, *Památky archeologické* 86, č. 2, 21-62.
- Bartošková, A. 1997:* Keramický soubor z počátků raně středověkého osídlení budečského předhradí, *Památky archeologické* 88, 111-141.
- Bartošková, A. 1997a:* Rekapitulace archeologického výzkumu Budče, *Archeologické rozhledy* 49, 41-55.
- Bartošková, A. 1998:* Vyhodnocení keramiky ze stratigraficky nejstarších poloh na Vyšehradě, *Památky archeologické* 89, 365-387.
- Bartošková, A. 1999:* Zánikový horizont budečské akropole (ke chronologii raně středověké keramiky), *Archeologické rozhledy* 51, 726-739.
- Bartošková, A. 2003:* K interpretaci vnějšího valu na Levém Hradci, *Archeologické rozhledy* 55, 618-624.
- Bartošková, A. 2003a:* Kostěná a parohová industrie ze Staré Boleslavi, in: I. Boháčová ed., *Stará Boleslav, Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica* 5, 227-266. Praha.
- Bartošková, A. 2003b:* Revizní analýza archeologické situace u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči, *Památky archeologické* 94, 183-218.
- Bartošková, A. 2004:* Dvorec hradskeho správce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědí terénní dokumentace, *Archeologické rozhledy* 56, 310-320.
- Bartošková, A. 2004a:* K vývoji vnitřního opevnění na Budči, *Archeologické rozhledy* 56, 763-797.
- Bartošková, A. – Štefan, I. 2006:* Raně středověká Budeč – pramenná základna a bilance poznatků (K problematice funkcí centrální lokality), *Archeologické rozhledy* 58, 724-757.
- Bátora, J. – Ižóf, J. 1977:* Opevnená osada zo staršej doby bronzovej v Hostiach, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1976*, 46-49. Bratislava.

- Bednár, P. 2001: Sídlišková štruktúra Nitry v 9. storočí, in: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřínský ed., Velká Morava mezi Východem a Západem, 29-39. Brno.*
- Benková, I. – Čtverák, V. – Lutovský, M. 1997: Několik poznámek k hradišti „Kozel“ u Hostimi, okr. Beroun, Archeologie ve středních Čechách 1, 311-321.*
- Bergmann, R. 1993: Mittelalterliche und neuzeitliche Töpferei in Dortmund-Groppenbruch. Vorbericht, Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe 8B, 31-39.*
- Bialeková, D. ed. 1989: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, I. zväzok. Nitra.*
- Bialeková, D. ed. 1992: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, II. zväzok. Nitra.*
- Biermann, F. 1998: Die Rekonstruktion des mittelalterlichen liegenden Töpferofens von Göttin, Experimentelle Archäologie 19, 143-148.*
- Biermann, F. 1998a: Handel, Haus- und Handwerk in frühmittelalterlichen Burg-Siedlungskomplexen zwischen Elbe und Lubsza, in: J. Henning – A. T. Ruttkay Hrsg., Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 95-114. Bonn.*
- Bláhová, M. 1996: Zakládací listina staroboleslavské kapituly, in: Pamětní tisk k 950. výročí první písemné zmínky o Břeclavi, 3-15. Břeclav.*
- Boháčová, I. 1993: Nové prameny k přemyslovskému hradišti ve Staré Boleslavi, předběžná informace, in: S. Moździoch ed., Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII e Europie środkowo-wschodniej, Spotkania Bytomskie 1, 201-218. Wrocław.*
- Boháčová, I. 2001: Pražský hrad a jeho nejstarší opevňovací systémy, Mediaevalia archaeologica 3, 179-301. Praha.*
- Boháčová, I. 2003: Doklady česko-polských kontaktů z raně středověké Staré Boleslavi, Archaeologia historica 28, 47-53.*
- Boháčová, I. 2003a: Keramika, in: I. Boháčová ed., Stará Boleslav, Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica 5, 393-394, 397-458. Praha.*
- Boháčová, I. 2003b: Opevnění, in: I. Boháčová. ed., Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica 5, 133-173. Praha.*
- Boháčová, I. ed. 2003c: Stará Boleslav, přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica 5. Praha.*
- Boháčová, I. 2003d: Topografie a základní horizonty vývoje raně středověké Staré Boleslavi, in: I. Boháčová. ed., Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica 5, 459-470. Praha.*

- Boháčová, I. 2006:* Stará Boleslav – stav a perspektivy studia funkcí a prostorového uspořádání přemyslovského hradu, *Archeologické rozhledy* 58, 695-723.
- Boháčová, I. – Čiháková, J. 1994:* Gegenwärtiger Stand des Entwicklungsschemas der Prager frühmittelalterlichen Keramik aus den ältesten Entwicklungsphasen der Prager Burg und ihren Suburbium auf dem linken Moldau-Ufer, in: Č. Staňa ed., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice* 1, 173-179. Brno.
- Boháčová, I. – Špaček, J. 2000:* Raně středověké kostely sv. Václava a sv. Klimenta ve Staré Boleslavi v kontextu studia archeologických situací a jejich keramického inventáře, *Archeologie ve středních Čechách* 4, 307-335.
- Böhm, J. 1934:* Libušín, O. Slaný, *Archiv NZ ArÚ Praha*, č.j. 1713/34.
- Böhm, J. – Wagner, V. 1934:* Hradiště nad Libušínem, *Zprávy československého státního archeologického ústavu* 4 (za r. 1931), 10-27.
- Borkovský, I. 1975:* Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě. Praha.
- Böttcher, G. - Böttcher, G. 1996:* Mögliche Brennverfahren und der Magerungsgehalt im Masseversatz bei der Herstellung slawischer Irdeware, *Experimentelle Archäologie in Deutschland*, 87-93.
- Bubeník, J. 1988:* Slovanské osídlení středního Poohří. Praha.
- Bubeník, J. – Frolík, J. 1995.* Zusammenfassung der Diskussion zur Gemeinsamen Terminologie der grundlegenden keramischen Begriffe. In: L. Poláček Hrsg., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Terminologie und Beschreibung*, 183-192. Brno.
- Buchvaldek, M. – Sláma, J. – Zeman, J. 1978:* Slovanské hradiště u Kozárovic, *Præhistorica* 6. Praha.
- Buko, A. 1990:* *Ceramika wczesnopolska*. Wrocław.
- CDB I:* *Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae* I. Ed. G. Friedrich. Pragae 1904-1907.
- CDB II:* *Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae* I. Ed. G. Friedrich. Pragae 1912.
- Costin, C. L. 1991:* Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production, in: M. B. Schiffer ed., *Archaeological Method and Theory* 3, 1-56. Tuscon.
- Costin, C. L. 2005:* Craft Production, in: Maschner, D. G. – Chippindale, Ch. eds. *Handbook of Archaeological Methods II*, 1034-1107. Lanham.

- Cuomo di Caprio, N. 1978-1979: Updraught Pottery Kilns and tile Kilns in Italy in pre-Roman and Roman Times, Acta praehistorica et archaeologica 9-10, 23-31.*
- Čech, P. 2004: Žatec v raném středověku (6. – počátek 13. století), in: P. Holodňák – I. Ebelová (eds.), Žatec, 54-114. Praha.*
- Čech, P. 2008: Současný stav poznání Žatce v raném středověku, Archeologické rozhledy 60, 36-60.*
- Čiháková, J. 1984: Pražská keramika 11.-13. století, in: H. Ječný et al., Praha v raném středověku. Jeden ze současných pohledů na vývoj přemyslovského města, Archaeologica Pragensia 5, 257-262.*
- Čiháková, J. – Růžičková, E. – Zeman, A. 1995: Petrographische Erforschung der frühmittelalterlichen Keramik aus dem Prager Suburbium und Bewertung der Anwendung ihrer Ergebnisse in der Archäologie, in: L. Poláček Hrsg., Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert – Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice II, 203-211. Brno.*
- Čtverák, V. – Lutovský, M. 1999: Raně středověké hradiště v poloze „Hradišťátko“ u Dolních Břežan, okr. Praha-západ, Archeologie ve středních Čechách 3, 407-440.*
- Daněček, V. 2005: Indicie podoby vnitřní plochy raně středověkého hradiště v Praze-Vinohři, Archeologie ve středních Čechách 9, 561-567.*
- David, N. – Kramer, C. 2001: Ethnoarchaeology in Action. Cambridge.*
- Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert: archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Berlin.*
- Donat, P. 2001: Ottonische Pfalzen und Königshöfe in Mitteldeutschland als herrschaftliche und wirtschaftliche Zentren, in: H. Hofrichter Hrsg., Zentrale Funktionen der Burg, 31-39. Braubach.*
- Dostál, B. 1975. Břeclav-Pohansko, velkomoravský velmožský dvorec IV. Brno.*
- Dostál, B. 1987: Stavební kultura 6.-9. století na území ČSSR, Archaeologia historica 12, 9-32.*
- Drda, M. 1983: Cihelna 13. století v Milevsku, Archaeologia historica 8, 167-173.*
- Drews, G. 1978-1979: Entwicklung der Keramik-Brennöfen, Acta Praehistorica et Archaeologica 9-10, 33-48.*
- Droberjar, E. 2002: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha.*

- Duhamel, P. 1978-1979: Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale – protohistoire, monde celtique et Gaule romaine, Acta praehistorica et archaeologica 9/10, 49-76.*
- Durdík, T. 1978: Archeologie k počátkům a podobě přemyslovského Křivoklátu, Archeologické rozhledy 30, 304-320, 357-360.*
- Durdík, T. 1983: K výskytu bíle malované keramiky v Čechách, Archaeologia historica 8, 211-213.*
- Durdík, T. 1983a: Hospodářské objekty a doklady výroby na hradech v povodí Berounky a severním Podbrdsku, Archaeologia historica 8, 471-478.*
- Dvorská, J. 2003: Exkurz: Mikroskopická charakteristika keramické hmoty, in: I. Boháčová ed., Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia Archaeologica 5, 395-397. Praha.*
- Frolík, J. – Smetánka, Z. 1997: Archeologie na Pražském hradě. Praha.*
- Fusek, G. 2008: Die Nebenareale in der Struktur der grossmährischen Burgstadt von Nitra, in: L. Poláček Hrsg., Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice 6, 271-290. Brno.*
- Gabriel, F. 1979: Počátky hrnčířství v České Lípě, Archaeologia historica 4, 257-265.*
- Gabriel, F. 1981: Pottery workshops at the town Česká Lípa, Bohemia, in: Xe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Mexico, 195-197. Prague – Brno.*
- Gabriel, F. – Smetana, J. 1980: Sídlně historické aspekty vzniku České Lípy, Archaeologia historica 5, 131-142.*
- Galuška, L. 1989: Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města – Uherského Hradiště, Památky archeologické 80, 405-454.*
- Galuška, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady, křesťanské centrum říše velkomoravské. Brno.*
- Galuška, L. 2003: Zaniklá hrnčířská pec středověkého Veligradu-Starého Města – důsledek vpádu Matouše Čáka Trenčanského na Moravu roku 1315?, Archaeologia historica 28, 591-609.*
- Goš, V. 1968: Výzkum mladohradištní osady v Mohelnici, Přehled výzkumů 1967, 99-100, 215.*
- Goš, V. 1970: Slovanská keramika 10.-13. století na severní Moravě, Vlastivědný věstník moravský 29, 291-303.*
- Goš, V. 1971: Slovanská osada z 9.-13. století v Mohelnici, in: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR 1, 155-160. Uherské Hradiště.*

- Goš, V. 1971a: Záchranný výzkum slovanské osady z mladší doby hradištní v Mohelnici – SZTŠ (Šumperk), in: Přehled výzkumů 1970, 56-58, 106. Brno.*
- Goš, V. 1972: Výzkum slovanské osady v Mohelnici v roce 1971, in: Přehled výzkumů 1971, 100-101, 239. Brno.*
- Goš, V. 1973: Slovanská osada v Mohelnici, Archeologické rozhledy 25, 371-380, 483-484.*
- Goš, V. 1973a: Slovanská osada v Mohelnici v roce 1972, in: Přehled výzkumů 1972, 62-64, 153. Brno.*
- Goš, V. 1974: Slovanská Mohelnice v roce 1973, in: Přehled výzkumů 1973, 74-75, 207. Brno.*
- Goš, V. 1975: Osada hrnčírů v Mohelnici, Archeologické rozhledy 27, 338-341.*
- Goš, V. 1977: K poznání vývoje mladohradištní keramiky na severní Moravě, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie 24, 39-44.*
- Goš, V. 1982: Hrnčířské pece severní Moravy, in: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami (11. prosince 1979), 32-25. Brno.*
- Grebe, K. 1982: Zur Problematik der Deutung spätslawischer Bodenzeichen, in: J. Herrmann – I. Sellnow Hrsg., Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit, 591-605. Berlin.*
- Gringmuth-Dallmer, E. 2002: Gewerbliche Produktion in hochmittelalterlichen Dörfern Nordostdeutschlands, in: C. Buško et al. ed., Civitas & villa, 363-376. Wrocław – Praha.*
- Grote, K. 1976: Bengerode, ein spätmittelalterlicher Töpfereiort bei Fredelsloh im südlichen Niedersachsen, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 45, 245-304.*
- Grothe, A. 1999: Zur karolingischen Keramik der Pfalz Paderborn, in: Ch. Stiegmann – M. Wemhoff Hrsg., Kunst und Kultur der Karolingerzeit, Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn, 207-211. Mainz.*
- Hamuliak, M. 2001: Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom, in: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřinský ed., Velká Morava mezi Východem a Západem, 155-168. Brno.*
- Hásková, J. 1975: Vyšehradská mincovna na přelomu 10. a 11. století, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie, 29, 105-160.*
- Heege, A. Hrsg. 1998: Einbeck, Negenborner Weg I. Naturwissenschaftliche Studien zu einer Töpferei des 12. und frühen 13. Jahrhunderts in Niedersachsen, Studien zur Einbecker Geschichte 12. Einbeck.*

- Hejna, A. 1964:* Krašovice – příspěvek k výzkumu středověké vesnice v Čechách, *Památky archeologické* 55, č. 2, 178-221.
- Hejna, A. 1983:* Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách, *Památky archeologické* 74, č. 2, 366-436.
- Herold, H. 2008:* Frühmittelalterliche Prunkkeramik aus Mikulčice, Mähren – archäometrische Analyse und ihre Interpretation, in: L. Poláček ed., *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice* 6, 299-311. Brno.
- Herrmann, J. Hrsg. 1970:* Die Slawen in Deutschland. Berlin.
- Hilcezerówna, Z. 1956:* Ostrogi polskie z X-XIII wieku. Poznań.
- Hochmanová-Vávrová, V. 1965:* Hrnčířská dílna z doby velkomoravské v Uh. Hradišti-Sadech, *Almanach Moravského Musea – Velká Morava* 3.
- Holubowicz, W. 1950:* Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. Toruń.
- Holubowicz, W. 1965:* Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian. Wrocław.
- Hošek, J. 2003:* Metalografie želez raného středověku z přemyslovského hradiště ve Staré Boleslavi, in: I. Boháčová ed., *Stará Boleslav, Přemyslovský hrad v raném středověku*, *Mediaevalia archaeologica* 5, 277-292. Praha.
- Hrdlička, L. 1997:* K výpovědi stratigrafického vývoje Pražského hradu, *Archeologické rozhledy* 49, 649-662.
- Hrdlička, L. – Richter, M. 1974:* Slovanské a středověké osídlení Oškobrhu u Poděbrad, *Památky archeologické* 65, 111-184.
- Hrubý, V. 1957:* Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, *Památky archeologické* 48, 118-217.
- Hrubý, V. 1965:* Keramika antických tvarů v době velkomoravské, *Časopis Moravského muzea* 50, 37-62.
- Hrubý, V. 1965a:* Staré město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- Charvát, P. 1990:* Pallium sibi nullatenus deponatur: Textilní výroba v raně středověkých Čechách, *Archaeologia historica* 15, 69-86.
- Charvát, V. 1995:* On Slavs, Silk and the Early State: The Town of Čáslav in the Pristine Middle Ages, *Památky archeologické* 85-1, 108-153.
- Chropovský, B. 1959:* Slovanské hrnčířské pece v Nitře, *Archeologické rozhledy* 12, 812-816, 818-825.
- Chropovský, B. 1961:* K otázkam historického postavenia Nitry v VIII. a IX. storočí, *Študijné zvesti AÚSAV* 6, 139-160.

- Chropovský, B. 1962:* Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke, *Slovenská archeológia* 10, 175-240.
- Chropovský, B. 1975:* Das frühmittelalterliche Nitrava, in: H. Jankuhn – W. Schlesinger – H. Steuer Hrsg., Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Teil II., 159-175. Göttingen.
- Janssen, W. 1983:* Gewerbliche Produktion des Mittelalters als Wirtschaftsfaktor im ländlichen Raum, in: H. Jankuhn et al. Hrsg., Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit II, 317-394. Göttingen.
- Janssen, W. 1987:* Der technische Wandel der Töpferöfen von der Karolingerzeit zum Hochmittelalter, dargestellt anhand rheinischer Beispiele, in: J. Chapelot – H. Galinié – J. Pilet-Lemière ed., *La céramique (Ve – XIXe s.)*, 107-119. Caen.
- Ježek, M. 1998:* Mladohradištní hrob z návsi Lužce nad Vltavou, *Archeologie ve středních Čechách* 2, 381-384.
- Justová, J. 1979:* Slovanské hradiště v Hradci u Stoda a Stodsko v raném středověku, *Památky archeologické* 70, 131-212.
- Justová, J. 1981:* Hrnčírské čepele z doby hradištní v Čechách, *Praehistorica* 8, 277-280.
- Justová, J. 1992:* Hradištní keramika z Libice nad Cidlinou (keramické typy a hledání jejich původu), *Sborník Západočeského muzea v Plzni, historie* 8, 142-155.
- Kabát, J. 1949:* Libušín 1949, *Archiv NZ ArÚ Praha, č.j.* 55/49.
- Kabát, J. 1951:* Libušín 1950, *Archiv NZ ArÚ Praha, č.j.* 667/51.
- Kabát, J. 1952:* Brány na přemyslovském hradišti v Libušíně, *Archeologické rozhledy* 4, 268-269, 289-294.
- Kabát, J. 1952a:* Libušín 1951, *Archiv NZ ArÚ Praha, č.j.* 585/52.
- Kabát, J. 1953:* Výzkum a restaurace středního valu na slovanském hradišti v Libušíně, *Archeologické rozhledy* 5, 744-748, 763-764, 833, 840-841.
- Kabát, J. 1957:* Libušín 1956, *Archiv NZ ArÚ Praha, č.j.* 4728/57.
- Kara, M. – Wresciński, J. 1996:* Przyczynek do studiów nad wczesnośredniowiecznymi narzędziami garncarskimi z terenu Polski, in: Z. Kurnatowska ed., *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej* 2, 155-163. Wrocław.
- Keller, H. 2001:* Otoni. Praha.
- Kempke, T. 2001:* Slawische Keramik, in: H. Lüdtkke – K. Schietzel Hrsg., *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa* 1, 209-259. Neumünster.
- Klápště, J. 1978:* Středověké osídlení Černokostelecka, *Památky archeologické* 69, 423-475.
- Klápště, J. 1994:* Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most.

- Klápště, J. 2005: Proměna Českých zemí ve středověku, Praha.*
- Klír, T. 2004: Výzkumy Jana Hellicha na středověkých lokalitách Poděbradska, Studia mediaevalia Pragensia 5.*
- Knaut, M. 1987: Ein merowingerzeitliches Frauengrab mit Töpferstempel aus Bopfingen, Ostalbkreis, Fundberichte aus Baden-Württemberg 12, 463-478.*
- Koperski, A. 1973: Ratownicze badania archeologiczne na terenie wczesnośredniowiecznej osady garncarskiej w Przemyślu, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1968-1969, 121-123.*
- Köpke, W. 1991: Religion und Magie in der Töpferei des westlichen Mittelmeergebietes, in: H. Lüdtke – R. Vossen Hrsg., Töpferei- und Keramikforschung 2, 499-524. Bonn.*
- Kostrzewski, J. 1964: Kultura prapolska. Warszawa.*
- Kouřil, P. 1994: Slovanské osídlení českého Slezska. Brno – Český Těšín.*
- Kováčik, P. 1999: Záblačany, jejich ekonomika a služební organizace aneb Odpovědi a otázky, Archaeologia historica 24, 81-89.*
- Král, J. 1967: Hrnčířská pec v Bruntále, in: Přehled výzkumů 1966, 54-55. Brno.*
- Krekovič, E. 2007: Keramika tzv. antických tvarov, in: Byzantská kultúra a Slovensko, Zborník Slovenského Národného múzea – archeológia, supplementum 2, 115-122. Bratislava.*
- Krumphanzlová, Z. 1966: Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit in Böhmen, Památky archeologické 57, 277-327.*
- Krzemieńska, B. 1974: Technika v počátcích feudálního období (10.-13. st.), Kapitola 1. Úvod, in: L. Nový a kol., Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století), 63-65. Praha.*
- Krzemieńska, B. 1979: Boj knížete Břetislava I. o upevnění českého státu (1039-1041), Rozpravy Československé akademie věd – řada společenských věd 89, sešit 5. Praha.*
- Krzemieńska, B. – Třeštík, D. 1964: Služební organizace v raně středověkých Čechách, Československý časopis historický 12, 637-667.*
- Křivánek, R. 1999: Magnetometrický průzkum hradiště Lštění, okr. Benešov, Archeologické rozhledy 51, 788, 809-823.*
- Kudrnáč, J. 1951: Výzkum slovanského hradiště Tetína, Archeologické rozhledy 3, 320-324.*
- Kudrnáč, J. 1964: Průzkum vinořského hradiště u Prahy, Archeologické rozhledy 16, 214-219.*
- Kudrnáč, J. 1965: Hradiště u Královic, Archeologické rozhledy 17, 43-47.*

- Kuna, M. – Profantová, N. 2005: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praha.*
- Kunysz, A. 1965: Osada garncarska w Przemyślu (XI-XIV wiek), Rocznik Przemyski, 336-345.*
- Kunysz, A. 1966: Badania archeologiczne na osadzie garncarskiej w Przemyślu, Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965, 83-85.*
- Kunysz, A. 1968: Wczesnośredniowieczne osiedle garncarskie w Przemyślu na Zasaniu, Kwartalnik historii kultury materialnej 16/1, 73-81.*
- Kunysz, A. 1968a: Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznej osadzie produkcyjnej w Przemyślu na Zasaniu, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966, 176-183.*

- Lutovský, M. 2006: K počátkům Tetína. Archeologie ve středních Čechách 10, 845-852.*
- Lutovský, M. – Matoušek, V. – Stolz, D. 2002: Lochovice v raném středověku: hradiště a podhradí, Archeologie ve středních Čechách 6, 499-515.*
- Lutovský, M. – Militký, J. 2000: Raně středověké nálezy z hradiště v Praze-Butovicích ve sbírkách Národního muzea, Archaeologica Pragensia 15, 101-107.*
- Mačalová, H. 1984: Výsledky výzkumu v Lošticích-Žádlovicích (okr. Šumperk), Archaeologia historica 9, 101-110.*
- Macháček, J. 2001: Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Großmährens, in: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřínský ed., Velká Morava mezi Východem a Západem, 275-290. Brno.*
- Martinec, V. 1970: Raně středověké hradiště u Klecany, Archeologické rozhledy 12, 307-318.*
- Mašek, N. 1965: Problém opevnění slovanského hradiště a nálezy keramiky pražského typu na Zámkách u Bohnic, Archeologické rozhledy 17, 182-193.*
- Mašek, N. 1970: Nové poznatky z výzkumu na hradišti v Praze-Butovicích, Archeologické rozhledy 22, 272-285.*
- Mašková, P. 2005: K otázce interpretace kostrového pohřebiště „s projevy vampyrismu“ v Čelákovících, Studia mediaevalia Pragensia 5, 9-19.*
- Meduna, P. 2003: Nejstarší raně středověké opevnění v areálu Mělníka, Archeologické rozhledy 55, 378-385.*
- Měchurová, Z. 2002: Zaniklá středověká ves Konůvky ve Ždánickém lese: archeologický průvodce po naučné stezce. Brno.*
- Měřínský, Z. 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, Archaeologia historica 8, 41-71.*
- Michálek, J. – Lutovský, M. 2000: Hradec u Němčtic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru. Strakonice – Praha.*
- Michna, P. 1970: Vzájemný vztah pecí chlebových a pecí vyhřívacích na staroslovanských a raně středověkých sídlištích, in: Referáty z I. pracovní poradě mladých archeologů, Příloha Vlastivědného věstníku moravského 22, č. 3, 68-81. Brno.*
- Moździoch, S. 2002: Castrum munitissimum Bytom, lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim. Warszawa.*
- Nechvátal, B. 2004: Kapitulní chrám sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum. Praha.*
- Neipert, M. 2006: Der „Wanderhandwerker“. Archäologisch-ethnographische Untersuchungen, Tübinger Texte 6. Rahden/Westf.*

- Nekuda, V. 1963: Nálezy středověkých hrncířských pecí na Moravě, Časopis Moravského muzea 48, 56-84.*
- Nekuda, V. 1979: Mittelalterliche Töpferöfen und Ausbrenntechnik in Mähren, Acta Praehistorica et Archaeologica 9-10, 131-133.*
- Nekuda, V. 2000: Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3. Raně středověké sídliště. Brno.*
- Neustupný, Z. 2008: Frühmittelalterliche Burgwälle im Prager Becken in Bezug auf die Entwicklung und Struktur der Besiedlung, in: L. Polaček Hrsg., Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice VI, 153-164. Brno.*
- Ohler, N. 2003: Cestování ve středověku. Jinočany.*
- Petráček, T. 2003: Fenomén darovaných lidí v Českých zemích 11.-12. století. Praha.*
- Petráň, Z. 1998: První české mince. Praha.*
- Pícka, J. – Tetour, M. 2005: Vícov u Přeštic (okr. Plzeň-jih), středověké osídlení při kostele sv. Ambrože, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 18, 179-210.*
- Píč, J. L. 1906-1908: Lštění, Památky archeologické 22, 265-272.*
- Píč, J. L. 1908-1909: Tuhové nádoby typu hradištného, Památky archeologické 23, 450-451.*
- Pleiner, R. 1969: Středověké sídliště s kovárnami u Mutějovic, Památky archeologické 60, 533-571.*
- Pleiner, R. 1979: K vývoji slovanské nožířské techniky v Čechách, Archeologické rozhledy 31, 245-256, 354-360.*
- Pleiner, R. – Plzák, F. – Quadrat, O. 1956: Poznámky k výrobní technice staroslovanských čepelí, Památky archeologické 47, 313-334.*
- Pleinerová, I. 1999: Hliněná závaží ve slovanských objektech, Studia mediaevalia Pragensia 4, 37-42.*
- Poche, E. ed. 1978: Umělecké památky Čech 2. Praha.*
- Poláček, L. (Hrsg.) 1998: Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa, Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen, Internationale Tagungen in Mikulčice IV. Brno.*
- Polanyi, K. 1957: The Economy as Instituted Process, in: K. Polanyi – C. M. Arensberg – H. W. Pearson ed., Trade and Market in the Early Empires, 243-270. New York – London.*
- Princová, J. – Mařík, J. 2006: Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu, Archeologické rozhledy 58, 643-664.*

- Princová-Justová, J. 1994:* Die Burgwallzeitliche Keramik aus Libice nad Cidlinou, in: Č. Staňa Hrg., Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice I, 193-205. Brno.
- Profantová, N. 1996:* Slovanské osídlení hradiště Bohnice-Zámka a jeho zázemí, *Archaeologica Pragensia* 12, 65-140.
- Profantová, N. 1997:* Příspěvek k poznání předhradí Tetína, okr. Beroun, *Archeologie ve středních Čechách* 1, 323-332.
- Profantová, N. 1999:* Zum gegenwärtigen Erkenntnisstand der frühmittelalterlichen Besiedlung des Burgwalls Šárka (Gem. Dolní Liboc, Prag 6), *Památky archeologické* 90, 65-106.
- Profantová, N. 2008:* Muži a ženy na raně středověkých pohřebištích v Klecanech (podle poznatků archeologie a antropologie), *Acta archaeologica Opaviensia* 3, 129-142.
- Profantová, N. rukopis:* New Evidence Concerning Dating, Importance and Hinterland of early medieval Hillfort of Klecany, District Prague-East (přednáška na konferenci „Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa“, Břeclav, 5.-9. 10. 2009).
- Profantová, N. – Nechvátal, B. 1994:* The Hillfort at Šárka, in: 25 Years of archaeological Research in Bohemia, *Památky archeologické – supplementum* 1, 148-152. Praha.
- Procházka, R. 2002:* recenze Vladimír Nekuda, Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3. Raně středověké sídliště (Brno, 2000), *Archeologické rozhledy* 54, 947-950.
- Rauhutowa, J. 1976:* Czernik we wczesnym średniowieczu. Wrocław.
- Richter, M. 1967:* Hrnčířské pece v Kostelci nad Orlicí, *Archeologické rozhledy* 19, 500-510.
- Richter, M. 1969:* Výzkum v Sezimově Ústí v l. 1966-1968, *Archeologické rozhledy* 21, 768-782.
- Richter, M. 1982.* Sekanka Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha.
- Richter, M. 1994:* Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky), *Mediaevalia Archaeologica Bohemica* 1993, *Památky archeologické – supplementum* 2, Praha, 145-157.
- Richterová, J. 1985:* Pražská hradiště v mladší a pozdní době hradištní, *Archaeologia historica* 10, 181-188.
- Richterová, J. 1996:* Středověké osídlení v povodí středního toku Rokytky, *Archaeologica Pragensia* 12, 273-307.
- Richterová, J. 1997:* Povrchový průzkum raně středověkých hradišť v Praze-Vinoři a Královicích, in: J. Kubková et al. ed., *Život v archeologii středověku*, 525-534. Praha.

- Roth, H. 1985:* Zum Handel der Merowingerzeit auf Grund ausgewählter archäologischer Quellen, in: K. Düwel Hrsg., Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa III, 161-192. Göttingen.
- Ruttkay, A. 1976:* Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), Slovenská archeológia 24, 245-395.
- Ruttkay, A. T. 1998:* Zur frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis – Frage in der Slowakei, in: A. T. Ruttkay – J. Henning Hrsg., Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 405-417. Bonn.
- Rzeźnik, P. 1995:* Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku. Poznań.
- Sanke, M. 2001:* Gelbe Irdeware, in: H. Lüdtkke – K. Schietzel Hrsg., Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 1, 271-428. Neumünster.
- Schiermeisen, K. 1935:* Einige Ausgrabungen und Funde aus Mähren, Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 35, 118-135.
- Schmidt, B. 1958:* Untersuchungen im Ortskern von Taucha, Kr. Leipzig, Ausgrabungen und Funde 3, 30-34.
- Skalský, G. 1932:* Nález českých denárů z konce X. století ve Staré Boleslavi, Ročenka Okresní Jednoty muzejní v Brandýse n. L. Brandýs nad Labem.
- Sklenář, K. 1966:* Vlastivědné muzeum v Mělníku, katalog pravěké sbírky, Zpráva Československé společnosti archeologické – suplement 2. Praha.
- Sklenář, K. 1982:* Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku. Mělník.
- Skrůžný, L. 1970:* Ruční hrnčířské kruhy doby hradištní, Sborník Národního muzea – A 24, 145-154.
- Sláma, J. 1970.* Příspěvek k dějinám českého hrnčířství 9. a 10. století, Sborník Národního muzea, řada A - historie, 24, č. 1/2, 157-164.
- Sláma, J. 1977:* Mittelböhmen im frühen Mittelalter I. Katalog der Grabfunde, Praehistorica 5. Praha.
- Sláma, J. 1977a:* Poznámky k problému historického významu některých raně středověkých hradišť ve středních Čechách, Archeologické rozhledy 29, 60-79.
- Sláma, J. 1977b:* Svatojiřské kostely na raně středověkých hradištích v Čechách, Archeologické rozhledy 29, 269-280.
- Sláma, J. 1981:* Raně středověká hradiště s částečně opevněným prvním předhradím, Praehistorica 8 – varia archaeologica 2, 281-284.

- Sláma, J. 1983:* Přínos archeologie k poznání počátků přemyslovského státu, in: Vznik a počátky českého státu, Sborník Národního muzea v Praze, řada A, sv. 37, 159-169
- Sláma, J. 1986:* Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. Praehistorica XI. Praha.
- Sláma, J. 1987:* K počátkům hradské organizace v Čechách, in: Typologie raně feudálních slovanských států, 175-188. Praha.
- Sláma, J. 1988:* Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu. Praehistorica XIV. Praha.
- Sláma, J. 2000:* Ekonomické proměny v přemyslovském státě za panování nástupců Boleslava II., in: Polanský – J. Sláma – D. Třeštík eds., Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999). Praha.
- Sláma, J. 2005:* Budeč v době vlády prvních přemyslovských knížat, in: Budeč, 1100 let (905-2005), 1. Archeologie a historie, 47-69. Kladno.
- Sláma, J. 2006:* Příspěvek k dějinám českého hrnčířství 9.-10. století, in: Na prahu českých dějin, sborník prací Jiřího Slámy, Studia mediaevalia Pragensia 6, 21-31.
- Snášil, R. 1971:* Záblačany, in: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů I, 89-116. Uherské Hradiště.
- Snášil, R. 1979:* Záchraný výzkum středověkého Starého Města v poloze „Za zahradou“, k. o. Uherské Hradiště, Archaeologia historica 4, 73-75.
- Snášil, R. 1982:* Hrnčířská pec z trhové vsi Veligradu, in: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami (11. prosince 1979), 3-24. Brno.
- Snášil, R. 1982a:* Keramický depot z počátku století z Uherského Hradiště – Starého Města, Přehled výzkumů 1980, 44-46.
- Snášil, R. 1983:* Přínos archeologických dokladů specializovaných řemesel pro poznání ekonomiky Uherskohradištska za feudalismu, Archaeologia historica 8, 95-107.
- Snášil, R. 1983a:* Výzkumy v Uherském Hradišti – Starém Městě v roce 1981, in: Přehled výzkumů 1981, 64-65. Brno.
- Soukupová, H. 2005:* K problematice Vyšehradu, Průzkumy památek XII-2, 3-54
- Staňa, Č 2000:* Pronikání Boleslava II. na Brněnsko ve světle archeologických objevů, in: L. Polanský – J. Sláma – D. Třeštík eds., Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999), 197-208. Praha.
- Stilke, H. 2001:* Grauware des 8. bis 11. Jahrhunderts, in: H. Lüdtke – K. Schietzel Hrsg., Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa 1, 23-82. Neumünster.

- Stoksik, H. – Rzeźnik, P. 2003:* Naczynia ceramiczne z wczesnośredniowiecznej pracowni we Wrocławiu w świetle wyników badań fizykochemicznych, *Szkło i Ceramika* 54/4, 30-34.
- Stolz, D. – Mottl, J. – Profantová, N. 2006:* Nález avarského kování na hradišti v Hostimi (okr. Beroun), *Archeologie ve středních Čechách* 10, 839-843.
- Szafránczy, W. i Z. 1961.* Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie, Wrocław.
- Šaurová, D. 1973:* Nejstarší hrnčířské čepele a rydla, *Vlastivědný věstník moravský* 25/3, 252-256.
- Šikulová, V. 1972:* Záchrané akce v areálu středověké Opavy, *Přehled výzkumů* 1971, 121-122.
- Šlézar, P. 2005:* Předběžná zpráva o objevu „antiqua civitas“ ve Starém městě v Litovli a několik poznámek k aspektům geneze města Litovle, in: *Přehled výzkumů* 46, 103-110. Brno.
- Šolle, M. 1948:* Hostim, *Archiv ArÚ Praha*, č. j. 3741/48.
- Šolle, M. 1963.* Statistický rozbor kouřimské keramiky z 9.-10. století, *Archeologické rozhledy* 15, 177-180, 189-195.
- Šolle, M. 1976:* Záchraný výzkum na slovanském hradišti ve Lštění, okr. Benešov, *Archeologické rozhledy* 28, 320-322.
- Šolle, M. 1979.* Pšovská keramika a její vztahy k hrnčířskému okruhu Kouřimskému, *Archeologické rozhledy* 31, 498-526.
- Štefan, I. – Krutina, I. 2009:* Raně středověké sídliště, hromadný hrob a pohřebiště na Budči (poloha Týnici). Ke vztahu archeologie a „událostní historie“, *Památky archeologické* 100, 119-212.
- Štefan, I. – Varadzin, L. 2005:* Archeologický výzkum čp. 973/VI na Vyšehradě v roce 2003, *Archaeologica Pragensia* 17, 183-196.
- Štefan, I. – Varadzin, L. 2007:* Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie, in: J. Hrdina – B. Zilynská eds., *Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku*, *Colloquia mediaevalia Pragensia* 8, 33-53. Praha.
- Štefanovičová, T. 1990:* Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15, 215-230.

- Tomková, K. 1998:* Die Stellung von Levý Hradec im Rahmen der mittelböhmisches Burgwälle, in: J. Henning – A. T. Ruttkay Hrsg., Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 329-339. Bonn.
- Tomková, K. 2001:* Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů, I. díl, Castrum Pragense, Praha.
- Tomková, K. 2009:* Neuere Grabungen auf dem slawischen Burgwall Levý Hradec (Böhmen), in: F. Biermann et al. Hrsg., Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 52, 77-82. Langenweissbach.
- Träger, A. 1985:* Die Verbreitung der Stempelverzierung auf der Keramik des 5.-8. Jh. zwischen Oder/Neisse und Weser, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 29, 159-225.
- Třeštík, D. 1972:* recenze práce J. Slámy, Československý časopis historický 20, 758.
- Třeštík, D. 1997:* Počátky Přemyslovců. Praha.
- Třeštík, D. 2001:* Vznik Velké Moravy. Praha.
- Turek, J. – Daněček, V. 2000:* Nedestruktivní průzkum na hradišti v Praze-Butovicích, Archaeologica Pragensia 15, 89-99.
- Unger, J. 1978.* Identické značky na keramice z Hrádku u Čáslavi, Archaeologia historica 3, 403-406.
- Unger, J. 1999:* Život na Lelekovickém hradě ve 14. století. Brno.
- Váňa, Z. 1968:* Vlastislav, výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953-55 a 1957-60, Památky archeologické 59, 5-192.
- Váňa, Z. 1968:* Vlastislav, výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953-55 a 1957-60, Památky archeologické 59, 5-192.
- Váňa, Z. 1973:* Přemyslovský Libušín. Historie a pověst ve světle archeologického výzkumu, Památníky naší minulosti 7. Praha.
- Váňa, Z. 1973a.* Značky na keramice ze slovanských hradišť v Zabušanech a v Bílině, okr. Teplice, Archeologické rozhledy 25, 196-215.
- Váňa, Z. 1975:* Výzkum Libušína v letech 1970 a 1971. Doplnující poznámky k postavení hradiště ve středočeské oblasti, Archeologické rozhledy 27, 52-71.
- Váňa, Z. 1976:* Bílina, výzkum centra přemyslovské hradské správy v severozápadních Čechách v letech 1952, 1961-64 a 1966, Památky archeologické 67, 393-477.
- Váňa, Z. 1995:* Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972-1986. Praha.

- Váňa, Z. – Kabát, J. 1971:* Libušín, výsledky výzkumu časně středověkého hradiště v letech 1949-52, 1956 a 1966, *Památky archeologické* 62, 179-313.
- Váňa, Z. - Kabát, J. 1974:* Nálezová zpráva, Libušín 1970-71, *Archiv NZ ArÚ Praha*, č.j. 386/74.
- Varadzin, L. 2002:* Keramické značky ze Staré Boleslavi. Příspěvek k poznání zásobování raně středověkého hradiště keramikou (nepublikovaná diplomní práce UKFF). Praha.
- Varadzin, L. 2004:* Značky na dnech keramických nádob ve středověku, *Studia mediaevalia pragensia* 5, 165-199.
- Varadzin, L. 2007:* Vyhodnocení archeologického výzkumu v okolí rotundy sv. Martina na Vyšehradě, in: B. Nechvátal ed., *Královský Vyšehrad III.*, 290-306. Praha.
- Varadzin, L. 2009:* Bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě. Zhodnocení dosavadních archeologických výzkumů v bazilice a jejím okolí, in: B. Nechvátal ed., *Rotunda sv. Martina a bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě. Archeologický výzkum*, 302-399. Praha.
- Varadzin, L. – Venclová, N. 2006:* Laténské a předlaténské nálezy z Libušína, *Pravěk – nová řada* 16, 405-421.
- Varadzin, L. – Štefan, I. 2007:* Raně středověká podhradní osada v Pšovce u Mělníka. Příspěvek k datování mladohradištní keramiky středočeského Polabí, *Archeologické rozhledy* 59, 116-129.
- Vařeka, P. 2001:* Stavební kultura předhradí Levého Hradce, in: K. Tomková, *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů*, I. díl, *Castrum Pragense*, 254-272. Praha.
- Vávra, I. 1974:* Žitavská cesta, *Historická geografie* 12, 27-83.
- Venclová, N. ed. 2008:* Archeologie pravěkých Čech 6. Doba halštatská. Praha.
- Vendtová, V. 1964:* Výskum v Slovenských Ďarmotách roku 1962, *Archeologické rozhledy* 16, 347-348, 354-355, 357-369.
- Vizdal, J. 1963:* Hromadný nález slovanských nádob v Oboríne, *Archeologické rozhledy* 15, 372-376, 365-366.
- Vlkolinská, I. 1995:* Zur Typologie der Keramik aus Gräberfeldern des 9.-11. Jahrhunderts in der Slowakei, in: L. Poláček Hrsg., *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice II*, 35-38. Brno.
- Vlkolinská, I. 1996:* Die Grabverbände mit der Keramik des 9.-10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen, in: D. Bialeková – J.

Zábojník Hrsg., Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 313-332. Bratislava.

linská, I. 2002: Pece z lokality Nitra, poloha Lupka, Študijné zvesti 35, 229-245.

linská, I. 2004: Príspevok k problematike značiek na dnách nádob z pohrebísk 9.-10. storočia na juhozápadnom Slovensku, in: G. Fusek ed., Zborník na počesť Dariny Bialekovej, 443-449. Nitra.

l, H.-J. 1968: Zur Kenntnis der materiellen Kultur der Sorben in Elster-Pleiße-Gebiet, Zeitschrift für Archaeologie 2, 1-15.

er, B. 2003: Töpferöfen von 500 bis 1500 n. Chr. im deutschsprachigen Raum und in angrenzenden Gebieten. Bonn.

otocký, M. 1965: Slovanské osídlení na Litoměřicku, Památky archeologické 56, 205-391.

oukal, R. 2000: Archeologické doklady hrnčířství ve 13. až první polovině 16. století na Moravě a ve Slezsku, Archeologia technica 11, 60-74.

lička, J. 1997: Čechy v době knížecí (1034-1198). Praha.

SUMMARY

Chapter I.

On the distribution of pottery in the Early Middle Ages: supplying pottery to the Stará Boleslav early medieval stronghold

Using the testimony of pottery categories, this study outlines an image of unexpectedly heavy pottery trade in the middle part of central Bohemia between the 10th century and first half of the 13th century. This marks our first encounter in Czech archaeology with a quantification of such sizeable pottery distribution in the Early Middle Ages. The findings of the paper do not conform to certain established notions on the early medieval economic system in Bohemia.

The text addresses the distribution of the early medieval pottery (beginning of the 10th century to the first half of the 13th century) discovered at the stronghold in Stará Boleslav. While this stronghold served several key functions during its time, written sources suggest that it was never one of the main centres of the Přemyslid state.

The methodology involved the categorization of pottery into groups on the basis of material in order to show the origin of specific pieces. In this way it was possible to quantify the delivery of pottery from individual areas; the results were extremely surprising. A total of 1258 fragments from the bases of vessels were singled out from several hundred thousand potsherds (obtained during excavations from 1988-2002), which guaranteed that each fragment represented a single vessel. This method enabled us to avoid the complications with the statistical representativeness of the potsherd material that typically accompany the study of pottery from settlement contexts. Since the finds come from numerous linear and sometimes even larger area excavations spread over a sizeable portion of the stronghold grounds (Fig. 1 A), we can also consider them as sufficiently representative from a topographical perspective. The next step, conducted in cooperation with I. Boháčová, involved sorting all of the fragments into groups according to the clay mix. This measure was based on her long-time macroscopic study of Boleslav pottery verified by natural science analyses of polished specimens performed by J. Dvorská. In the end nine main groups were created for the purposes of this analysis: "boleslavská," "slídnatá 1," "slídnatá 2," "heterogenní písky," "šedá řada," "šedá jemná," "tuhová" and "other." The justifiability of this

categorization into groups according to technological qualities can be seen in their connection to a pronounced morphology and decoration characteristic for disparate production areas.

The second step was to determine the origin of the groups. Only one group (boleslavská) could be determined directly by the mineralogical analysis of the clay mix; in the other cases it was necessary to fall back on the theoretical principle that each group provides information on the geological origin of its raw materials and hence, indirectly, its geographical location. This means that (1) the production sites of individual groups are not identical (the same workshop, as long as production was stable, rarely made pottery from different clay mixes); (2) we can locate the origin of the respective group where the occurrence is the highest; on the other hand, we will regard areas where the occurrence decreases as distribution sites. On this basis we managed to arrive at an approximate localization (*Fig. 2*).

The quantification of pottery supplied to Stará Boleslav on the basis of production location enabled the creation of *Graph 1*, which indicates that: (1) only 22.4% of the pottery represents reliably local production (boleslavská); (2) at least 42.6% of the pottery represents reliably non-local production ("slídnatá 1," "slídnatá 2," "šedá řada" and "tuhová"); (3) the origin of the other groups is still unknown (35%); the pottery could come from the close vicinity of the stronghold or from distant workshops. This means that products from non-local workshops made up between 43 and 78% of the pottery supplied to the Boleslav stronghold.

Why was the majority of pottery delivered to Stará Boleslav? One possible explanation is the small volume of local production, a fact supported by the low occurrence of Boleslav products elsewhere in central Bohemia. Boleslav pottery does not occur at all (at best sporadically) in Prague and Libice. On the other hand, Prague pottery is represented not only in Boleslav, but also in more distant Libice; we also find Libice vessels in Boleslav and, to a lesser extent, in Prague. An analysis of pottery groups in rural locations near Stará Boleslav and a comparison of their proportional representation with the situation at the castle would certainly shed more light on this issue. If we accept that the production of Boleslav potters was indeed small, this definitely does not mean that it was not specialized.

The Stará Boleslav example documents the existence of multiple production centres in central Bohemia, and these centres were undoubtedly manned by specialized potters that were able to supply areas up to a distance of 15-20 km ("slídnatá 1"), 20 km ("šedá řada") or 40 km ("slídnatá 2"); the number of imported products decreased as this distance increased (e.g. production from Libice, located 40 km away, has only a 5% representation in Boleslav). This indicates that the limit distance for the most intense distribution falls somewhere between 30 and 50 km, i.e. a circuit that also takes shape in the case of vessels with the identical marks

described above. A second important discovery is that the distribution circle of these potters overlapped and their products appeared together at the site of usage.

Extremely surprising testimony from the Boleslav example for the distribution of pottery in central Bohemia (there is absolutely no doubt that Stará Boleslav was only one of many destinations) is the volume of imported goods (43-78%). This raises the question as to what form these trade relationships took and how they were organized. As the main form of exchange we can clearly rule out local trade in which the potter went around to his customers; known from ethnography and reasonable to a certain extent for a "neighbourly" rural economy, this type of trade would be absurd in the case of central sites supplied from so many locations and from such distances. There are actually only two alternatives: redistribution (in early medieval Bohemia this means the movement of goods in the ruler's economy) or market trade.

The information obtained from this study can be regarded as archaeological evidence of rather intensive medium-range contacts in the Early Middle Ages, a theory that conflicts with the concepts of several historians on the strictly autarchic Bohemian economy assumed, in particular, for the course of the 11th century.

Graph 1. Share of clay mix groups in the total consumption of pottery in Stará Boleslav from the 10th century to the first half of the 13th century on the basis of an analysis of the bottom potsherds of vessels.

Graph 2. Share of clay mix groups in the total consumption of pottery in Stará Boleslav in the period prior to the middle of the 11th century (light stripes) and a comparison with Graph 1 (dark stripes).

Fig. 1. A – Přemyslid domain stronghold labelled Stará Boleslav in the first half of the 10th century (according to *J. Sláma 1988*); B – grounds of the Stará Boleslav stronghold with the location of trenches from excavation in 1988-2002 (composed according to *Boháčová 2003*).

Fig. 2. The location of pottery workshops whose goods were used in Stará Boleslav.

Fig. 3. Two of the largest groups of identical marks from Stará Boleslav with an indication of the clay mix group.

Chapter II.

Maker's marks on the bases of ceramic vessels from Stará Boleslav.

The aim of this text is to make available a specific category of archaeological resource (ceramic maker's marks) and to draw attention to the opportunities for the use of this resource in studying the history of pottery and the distribution of ceramics. One of the largest available assemblages is presented, that which was brought together in the Early Medieval castle at Stará Boleslav. The article considers the proportion of marked ceramics, as well as identity markers, their distribution over the site and lastly the technological properties of those products that came from these workshops.

The text presents information obtained in the study of maker's marks at the stronghold in Stará Boleslav (10th – mid-13th century) in central Bohemia (*Fig. 1*).

1. The share of marked pottery at the site is around 38% (*Tab. 1*). A comparison with other sites shows that the share of marked pottery varied by region. A comparison of the share of marked pottery from the castle foregrounds and from the acropolis (two distinct social spaces) revealed considerable agreement, a finding that does not support ideas that maker's marks labelled vessels handed over in the form of taxes.

2. The large number of non-identical forms indicates a substantial number (a well-founded estimate of several dozen) of potters who supplied (to varying degrees) the Boleslav centre at the same time; we encounter a similar situation at other sites. Since there is a discrepancy between this situation and the number of potters appearing as service producers in documentary sources, the study of maker's marks also exposes a relatively frequent incongruity between the testimony of written and archaeological sources. At the same time, this opens room for discussion of a different method of obtaining pottery (at least for the central sites) than in the form of taxes.

3. The possibilities that identical marks provide were also pointed out. In particular, the occurrence of larger groups suggests a certain preference for the use of products from a small number of workshops over other potters. Since in our case these larger groups accumulate in a single place at the stronghold near the Basilica of St. Wenceslaus (*Fig. 2*), which could indicate the location of the curia (or other unknown economic unit managing taxes), I consider it possible that certain marked vessels were handed over at the stronghold in the form of taxes by potters (or by the owners of the commodities held in the vessels).

Naturally there must have been other distribution mechanisms that worked at the same time. How else could we explain the absolutely identical share of marked pottery at the Stará Boleslav acropolis and the castle foregrounds, i.e. two areas with distinct social compositions.

We should also remember that the share of marked pottery in the rural environment (most often on pottery from burial grounds) is comparable with the central sites. These facts cast serious doubt on the hypothesis of several researchers who believe that only pottery to be handed over to authorities as taxes was marked. If that was the case, the marks would have to predominate at stronghold acropolises or courts throughout the entire state and not just at a single site.

4. Finally, a mutual comparison of the technological differences among pottery vessels we are able to assign to a single workshop on the basis of identical marks allows us to define technological characteristics that can be used to identify the workshop's products within the mass of ceramic finds.

The text attempted to revive one archaeological source. The study of maker's marks is certainly promising not only for investigations at a single site, but also for comparing assemblages from various excavations. This raises the issue of what archaeological resources can be used to study pottery distribution. There are essentially three possibilities: (1) The definition of so-called production circles, established on the basis of morphological indicators, decoration and possibly even procedures in the production of pottery clay (i.e. characteristics that are basically influenced by the intentions of the potter), has a low value for a closer understanding of distribution that is reduced in particular by the presumption that they were influenced by generally shared requirements on the overall form of products typical in the specific region (i.e. by what cultural anthropology calls "style"). The predictable tendency to erase differences among products by potters complicates efforts to single out and follow the movement of specific products on the basis of characteristics used by archaeologists to define production circles. Still, even though we manage from time to time to identify vessels connected by a high degree of conformity, their number will always be small, and they do not have major importance for the study of distribution. (2) Greater possibilities can be provided by a description of the clay, the restricted geological access to which limits potters' options; this circumstance then allows us to single out the products of a specific potter from the mass of similar vessels. Besides the operating demands on this type of study (including the necessary involvement of serial mineralogical opinions), another disadvantage of this approach is extremely difficult comparisons with other sites (for now not even the very best formalized description of clay mix groups makes communication any better). (3) Without a doubt, identical maker's marks therefore appear as the most promising means for studying pottery distribution. Determining their similarities is not a problem; this can even be

performed from afar by means of a suitable publication, and a share of marked early medieval vessels ranging most frequently in the Czech Republic between 25-40% represents an indisputable quantitative guarantee.

Unfortunately, it is not yet possible to conduct a comparison of Boleslav marks with other sites because either they haven't been published or those that have been published do not satisfy basic requirements (i.e. as prints, not drawings or diagrams). It would clearly be beneficial to devote systematic attention to the matter in the future by publishing marks from various find sites (in general not a time-demanding undertaking) in order to create publicly accessible records that are similar, in a certain sense, to police fingerprint databases. At stake is nothing less than the character and range of pottery distribution in the first centuries of the Czech nation. And since the studied goods are available to all social groups, new findings will touch upon not only a whole range of economic questions, but also the process of the integration of the early medieval countryside into the form we call the early Czech state. It is clear that the publication of the assemblage from Stará Boleslav (*Fig. 4-12*) is but the first necessary step in reaching the desired results.

Tab. 1. Share of marked pottery in assemblages from selected strongholds.

Tab. 2. Share of marked pottery at the acropolis and castle foregrounds in Stará Boleslav.

Tab. 3. Overview of identical maker's marks from Stará Boleslav.

Tab. 4. Comparison of the number of identical marks and groups of identical marks at selected sites.

Tab. 5. Location of identical marks at the acropolis and castle foregrounds in Stará Boleslav.

Tab. 6. Dating of several specimens of maker's mark from Stará Boleslav.

Graph 1. A comparison of the number of identical marks and groups of identical marks at selected sites.

Graph 2. Arrangement of groups of identical maker's marks by size (from 36 to 2 specimens in a group) at Stará Boleslav and Sekance.

Fig. 1. A. "Přemyslid domain" strongholds according to *J. Sláma* (1988); Stará Boleslav marked with arrow. B. Location of archaeological trenches at Stará Boleslav.

Fig. 2. Location of identical maker's marks by find location. The numbers correspond to the numbers of groups of identical marks. As a base only trenches investigated at the site are shown. The image shows the relatively even distribution of identical marks in the space; the lone, albeit distinct, concentration is recorded at the acropolis in the space demarcated by three sacred buildings.

Fig. 3. Types of mark motifs from Stará Boleslav.

Fig. 4-12 All maker's marks from the bases of vessels from Stará Boleslav found during archaeological excavations up to spring 2002. Scale 1:2. The only appropriate method for depicting marks is *taking prints*, including unevenness in the area surrounding the mark (these help determine the matching of marks), preferably by rubbing graphite over bank paper. Only preserved or at least sufficiently distinct marks from Boleslav are shown (i.e. all class A, B and C fragments). Positive figures (raised) are depicted with double lines, negative figures with a shadow (standard in the case of technical prints). In the case of fragments – if the centre of the base is not preserved or if its position is not clear from the nature of the motif – I mark the presumed location of the centre with a small cross (determined by the concentration of lines on the inner side of the base), which permits an approximate reconstruction of the motif. In cases where it was not possible to locate the centre, an arrow shows the

presumed direction of its placement. I also present technical impressions on the bases (Fig. 12, no. 313-323), the majority of which capture a "cap" for covering the spike attached to the pottery wheel (for more see *Varadzin 2004*, 166).

Chapter III.

Pottery production in the eastern part of Central Europe in the 6th to 13th century in archaeological sources

The text summarizes archaeological sources for the study of pottery production in the territory of the Czech Republic, Slovakia and Poland in the early medieval period. The text focuses on finds from pottery workshops, including pottery kilns, collected in a separate catalogue at the end of the work, as well as on selected evidence on the subject of the distribution of ceramics. Finds are discussed not only for reasons of reviewing archaeological sources, but also with regard to the question of the specialization and organization of production in the early states in the studied parts of Europe.

The text begins with a listing of finds documenting pottery activities in the territory of the Czech Republic, Slovakia and Poland, classified according to individual phases of production. Pits for extracting clay (Fig. 1) could have survived from the phase of acquiring and preparing raw materials, though these are difficult to distinguish from pits used for other mining purposes; bell-shaped shafts could also have survived, but unlike in Germany, these are not known in the studied area, despite the possibility that they might have been interpreted as grain pits (Fig. 2), and the final possible remnants from this phase are stone crushers for grinding grog, though these can easily be mistaken for tools used for other purposes. Known from the phase of storing raw materials and preparing the clay mix from archaeological and ethnographic sources are wooden chests, pens or rectangular, often wood-lined, pits in which the clay matured (Fig. 3: B). Only a single discovered pottery wheel (Fig. 3: A) documents the phase of forming vessels on a wheel. One stamp (Fig. 6: 1) and perhaps other bone tools (Fig. 5) are connected to the decoration of ceramics. The author refuses to label smoothed ceramic or stone fragments as "pottery blades" (Fig. 4), which are not safely documented until the late medieval period. They have not been found to date at any archaeologically examined pottery workshop; on the contrary, they have been found at castles and fortresses – sites where the production of pottery can be ruled out. Without a doubt, the principal evidence of early medieval pottery is kilns (Tab. 1), a listing of which is presented in Table 1 and the catalogue (Fig. 7; 8; 17-31). Production waste, additional important evidence of pottery production from the 13th century onwards, has not yet been discovered in the studied territory for unclear reasons. Stockpiles of products that have a uniform design but were never used can be labelled as production storage sites; to date we are aware of only one uncertain example.

In a separate chapter the author takes up the question of why, in the short interval from the second half of the 12th century to the middle of the 13th century, twice as many sites with

pottery kilns were preserved than in the preceding six centuries (Tab. 1; cf. Fig. 7-9). The reason for this is undoubtedly the use of open or recessed fire pits or charcoal kilns in the older period, the archaeological remnants of which can be easily confused with other production activities. The question of why the pottery kiln suddenly spread in the 13th century is extremely complicated. The improved technical possibilities of the special kilns cannot be overestimated, since these were used at certain workshops for traditional products that had previously been fired in primitive fire pits; at the same time, experiments have shown that it was possible to achieve the same temperatures in dug-out fire pits and even reduction firing as in special pottery kilns. An important circumstance in the introduction of the kiln in the studied territory was the closer ties made with German regions during the 13th century. Changes were made in pottery production in a wave that moved from the west to the east, as demonstrated by the adoption of the kiln (cf. Fig. 7 and 8). There was a parallel displacement of older production by new goods (the start of the ceramics patterned after German designs and/or technology).

In another chapter the author estimates how many vessels could fit in an early medieval kiln. The figure arrived at by the author was 50 pots of average size; according to W. Hołubowicz this number would be sufficient for two to three five-member families for an entire year. The several kilns known from the entire studied territory had approximately the same, relatively small dimensions (Fig. 31) throughout the entire early medieval period; the size of the kilns apparently changed in connection with the significant expansion of the line of ceramic products in the 13th century (Fig. 18; Fig. 31: 14-19). The intensification of specialization could also have played a certain role in the change.

Following the presentation of individual finds, the text examines the most important pottery workshops. Two such workshops stand out in Great Moravia in the 9th century (Tab. 1: 4, 8, 9, 11): Nitra-Lupka and Sady near Uherské Hradiště. With 12 kilns, Nitra-Lupka is one of the largest known workshops in the studied territory (Fig. 28-30). The workshop was in operation for up to 60-70 years and shut down, at the latest, at the beginning of the 10th century. The find context fuels speculation that the local potters worked for the castle, as the workshop buildings were immediately adjacent to the castle walls. If this was indeed the case, we could label the potters at this site as "attached craftsmen". The distribution of vessels that have been found at burial sites in southwest Slovakia and, partly at settlements, documents that the workshop in Nitra had customers not only among the residents of the Nitra agglomeration (one of the most prominent centres of Great Moravia), but also at additional locations within a 30 km radius; in two cases goods were even found up to 60 km away.

According to grave ceramics in southwest Slovakia, the potters in Nitra-Lupka were the only producers whose goods were demonstrably distributed in this area in the 9th and 10th centuries.

The "Church settlement" in Sady near Uherské Hradiště provided one kiln with a remarkable find of a ceramic batch (Fig. 22). This was composed of roof tiles and ceramics with antique forms. The prime component was intended for the local church; on the basis of the second component we can identify the local potter as a foreigner, perhaps from the Lower Danube Valley or Bulgaria where these vessels, unusual in Central Europe, are found. We have three reasons to believe that similar potters were active in the area of Great Moravia: 1) finds of ceramics of antique forms are quite rare and yet dispersed over the broad area; 2) fired roof tiles were used in this period only on church buildings, so orders were only intermittent; and 3) the workshop in Sady was in operation at its site for just a short period of time. We can probably label these potters as itinerant producers.

Four-fifths of the sites with kiln finds in the Czech Republic come from the second half of the 12th to the end of the 13th century. We can divide these into two groups. The first group is composed of workshops in rural settings; the largest pottery workshop studied to date and located in Mohelnice belongs to this group. The production grounds at that site (200 x 50-100 m) were separated from the residential area by a large clay pit (Fig. 1), beyond which were found simple post shelters that probably served for drying vessels; there were also a scattered number of pits with lumps of graphite, which was used in the preparation of the pottery material. A total of 12 kilns that had been repaired several times were discovered (kiln no. 3 seven times, Fig. 20); light timber buildings, interpreted as workshops, were also found around the grounds. Mohelnice was apparently one of the settlements in a pottery region with outcrops of graphite; Žádlovice, located 4 km away, was another settlement in this region (potters at this location are documented on a register compiled between 1134 and 1141). The second group is composed of urban pottery workshops and workshops tied to market settlements. These work sites were also made up of independent production grounds separated from the residential zone. The oldest evidence of a work site in the eastern part of Central Europe that was demonstrably located inside a town comes from a defunct town in the Tisová cadastre near Vysoké Mýto (1240-1280).

It is striking that, with the exception of Nitra and Sady, no workshop has yet been found at a castle centre, not even from the period the special kilns were already in existence. This is especially interesting in the case of the Přemyslid state, whose most important political and economic centres are relatively well known from an archaeological perspective (Prague, Litoměřice, Žatec, Olomouc, Brno). The reason is probably the different organization of

production in the earlier medieval period in which centres of state power were supplied from more remote rural areas.

Ceramic trading is discussed in a separate chapter. The studied area in this case was narrowed down to the historical territory of Bohemia. Support came in the form of 1) identical marks on the bottoms of vessels (i.e. projecting impressions originating from one form); 2) identical ceramic material; 3) ceramic style (ceramics with the same form, decoration and technology). The last of these methods was employed only after attention was paid to the first two, since style on its own needn't have anything in common with the physical exchange of vessels. A total of 13 examples of ceramic distribution were collected in this manner (Fig. 16) in this area. Occupying the most significant position among these are identical marks at burial grounds in central Bohemia; these document the relatively intense exchange of ceramics as early as in the beginning of the 10th century (Fig. 11), and the quantitative analysis of ceramic groups from excavations in Stará Boleslav, which showed that 43-78% of ceramics were supplied to this site from remote workshops located up to 30-50 km from the castle (Graph 2; Fig. 13-14).

The main findings from the studied distribution can be summarized as follows: 1) All examples represent the activity of specialized producers. 2) It is not clear which examples are connected with the exchange of the actual vessels or their contents; nevertheless, they do represent trade in either case. The volume of the delivered ceramics was so great that we must assume their primary use at the find site, despite the fact that they may have arrived there only as packaging. 3) Vessels from the same workshop were distributed in various directions. 4) The sites at which the goods from the same workshop were finally used represent various social contexts, including castles (including their central parts – acropolises), settlements below the castle, as well as rural settlements and burial sites of common people. 5) The distribution of vessels produced from the same ceramic material is proof against itinerant production. 6) The listed examples document two types of distribution circles: regional (distances up to 30-50 km), with evidence of the intensive distribution of goods, and supra-regional (distances up to and exceeding 100 km), in which the volume of goods is markedly lower. We are also aware of ceramic ranges of up to 30-50 km in the early medieval period in Germany; we also find them in the late prehistoric period and in the recent period. 7) The oldest evidence of ceramic distribution dates to the beginning of the 10th century; however, it is not possible to rule out that ceramic trading occurred even earlier, though we don't have evidence that would serve as archaeological proof for such an assertion.

In the final part the author addresses the question of whether free market trade and independent production existed in Bohemia between the 10th and 12th centuries. The author differentiates (1) supplying products as part of controlled economics (by the ruler, Church and other privileged individuals), in which an important role was played by dependent production, and the directly related redistribution; however, this form of production does not automatically rule out a certain role played by other trading mechanisms in society. (2) Another segment of the economy involved supplying products for broad groups of the population beyond controlled economics. There are three trading possibilities here: again, redistribution managed by the authorities, free trade not managed by those in power, or production for one's own use.

In the author's opinion, redistribution cannot be clearly distinguished from free trade in Bohemia strictly on the basis of archaeological finds, since their manifestations can be identical under certain circumstances. Troubles can also be caused by situations in which the products of the same potter simultaneously become the object of both free and managed trade (as is known from written sources). However, written sources can also provide a solution to this problem. The purely theoretical hypothesis that there was a single trade mechanism of redistribution in Bohemia in the 10th-12th century, would imply - with regard to certain archaeological manifestations (the occurrence of goods from one workshop in central locations and, simultaneously, in a rural setting, frequent overlapping of the distribution radius of workshops, substantial concentration of circulating ceramics) - the assumption of totally centralized state redistribution, as we know from certain ancient societies. However, an administrative apparatus for such a system is missing in the early Bohemian state. To the contrary, written sources that shed light on royal, Church and noble management document the exclusive existence of asymmetric redistribution in which the central authorities used all of the supplies without even trying to return goods to the population. We are therefore forced to assume yet another mechanism of distribution to provide the majority of citizens with ceramics. Since we have already demonstrated relatively extensive distribution ranges with a radius of up to 50 km and the circulation of a substantial number of goods, which cannot be explained by local "neighbourly" trade, there is only one acceptable market trade alternative.

The presented findings can be considered as an objection to the idea that early medieval Bohemia up to the 11th century had low overproduction, limited specialization and undeveloped trade. Such a theory was established on the basis of written sources that weren't entirely objective. We can therefore conclude that the division of labour in the pottery profession (which, however, probably rarely allowed producers in the early medieval period

to disengage entirely from farming activities) and the expansion of markets for ceramic products occurred beyond the direct organizational interest of the social elite then. The manifestations of specialization depicted in this text therefore contribute to understanding the creation of "mutual economic dependencies" taking place across the society at the time.

Fig. 1. Mohelnice, pottery clay pit with kilns (*Goš 1973*, tab. II on p. 484).

Fig. 2. The extracting of pottery clay. 1 – bell-shaped shaft from Bengerode (*Grote 1976*, fig. 19); 2 – grain pit from Staré Město near Uh. Hradiště (*Hrubý 1965a*, fig. 58: 6): some of these objects could also have served for the extracting of pottery clay.

Fig. 3. Ostrów Lednicki. A – pottery wheel slab; B – wooden case possibly used for maturing pottery clay; C – "pottery blade" (*Kara – Wrzesiński 1996*, fig. 1).

Fig. 4. Examples of assumed pottery blades from various find sites and an idea of their use. 1 - Krašovice, potsherd of graphitic ceramics (*Hejna 1964*, fig. 29); 2-6 – Chvojen, ceramic potsherds (*Hejna 1983*, fig. 10); 7 – Hradec u Stoda, ceramic potsherd (*Kara – Wrzesiński 1996*, fig. 3); 8-10 – Libice nad Cidlinou, ceramics and stone fragments (*Kara – Wrzesiński 1996*, fig. 3); 11 – Ostrów Lednicki, ceramic potsherd (*Kara – Wrzesiński 1996*, fig. 3); 12 – according to *Kara – Wrzesiński (1996*, fig. 4).

Fig. 5. Certain objects from bone or antler could be used to create engraved "comb" decoration. 1 - Sobůlky (according to *Hrubý 1957*, fig. 2: 4); 2 – Prague-Butovice (*Lutovský – Militký 2000*, fig. 4).

Fig. 6. Bone and antler stamps. 1 - Budeč (*Bartošková 1995*, fig. 7: 2); 2-11 – various find sites in Western Europe (*Knaut 1987*, fig. 6).

Fig. 7. Finds of pottery kilns from the 6th-11th century in the studied territory. 1 – Sady; 2 – Želechovice; 3 – Hoste; 2 – Nitra-Lupka and Nitra – Dražovská cesta; 3 – Slovenské Ďarmoty.

Fig. 8. Finds of pottery kilns from the 12th-13th century in the studied territory. 1 – Bruntál; 2 – Česká Lípa; 3 – Kostelec nad Orlicí; 4 – Mohelnice; 5 – Mstěnice; 6 – Staré Město – Na Kostelíku + Staré Město – Za Zahradou; 7 – Tisová (Staré Mýto); 8 – Vícov (uncertain interpretation); 9 – Bajč; 10 – Przemysl-Zasanie.

Fig. 9. France, finds of Roman Gaul pottery kilns (according to *Duhamel 1978-1979*, fig. 32).

Fig. 10. Diagram of pottery production process. Ideal register of archaeological manifestation indicated in grey.

Fig. 11. Distribution of vessels with identical markings in the early medieval period (according to *Sláma 2006*). A-G indicate individual groups of identical marks (see text for more information). The centre of a circle with a 28 km radius in Prague. C' indicates vessels that J. Sláma included in group C on the basis of an identical style, not identical marks. Supplemented.

Fig. 12. Vessels with identical marking, group G. 1 – Prague-Běchovice, burial grounds (*Sláma 1977*, tab. I: 6); 2 – Hradec u Stoda, unknown context (*Justová 1979*, fig. 121: 1).

Fig. 13. Stará Boleslav with approximate ground plan of fortified settlement; trench indicated in black (according to *Boháčová 2003*).

Fig. 14. The supplying of the fortified settlement in Stará Boleslav according to ceramic group evidence (with estimate of share in total ceramics consumption).

Fig. 15. Evidence of ceramics trade on the basis of identical marks (examples 3-7). 1 – Vyšehrad; 2, 3 – Stará Boleslav; 4 – Úhošťany; 5, 7 – Bečov; 6 – Velebudice; 8 – Dobroměřice; 9, 10 – Lovosice; 11 – Třebenice; 12 – Plasy; 13 – Vyšehrad. (9-11 without scale)

Fig. 16. Distribution of ceramics, examples 1-13, beginning of the 10th to 13th century (see text for more information).

Fig. 17. Česká Lípa, position of pottery workshop near Church of St. Mary Magdalene (A) and relationship to later town (*Gabriel – Smetana 1980*, fig. 2).

Fig. 18. Česká Lípa. A – kiln 2/1 (earlier horizon) and 3/1 (later horizon), not oriented; B – samples of ceramics produced in later horizon to which kiln 3/1 also belongs. According to *F. Gabriel (1979)*.

Fig. 19. Kostelec nad Orlicí, ground plan of pottery work place with kilns and cross-section of one kiln (*Richter 1967*, fig. 161, 162).

- Fig. 20.** Mohelnice, several discovered kilns (*Goš 1982*, fig. 1, 2; *1973*, fig. 2).
- Fig. 21.** Mstěnice, pottery kilns (*Nekuda 2000*, fig. 168a).
- Fig. 22.** Sady near Uh. Hradiště, pottery kiln (*Hrubý 1965*, fig. 1).
- Fig. 23.** Staré Město – Na Kostelíku. Kiln (1). 1 – find context; 2 – attempt at reconstruction by head of excavations (*Snášil 1982*, fig. I, II).
- Fig. 24.** Tisová (Staré Mýto), pottery kiln (*Richter 1994*, fig. 2).
- Fig. 25.** Vícov, object interpreted by head of excavations as a pottery kiln (*Píčka – Tetour 2005*, fig. 3).
- Fig. 26.** Przemysł-Zasanie, position and plan of excavations with pottery kiln finds (according to *Kunysz 1968a*, fig. 1).
- Fig. 27.** Przemysł-Zasanie, some of the kiln finds (*Kunysz 1965*, fig. 3; *1968a*, fig. 3, 4; *Koperski 1973*, fig. 2).
- Fig. 28.** Nitra. Great Moravia agglomeration with documented settlements, burial grounds and four fortified positions. The core was located on the castle motte (HRAD). The pottery kilns (indicated with arrows) were found at the Lupka position at the edge of the agglomeration, in the immediate vicinity of the burial grounds (according to *Chropovský 1975*, fig. 1; *Bednár 2001*, fig. 4).
- Fig. 29.** Nitra-Lupka, plan of excavations with pottery kiln finds (according to *Chropovský 1961*, fig. 2, 3; *Vlkolinská 2002*, fig. 2).
- Fig. 30.** Nitra-Lupka, some of the discovered kilns. 1, 2 – kiln no. 8 and its reconstruction; 3 – kiln no. 1 (*Chropovský 1961*, fig. 5; *Vlkolinská 2002*, fig. 3).
- Fig. 31.** A comparison of the size of firing chamber surfaces in some pottery kilns from the 9th to 16th century.

Chapter IV.

The Libušín stronghold: a revised working of excavation data

The early medieval stronghold in Libušín (district of Kladno, central Bohemia) is an important archaeological site for a number of reasons. The leading reason is the stronghold's position in the centre of Bohemia – a territory that is connected with the beginnings of the Přemyslid reign and therefore the origins of the Czech state. Large-scale excavations have also made Libušín one of the best investigated fortified sites in the country. Libušín also attracts the interest of the professional community for the ingenious combination of several types of walls in the stronghold's fortifications. This article offers a new interpretation of several archaeological finds, one that differs from the conclusions published at the beginning of the 1970s. We show, among other things, that the stronghold was not built at the turn of the 10th century as previously believed, but probably at the earliest under the reign of Boleslav I in the second third of the 10th century. This new interpretation obviously changes considerations regarding the stronghold's function and historical importance, which we attempt to outline in the conclusion.

The early medieval stronghold in Libušín is located on a rocky outcrop of the Kladno plateau above two small streams, forming a distinct landscape and settlement interface (Fig. 30). With a total fortified area of 12.3 ha, the stronghold is composed of an acropolis on the east side, two foreground areas and steep grounds with a well (Fig. 5). As written sources do not provide any reliable data on this castle, we must rely solely on the testimony of archaeological sources for information. The archaeological sources come from relatively extensive excavations conducted with breaks between 1929 and 1971.

The first comprehensive image of the historical importance of this stronghold was submitted in 1971 by Z. Váňa, who simultaneously published all of the archaeological sources acquired up until that date. He based his theory primarily on the peripheral position of the site in the unsettled forest region located at the border of two early medieval regions that differed from development and historical perspectives (identified in the spirit of earlier notions with the tribal lands of Bohemia and Lucko), as well as on the archaeological dating of the stronghold, which in his opinion was built at the end of the 9th century. Since Z. Váňa dated the semi-legendary Bohemia-Lucko War (recorded in the *Chronicles of Cosmas*) to sometime between the second half of the 9th century and the beginning of the 10th century, he considered this military struggle as the reason the Libušín stronghold was built. In his opinion the stronghold lost its purpose once Lucko was added to the domain, and by the time of Wenceslaus's reign, at the latest, it was abandoned.

J. Sláma opposed Váňa's theory by pointing out that the placement of additional strongholds (e.g. Stará Boleslav, Lštěň, Tetín) at the edge of the settled territory in central Bohemia in the

10th century means that we need to search for a common reason for their origin and that it is not possible to draw conclusions that are valid only for Libušín. The strongholds at Libušín, Staré Boleslav, Mělník, Tetín and elsewhere also differed from other fortified sites in central Bohemia in that churches stood at these sites, a fact that forces us to again consider a similar historical function. According to J. Sláma these strongholds had a common denominator in the origin of the Přemyslid dynasty, which was based on a system of castles guarding the perimeter of the domain and also performing an administrative-economic function. In Sláma's opinion this system was created under Spytihněv I (895-915), since it already existed during the reign of Wenceslaus (925?-935), as written sources, to a certain extent, suggest.

Even a fleeting mention of these two theories shows that the importance of the reasons for the founding of the Libušín stronghold goes beyond this location to the very historical conception of the beginnings of the Czech state.

The settlement of the site is documented by relatively numerous finds from the period between the second half of the 6th century up to the building of the fortifications. The existing research, based on a publication from 1971, dated the origin of the stronghold to the end of the 9th century and its demise to very beginning of the 11th century. However, a revised working of the data from the excavations led to a new dating in the second third of the 10th century (at the earliest) on the basis of pottery with calyx-shaped rims found in the body of the walls (secondary disruption ruled out) in several separate trenches (Fig. 5-8, 11-13, 19). The demise of the fortifications came, at the latest, in the first half of the 11th century, since the layers beneath the destroyed walls and the moat fill contained the same pottery (Fig. 15-18), not the finds from later dates that occur in great numbers at the site (settlement at the site continued uninterrupted up to the 16th century and later). The entrance of pottery with calyx-shaped rims is dated according to recent dendrochronological and archaeological data to around the beginning of the second third of the 10th century, at the earliest; the end of the production of this pottery is approximately dated to the first half of the 11th century.

The residential buildings discovered at the site come from various periods (Fig. 20-22). The development that can be placed in the period of the castle's existence was composed of two groups of buildings at the acropolis. The first group was made up of three residential post buildings (Fig. 23: "stavba 1-3"); the second group consisted of at most three dug-out buildings whose function for living purposes is not clear (Fig. 23: "chata 1," "obj. 3"). Only several buildings were found in the middle of the first castle foregrounds, but their appearance cannot be reconstructed (Fig. 20: B); no buildings have been discovered in the outer

foregrounds. The surprisingly low number of residential buildings on the grounds of the entire stronghold (a fact that stands out in comparisons with other castles from the same period in Bohemia) is not caused by the small scope of excavations (Libušín is in fact one of the best researched medieval strongholds in Bohemia) and must be explained by sparse settlement. The relatively small amount of residential waste, especially in both of the castle foregrounds, is further support for this claim.

An indisputably important turning point in the short history of the castle was the separation of the acropolis from both foregrounds, as the reconstruction of the north gate attests (Fig. 25). It was probably at this time that the area with the well on the north side was connected to the acropolis. Since the existence of another passageway between the acropolis and the foregrounds can safely be ruled out thanks to careful study of the dividing walls, the reconstruction of the north gate meant a radical reduction of the stronghold from its original 10.8 ha to a mere 2.6 ha (acropolis) plus 1.5 ha (grounds with well). It is highly likely that this reduction was directly related to the sparse settlement of the foregrounds mentioned above.

The Church of St. George has survived in the acropolis of the stronghold to this day; the oldest architectural remains of the church date to the 13th century. Several researchers believe that this church was preceded by an even older building dating to the existence of the stronghold, since the founding of a parish church in the 13th century outside of the medieval village (located in the valley beneath the rocky outcrop) would make no sense. This idea is supported in the newly evaluated archaeological sources (overlooked or misinterpreted by Z. Váňa) by a group of graves to the south of today's church walls originally dated to the Late Middle Ages; today we can date these graves to the 12th century, at the latest (Fig. 21: A; 26: A; 27). Yet another argument is the path carved into the rocks during the period of the stronghold's existence and respecting the central part of the acropolis with the church (Fig. 25: 2).

The revised working of the excavation results also devoted attention to movable finds, which we can divide into three groups. (1) Evidence of population groups with higher social standing is rare. Evidence in the form of weapons is essentially missing (the extensive excavations uncovered only four arrow tips and a remnant of one spear); only a few specimens of objects that could be labelled as relatively luxurious or more elaborate were found (a decorated knife handle, a three-part bone comb). The social indication of these objects is naturally ambiguous. The poverty of the Libušín stronghold from the perspective of these types of finds stands out best in comparison with the nearby and contemporary

stronghold of Budeč (Tab. 3). (2) Evidence of production is limited to the making of textiles (spindles, loom weights) and shoes or footwear (awls). As there are no other production remnants (especially surprising in the case of metal working), specialized production at the stronghold cannot be proven. (3) The involvement of the stronghold in trade could only be followed in pottery finds; these showed that approximately 10% of vessels came from northwest Bohemia, i.e. from distances of around 40 km in a straight line (Fig. 28-29). The absolute majority of remaining pottery fragments are typical for Libušín's central Bohemian location.

In the final part of the text the author addresses the function and historical importance of the stronghold. He criticizes Z. Váňa's theory on the purely military nature of this site (representing in Váňa's view only some type of border fortress), since the presence of a church and certain other facts also speak of a number of central roles. But the author also rejects J. Sláma's theory that Libušín was one of the strategic bases of the original small Přemyslid principality in the middle of central Bohemia – a domain that was only later expanded to the size of today's Bohemia under the reign of Boleslav I (935-972). The new dating of the castle on the basis of archaeological finds, according to which Libušín was built in the period of Boleslav I, at the earliest, contradicts Sláma's hypothesis (one that was widely accepted in Czech and foreign research). Soon after ascending to the throne, Boleslav I launched an expansion into the other principalities in Bohemia (936); these other domains were gradually brought under control, from which it follows that the building of the Přemyslid domain in this period in the manner suggested by J. Sláma can no longer be assumed. However, the rejection of both theories takes us back to the question of what function the Libušín stronghold actually had.

Information obtained in the new evaluation shows that the original plan for the castle was apparently never fulfilled (sparse settlement, the reduction of the fortified areas during the course of the stronghold's existence and the minimal occurrence of evidence of production and a higher social status of residents). We can conclude from this that the historical circumstances under which Libušín was founded changed radically soon after it was built. The author of the text offers the theory that the castle was built in connection with Boleslav's expansion plans, which apparently required improved economic utilization and, naturally, military security for the territory (traditional Přemyslid land) on which this expansion was based. We can assume that Boleslav I safeguarded his domain because at the beginning of his rule he could hardly count on the coincidental favour of fate in the form of the death of his most dangerous enemy, Henry I of East Francia, who died in the very year that Boleslav

launched his expansion campaign (936), or in the form of the internal political fight faced by Henry's successor, Otto I, whose hands were tied for a long time as a result. In this way it is also possible to explain several central roles played by the Libušín castle. Later, once the whole of Bohemia was brought under control and Přemyslid administration was subsequently reformed (the creation of a "castle organization"), Libušín began to lose its importance and finally met its demise in the first half of the 11th century, at the latest.

Fig. 1. Bohemia between the end of the 9th century and the first third of the 10th century with important contemporary strongholds. The territory of the Přemyslid domain with Přemyslid strongholds is schematically highlighted in grey; L – Libušín, B – Budeč, P – Prague. Arranged according to *J. Sláma (1988)*.

Fig. 2. The Libušín stronghold with the Church of St. George on an imperial copy of the stable cadastre in 1841. The image captures the northern end of the first and second foregrounds before they were destroyed by the Schoeller mine, the tillage of the entire stronghold grounds and the extent of the forest in the surrounding area (in grey).

Fig. 3. A 1953 aerial military photograph of the Libušín stronghold captured the stilled unwooded fruit terraces on the south hillside; the north side already features the buildings from the underground mine that gradually fills up the adjacent valley with debris.

Fig. 4. Relief map of the stronghold showing all of the trenches dug from 1929 to the present. Arranged according to Váňa – Kabát 1971; trenches from 1929 and 1970-71 added.

Fig. 5. Location of the fortification sections in Fig. 6-10, with an indication of the relevant trenches.

Fig. 11. Pottery finds from the body of the transverse wall of the acropolis in trench no. 1/49 ("chamber fill and wall foundation," bag no. 53/49). Drawing by L. Raslová.

Fig. 12. Pottery finds from the body of the transverse wall of the acropolis in trench no. 9/49 ("chamber fill," bag no. 64/49). Drawing by L. Raslová.

Fig. 13. Potter finds from the body of the walls. **1-7** trench 9/49 in the transverse wall ("grate fill," bag no. 64/49); **8** trench 10/49 in transverse wall ("grate fill," bag no. 66/49); **9-18** trench 7/50 in transverse wall ("chamber fill," bag no. 30/50); **19-28** trench 1/51 at the southeast peak of the acropolis ("wall core," bag no. 124/51). Drawing by L. Raslová.

Fig. 14. Pottery finds from layers beneath destruction (on the inner side of the transverse wall of the acropolis in trench 1/49, bag no. 56/49). Drawing by L. Raslová.

Fig. 15. Pottery finds from layers beneath destruction (on the outer side of the transverse wall of the acropolis in trench 1/49, bag no. 57/49). Drawing by L. Raslová.

Fig. 16. Pottery finds from the destruction layer filling the outer moat (transverse wall of the acropolis, in trench 19/49, bag no. 73/49). Drawing by L. Raslová.

Fig. 17. Pottery finds from the layer deposited on the bottom of the moat and covered with wall debris (transverse wall of the acropolis, in trench 3/50, bag no. 23/50). Drawing by L. Raslová.

Fig. 18. Pottery finds. **1-6** layer beneath destruction on the inner side of the transverse wall of the acropolis in trench 3b/50 (bag no. 28/50); **7-13** fill of the outer moat of the transverse wall at the first foreground in trench 7/51 (bag no. 137/51; **14-21** fill of outer moat of the transverse wall at the second foreground in trench 1/66 (bag no. 11/66, 1-19). Drawing by L. Raslová.

Fig. 19. Selection of the latest pottery from the body of the acropolis wall (1-7, 10-14) and a comparison with typologically identical pottery from Vyšehrad (8-9). Bag no. 53/49 (2, 3, 7), 64/49 (1, 4, 5, 10-14) and 124/51 (6). Photo by H. Toušková.

Fig. 23. Selected residential features likely dating to the period of the existence of the stronghold and one analogical "feature D" from the foregrounds of Levý Hradec (according to *Vařeka 2001*).

Fig. 24. Selected residential features from the excavation of J. Böhm in 1929. **1-2** *stavba I* with hearth detail; **3** *chata I* from the west with adjacent decomposed beam in front; **4** view of one of the buildings from the late medieval period discovered at the north edge of the acropolis – a tombstone from the nearby cemetery was secondarily used here as a step.

Fig. 25. North acropolis gate. Schematic depiction of the first phase (passageway between the acropolis and the foregrounds) and the second phase (passageway to foregrounds filled with a short wall, along which runs a track carved into the stone in the direction of the well; the grounds with the well are enclosed by a stone wall with clay mortar).

Fig. 26. Grave finds in the space of the acropolis. **A** graves (H1-10/71) discovered by Z. Váňa in 1971 south of the contemporary cemetery (cf. Fig. 21: A), most likely from the early period of the stronghold; **B** selection of graves discovered by J. Kabát in 1950 in the west part of the acropolis in trenches 1-2/50 (cf. Fig. 22), 16th-18th century. A comparison of the two groups shows the differences in the grave arrangements and in the way the deceased were laid to rest.

Fig. 27. All of the pottery finds with some type of datable marks from graves discovered by Z. Váňa in 1971. The clay mix of some of these points to the period of "new pottery classes," probably 12th century.

Fig. 28. Selection of pottery fragments from the central Ohře valley discovered at the stronghold.

Fig. 29. Pottery fragment from the Bílina production circle discovered at the stronghold.

Fig. 30. Contour model of the landscape between Žatec and Budeč. Clearly visible, the Kladno plateau forms an interface between the Slány region and the Loděnice Stream basin and running from the northwest to the southeast. The Libušín stronghold was built on one of the rocky outcrops from this plateau. In addition to the selected strongholds the map also captures the position of Kačice, the origin of the grave with opulent "gombík" (round metal decorative objects with a hole) from the beginning of the 10th century. Compiled by Č. Čišecký.

Chapter V.

The development of Přemyslid domain strongholds in the heart of Bohemia (a contribution to the discussion)

The text addresses early medieval castles in the central part of Bohemia – the territory connected with the onset of the Přemyslid dynasty and the origins of the early Czech state. We first deal with the dating of castles, mostly on the basis of archaeological sources. The chronology of these buildings has been elaborated significantly in recent years. We then use this summarized information to produce a brief sketch of the development of castles, which we then attempt to place in the general historical framework. The conclusion offers a comparison of this new information with existing concepts of the "Přemyslid domain," which, in our opinion, requires substantial revision.

From the start of their existence, certain early medieval political formations were based on a system of strongholds; in the eastern part of Central Europe this mainly involved a system known as "castle organization." We therefore have good reason to investigate, once again, the nature of the situation with early medieval castles in Bohemia, their development in this territory, whether the locations at which they were built reveal some type of coherent system, as well as other matters along these lines. Naturally, these questions are nothing new in Czech archaeology, which today is dominated by the concept of the Přemyslid domain formulated by *J. Sláma* (e.g. 1977, 70-75; 1983; 1987; 1988, 71-80), a theory that is widely accepted in archaeological research both here and abroad.

It is unusual for "big events" to intersect with early medieval archaeology; it is even less common for early medieval archaeology to enrich history with new information of great importance. The Přemyslid domain theory cast new light on the origins of the Czech state: by identifying a specific group of castles in central Bohemia the theory revealed the original Přemyslid principality located in this territory at the beginning of the 10th century. The crossing of its borders in 936 by Duke Boleslav I (935-972) and accompanied by the subjection of foreign "principalities" in the other areas of broadly contemporary Bohemia culminated in the origin of the "early Czech state." Hence, the "Přemyslid domain" is a term designating the smaller political unit ruled by this dynasty up until the time that Boleslav I became sovereign prince. While the existence of this domain in the centre of Bohemia can be documented at the beginning of the 10th century by written sources,¹⁷³ we must essentially rely solely on archaeological sources in searching for its specific form. It is our aim to

---

¹⁷³ Written circumstantial evidence for the existence of additional territories inside the Czech basin not ruled by the Přemyslids was summarized by *J. Sláma* (1988, 72, 74), who lists Wenceslaus's clash with the Kouřim duke, information on the origin of Ludmila from a different province of Bohemia, a mention of other dukes present at Wenceslaus's tonsure, Widukind's plural form in a mention of duties imposed on Bohemia by Henry I in 929 and the legend of the Lucko War.

critically summarize these sources in the ensuing text. Our question is not whether the domain actually existed; instead, our goal is to identify it using archaeological resources.

Formulated in the 1970s and 1980s, Sláma's theory of the Přemyslid domain can be summed up in the following manner. Nearly twenty early medieval strongholds of various ages are known today in the middle of central Bohemia (*Fig. 1*; the map section is artificially chosen). J. Sláma noticed that five of these strongholds (Mělník, Stará Boleslav, Lštění, Tetín and Libušín; *Fig. 1*) shared a regular distance from Prague (26 to 34 km) and formed something of a pentagon around the centrally located city (cf. *Fig. 1*). A characteristic feature of these fortified sites is a location at the edge of a settlement enclave and near a supra-regional road running out of Prague. In J. Sláma's opinion, these facts suffice to make it possible to attempt to explain the existence of the castles by means of a single common reason (e.g. *Sláma 1977*, 71, note 7). The Ludmila and Wenceslaus legends suggest that the oldest Přemyslid history played out approximately in the very space demarcated by these five strongholds (the legends even include stays by Přemyslids at two of the sites – Stará Boleslav and Tetín), which J. Sláma used to conclude that they were built on the perimeter of the oldest Přemyslid principality; they were intended to protect as well as effectively administer and exploit this territory. In this way, a specific notion of the territorial size of the Přemyslid domain was born. In addition to the peripheral strongholds and the centre of the domain (Prague Castle from the end of the 9th century, as documented in written sources), the system included another two strongholds – Budeč and Levý Hradec, which, on the basis of information from the 1980s, are regarded as older. According to J. Sláma, this entire system of fortified centres was built around the turn of the 10th century, most likely under Duke Spytihněv (895-915) (*Sláma 1988*, 79). The final common and important characteristic of all of these fortified sites, according to this researcher, is the presence of churches; at the same time, these also represent the oldest known sacred buildings in Bohemia.¹⁷⁴ Their existence prior to the reign of Boleslav I can be documented by written or archaeological sources at Prague Castle, at Levý Hradec, Budeč, Tetín and Stará Boleslav. Nevertheless, it is necessary to add that this same dating of churches at the remaining castles in Mělník, Lštění and Libušín cannot be proven, even though J. Sláma also assumes that churches existed at these sites in this period.

The main importance of the presented theory lies in the fact that it forms one of the key building blocks of today's notion of the political geography of Bohemia at the end of the 9th century and in the first third of the 10th century. The decisive binding element and core of the

---

¹⁷⁴ The information used is derived from written sources on the close connection between Christianization and the seizure of power by the first historically known Přemyslids.

entire construct is the idea of the intentional building of a system of five peripheral strongholds and, at the same time, their dating to the period before the reign of Boleslav I. We shall focus on this line of reasoning in the ensuing text.

We must first point out that a dating of the origin of one of the peripheral strongholds (Lštění) was not known at the time Sláma's theory was formulated, and therefore it was only assumed that it belonged with the others. As there have been no new sources from Lštění since that time, this site cannot serve as an argument either for or against the Přemyslid domain theory. But there have been some changes in our knowledge of the strongholds in the central part of Bohemia under study since the time Sláma's theory was advanced. Recent excavations of the fortifications at the stronghold in Mělník led to the revision of the assumed date of origin from the original dating to the time of Spytihněv's reign to a dating deeper into the 9th century (*Meduna 2003*). A change also occurred in the case of Budeč Castle, considered before as an older element among the central Bohemian fortified sites; according to the original theory this stronghold was rebuilt for the later Přemyslid domain. However, a new processing of the excavation data of the local fortifications shifted the origin of this stronghold from the beginning of the 9th century to the period between the final two decades of the 9th century and the beginning of the 10th century (*Bartošková 2004, 783-786; Bartošková – Štefan 2006, 728*), a fact that casts the original function of Budeč in a different light. Although changes in the dating of Budeč and Mělník do modify certain interpretive passages of Sláma's theory (cf. *Sláma 2005, 54*), they aren't enough on their own to force a re-evaluation. Much more consequential knowledge was produced by the new processing of archaeological finds from another of the domain's assumed peripheral strongholds located near Libušín.

For our purposes it is enough to summarize only the most important results (published in detail elsewhere) from the study of this site (*Varadzin, in print*). Although written sources do not provide any information on the dating of the Libušín stronghold, the relatively extensive archaeological excavations performed there helped resolve numerous questions, including the dating of the structure. The original dating of the stronghold to the end of the 9th century published at the beginning of the 1970s (*Váňa – Kabát 1971; Váňa 1973, 62-68, 71-72*) and used by J. Sláma, was based on a combination of historical deliberations and the dating of several artefacts. However, from today's perspective we can label these very artefacts as insufficiently sensitive from a chronological perspective. In contrast to this, a newly presented dating is based on more chronologically sensitive pottery with calyx-shaped rims from the wood and clay fill of the wall and from the foundational layer beneath it, where the pottery

was retrieved from two separate trenches. Since the pottery was present at the site during the construction of the wall (we can rule out intrusion with a high degree of probability), and since this wall represents part of the oldest fortifications at the site, these finds provide a *terminus ad/post quem* for the chronological categorization of the origin of the Libušín stronghold. The beginnings of the production of pottery with calyx-shaped rims (a common manifestation of early medieval pottery in central Bohemia) fall, according to contemporary knowledge, into the second third of the 10th century.¹⁷⁵ These finds also include more advanced forms of this pottery; it is therefore possible that the construction of the wall occurred even a little later. In any case, the Libušín stronghold could hardly have been founded earlier than under the reign of Boleslav I (935-972), when the Přemyslid domain ceased to serve its original purpose. This means that the Libušín stronghold cannot be used as one of the building blocks for identifying the domain, as attempted by J. Sláma.

We can thank advances in the dating of early medieval pottery made over the past two decades for this discovery.¹⁷⁶ This finding calls into question the accuracy of the chronology also of the other strongholds in the central part of Bohemia, whose origin can only be dated using archaeological finds. For these purposes an inventory of the finds published to date from all nineteen of the early medieval fortified sites was conducted, with the main emphasis on determining the date of origin and demise of the walls, settlement activity and the oldest sacred buildings. The results are summarized in *Fig. 3*. The dating of the walls (which we identify with the dating of the stronghold) was carefully distinguished from the chronological classification of the remains of the early medieval settlement, which – it turns out – exceeded the period of the existence of several strongholds in both directions. Left unanswered for now is the question of the nature of these settlements before they were transformed into fortified sites. Their common feature is mainly an elevated or other strategically situated position near terrain crossings, over which ran important land or water routes, as later reports indicate. It is

---

¹⁷⁵ We have two sources of support for this dating (1) The stratigraphic situation at Budeč – Na Kašně, where calyx-shaped rims don't appear until the second settlement horizon, dated by the find of a stirrup to approximately the second half of the 10th century (*Bartošková 1997*, 112-113). (2) The production of this pottery follows the end of the production of collar-shaped rims, the occurrence of which falls into the period after the building of the oldest wood and clay walls at Prague Castle (the source of a series of dendro-dates) between the years of 908 and 917, or immediately afterwards (*Boháčová 2001*, 264, 275).

¹⁷⁶ The development of pottery in the period in which we are interested can be divided into four phases. (1) Pottery of the middle Hill fort period datable in general to the 9th century. (2) Pottery comparable to finds from the first settlement horizon in the foregrounds of Budeč Castle, falling in general between the last quarter of the 9th century and the first third of the 10th century. (3) Archaic pottery with calyx-shaped rims datable approximately to the second third of the 10th century and (4) classic pottery with calyx-shaped rims from the subsequent period up to approximately the middle of the 11th century. For more on these phases and dating see the previous footnote and *L. Varadzin, in print*.

therefore possible that these sites were used to guard the routes. Circumstantial evidence for this thesis is the fact that interest in these positions stretched substantially deeper into the past, as the remains of prehistoric settlement at thirteen of the nineteen studied strongholds indicate (*Fig. 3*).

The development of castles in the centre of Bohemia can be divided into several groups on the basis of their origin and demise. The oldest layer includes Bohnice, Butovice, Šárka and Hostim (*Fig. 3*), dating at the latest to the 9th century. It cannot be ruled out that also Mělník or even Levý Hradec belonged to this group, though we're especially lacking certainty in the latter case. However, the dating of the listed castles (with the exception of the last two) is based only on pottery evidence from settlement finds, since excavations of the fortifications failed to produce conclusive results at all of the sites. While settlement finds can only provide a general picture for the chronological classification of the strongholds, this evidence is important all the same, as it represents the maximum timeframe in which the stronghold was used. Whereas the dating of the oldest early medieval finds differs substantially between the listed sites (in a broad period between the 6th and 9th centuries), the dating of the latest artefacts falls, in four cases, to the uniform interval of the final quarter of the 9th century to, at most, the first third of the 10th century. Therefore, the fortified areas at the listed sites must have been abandoned in this period, at the latest.¹⁷⁷ The relatively narrow final time period appears so significant that we can join J. Sláma in regarding it as circumstantial evidence of sweeping changes in the political situation occurring in central Bohemia at the time.

The second group is made up of strongholds built approximately from the second half or final quarter of the 9th century to the first third of the 10th century (demonstrably Prague, Budeč, Stará Boleslav, Tetín); unlike the previous group, we can also verify this dating in written sources. Since we have the presence of Přemyslids at these castles documented in written sources in the first third of the 10th century at the latest, it is possible to label them without any problem as support points in the Přemyslid domain as theorized by J. Sláma. Their origin could in fact be tied to the abandonment of the previous group of fortified sites, from which only Mělník and, possibly, Levý Hradec survived into the "Přemyslid" era (however, the beginnings of Levý Hradec in the period before the final quarter of the 9th century are not guaranteed). We can only speculate about potential causes. There is speculation that Levý Hradec was the original Přemyslid family residence (according to hagiographic sources

---

¹⁷⁷ Calyx-shaped rims are virtually non-existent at these sites and in the case that we have numerous assemblages of pottery finds, they reveal the end of settlement during the course of the occurrence of pottery comparable to finds in the first Budeč - Na Kašně settlement horizon, i.e. between the final quarter of the 9th century and the first third of the 10th century.

Bořivoj built a church here before he did so at Prague Castle); there is conjuncture that Mělník was the residence of the legendary Slavibor, who was related to the Přemyslids through his daughter Ludmila. But it is not clear whether Mělník became Přemyslid property through this "dynastic" connection or if it remained in the hands of Slavibor, especially since we don't have conclusive proof of a Přemyslid presence at this castle until the end of the 10th century.

The third group of strongholds includes Dolní Břežany, Libušín, Královice, Vinoř and, with certain reservations, even Lechovice (from which we have a smaller amount of finds). The fortifications at these sites could have been built at the earliest in the period of the circulation of pottery with calyx-shaped rims, i.e. during the reign of Boleslav I or later, when the Přemyslid domain, as conceived by J. Sláma no longer existed. We can prove this dating at only two of the sites on the basis of excavations of fortifications (Dolní Břežany, Libušín); in the other cases we work with finds obtained from surface collections, among which pottery with calyx-shaped rims represents the oldest element. In addition to a later date of origin, the castles in this group have one other common characteristic: none of them appear in written sources. Otherwise, in terms of location and size they do not differ in any special way from the castles in the previous group. Why were these castles built? In our opinion it is necessary to take into consideration the radical change in Přemyslid politics under Boleslav I, who was attempting (successfully) to subjugate neighbouring territories by forcible means. Certain facts suggest that at this time it was necessary to more thoroughly secure family lands for the purpose of military and economic expansion. We can already assume Boleslav's efforts at internal security due to the fact that at the beginning of his expansion he could not foresee the early death of his potentially most dangerous adversary, the king of East Francia, Henry I¹⁷⁸ († 936), and the internal struggles under his successor, Otto I (e.g. *Keller 2001*, 23-28). It is apparently no coincidence that the relatively large-scale reconstruction of the walls at Budeč and Stará Boleslav likely occurred under Boleslav.¹⁷⁹ It is possible to hypothetically place the origin of the strongholds at Dolní Břežany and perhaps even Libušín into these contexts. The question of whether the strongholds at Královice, Vinoř and Lochovice were built during Boleslav's reign must remain open for now.

---

¹⁷⁸ Henry I rose up in the name of an unknown *vicinia subregula* attacked by Boleslav in 936.

¹⁷⁹ A wall at Budeč covered the second phase of a cemetery next to the Rotunda of St. Peter; on the basis of the numerous objects found in graves, the end of the use of the cemetery can be dated to around the middle of the 10th century. Pottery finds from the casing of this wall are dated to the same period (*Bartošková, in print*). At Stará Boleslav a wall built in the "Roman" style can be dated to the period of Boleslav I not only on the basis of Cosmas's narrative, but also on the basis of an evaluation of archaeological finds, according to which the solid stone wall with lime mortar was "probably built during the rise of pottery with calyx-shaped rims" (*Boháčová 2003a*, 138-140; *2003b*, 436).

The only castle whose origin can be placed, without greater reservations, into the second half of the 10th century (in all probability no later than the 980s, when the minting of coins began) is Vyšehrad, which represents the fourth and final phase in the development of strongholds in the studied territory. By this time the Přemyslids already directly controlled at least a substantial part of today's Bohemia, and attempted to consolidate this territory, according to our current ideas, by building a castle system based on newly founded fortified sites. Due to its proximity to Prague Castle and with regard to the presence of a mint, the origin of Vyšehrad can be tied to the economic and population boom of the Prague agglomeration. Vyšehrad was therefore built in more peaceful times than the majority of the fortified sites mentioned above.

Three other strongholds in central Bohemia – Lštěň, Křivoklát and Klecany – cannot be placed in any of the groups due to insufficient information. Nevertheless, settlement remnants and, in two cases, written sources demonstrate or at least suggest that their existence overlapped the period in which the Přemyslids ruled Bohemia.

The demise of some of the castles built by the Přemyslids in central Bohemia occurred in the 11th century: we can use archaeological sources to conclude that the walls of Libušín and Levý Hradec began to crumble in the first half of the 11th century, at the latest, and at Budeč no later than the second half of the same century. Likewise, the founding of the chapter in Stará Boleslav around the middle of the 11th century connected with the generous donation of local property can be viewed as an expression of the duke's lack of interest in this stronghold. One possible explanation for the release of these sites is the loss of their original function tied to the reorganization of Přemyslid administrative structure in Bohemia in the first half of the 11th century.

We can now return to questions surrounding the study of the Přemyslid domain. Having removed Libušín from the group of five archaeological sites considered by J. Sláma as peripheral castles of the dynasty, we can also question whether Lštěň, whose date of origin we do not know, actually served such function. Certain doubts can also be raised in the case of Mělník, whose ownership by the Přemyslids we cannot document through most of the 10th century. We therefore regard the regularity of the placement of the peripheral castles around Prague as an imaginary phenomenon that has no evidentiary weight given the current state of scholarship. This opens up a second alternative in which the Přemyslid principality was never regularly demarcated and was composed of settlement enclaves of various sizes that were added on or territories that ran out in greater distances in a linear manner along important

routes. In reality the domain could have been much smaller or even substantially larger than suggested by J. Sláma. It could even have exceeded the studied territory in *Fig. 1*.

As already mentioned, Sláma's theory considered the presence of sacred buildings as another indicator of castles in the Přemyslid domain. However, the presence of a church at a stronghold can be a useful criterion only if the building is dated to the period prior to the reign of Boleslav I. On its own, the presence of sacred buildings at castles does not have great importance without knowledge of its age, since their origin could also fall into a later period (as at Libušín, where the church was built under the reign of Boleslav I, at the earliest). J. Sláma used the absence of a church as an additional argument – this time for the negative specification of Přemyslid castles. But this argument can only play a role if we accept the claim of the First Old Slavonic Legend of St. Wenceslaus, according to which churches in the time of Wenceslaus (the predecessor of Boleslav I) were found at all of the Přemyslid castles (*Sláma 1986*, 24). It is necessary to point out, however, that the other legends, including those written earlier, do not contain the same information. In the end, not even the criterion regarding the location of castles on important routes, as was mentioned in connection with the castles in the Přemyslid domain, has unambiguous relevance, since the majority of fortified sites in central Bohemia occupied such a position, including those that were verifiably not part of the domain.

Hence, a reserved attitude to the presented criteria brings us back to the primary question of how we can define the actual size of the Přemyslid domain on the basis of archaeological sources. Naturally, the first criterion is dating the origin of the relevant strongholds to the period prior to the reign of Boleslav I. At the same time, it is clear however that not every castle built in this period had to belong to the Přemyslids, especially those located a greater distance from Prague. We can consider Přemyslid ownership only if the presence of a church can be verified at the fortified site and the origin of the church can be dated no later than to the first third of the 10th century, when the building of Christian places of worship by other elites is regarded as unlikely. And finally, in the case that the relevant castle was founded before the end of the first third of the 10th century, its survival into later times could perhaps suggest Přemyslid origin since, in the case of other ownership, the castle would probably have succumbed to Přemyslid expansion in the second and third thirds of the 10th century, the same as we find in other parts of Bohemia (*Sláma 1988*). However, such an argument has only the value of circumstantial evidence.

We must unfortunately state that the current state of archaeological scholarship of numerous sites does not permit the application of the proposed criteria. It is entirely clear that the

resolution of the issue of early medieval fortified sites in central Bohemia, connected directly or indirectly to questions of the origins of the Přemyslid reign and therefore also the origin of the Czech state, will require future, special-purpose terrain excavation of fortifications and sacred buildings at these sites. We can only hope that Czech archaeology will one day manage to undertake a terrain project similar to the one conducted at the oldest Piast castles in Poland.

Fig. 1. Map of the strongholds discussed in the text. Highlighted Přemyslid domain strongholds as conceived by J. Sláma (arranged according to *J. Sláma 1988*). 1 – Budeč, 2 – Dolní Břežany, 3 – Hostim, 4 – Klecany, 5 – Křivoklát, 6 – Levý Hradec, 7 – Libušín, 8 – Lochovice, 9 – Lštění, 10 – Mělník, 11 – Prague-Bohnice, 12 – Prague-Butovice, 13 – Prague-Královice, 14 – Prague-Šárka, 15 – Prague-Vinoř, 16 – Prague-Vyšehrad, 17 – Prague Castle, 18 – Stará Boleslav, 19 – Tetín.

Fig. 2. Pottery finds from Lštění (probably from M. Šoll's excavations; drawing by A. Klápšťová).

Fig. 3. Dating of strongholds in the centre of Bohemia; the sites are listed from the oldest to the youngest according to the origin of fortifications or the beginning of settlement. Light horizontal stripe: dating of settlement at site; black horizontal stripe: dating of fortifications; vertical stripes 1-3: reign of Bořivoj, Svytlahnev and Boleslav; name of site in frame: peripheral domain stronghold as conceived by J. Sláma; highlighted presence of church and prehistoric settlement (P).

ABSTRAKT

Předkládaná disertace je tvořená pěti volně navazujícími samostatnými studii, které se zabývají dvěma tématickými okruhy: (1) hrnčířskou výrobou v raném středověku a (2) otázkou funkce a historického významu raně středověkých hradů v centrální části středních Čech.

1. Kapitola „Zásobování raně středověkého hradiště Stará Boleslav keramikou. Příspěvek k poznání distribuce keramiky v raném středověku.“ odkrývá obraz poměrně nečekaně intenzivní keramické směny v jádru Čech v průběhu 10.–12. století. Text se opírá v první řadě o svědectví keramických tříd studovaných několik měsíců na keramických zlomcích objevených mezi lety 1988–2002 na hradišti ve Staré Boleslavi. Sledována tak mohla být distribuce proti směru přepravy komodit z místa produkce na místo spotřeby - lokalita je charakterizována jako příjemce. Třídy byly (alespoň tam, kde to bylo možné) přiřčeny k jednotlivým výrobním okruhům, což spolu s jejich jednoduchou kvantifikací umožnilo poodhalit některé skutečnosti raně středověké směny. Mezi hlavními poznatky lze jmenovat rádius do 30–50 km, v němž se dílny do zásobování Boleslavi zapojovaly, a zejména překvapivý zhruba poloviční až tříčtvrtěční podíl nádob zkonsumovaných na lokalitě, které byly v raném středověku dováženy z jiných než místních dílen. Je to poprvé v české archeologii, kdy se čtenář setká s kvantifikací raně středověké keramické distribuce v takovém rozsahu.

2. Kapitola „Značky na dnech keramických nádob ze Staré Boleslavi“ zpřístupňuje specifickou kategorii archeologického pramene (keramické značky) a upozorňuje na možnosti jeho využití pro studium dějin hrnčířství a distribuce keramiky. Presentován je jeden z nejrozsáhlejších souborů na území ČR, který byl shromážděn na raně středověkém hradišti Stará Boleslav. Cílem je upozornit na některé podstatné problémové okruhy, kterých se studium keramických značek dotýká. Sledovány jsou podíly značené keramiky a zejména distribuce a zastoupení identických značek na lokalitě, které napovídají nebo alespoň dovolují odhadovat, jakým způsobem byla organizována směna v raném středověku, případně kolik hrnčířů řádově se na ní mohlo podílet. Koncentrace identických značek v centrálním prostoru hradiště – v bezprostřední blízkosti tří raně středověkých sakrálních staveb, kde lze navíc předpokládat dvorce knížete a jeho družiníků a v pozdějším období kapitulní budovy – souvisí

nejspíše s vybíráním dávek. Navzdory tomuto pozorování však několik jiných skutečností ukazuje, že ovládaná směna pro zásobování celého hradiště keramikou takový význam nebo se přinejmenším v archeologických pramenech neprojevuje. Konečně byly studovány technologické vlastnosti výrobků, o nichž na základě identických značek můžeme říci, že pocházejí z téže dílny. Studie se doplňuje s poznatky předchozí kapitoly, s níž dohromady poskytuje hlubší vhled do organizace raně středověké směny a nepřímo také výroby na základě poznatků z reprezentativní lokality.

3. Kapitola „Hrnčířská výroba 6.-13. století ve východní části střední Evropy v archeologických pramenech“ shrnuje relevantní archeologické prameny pro studium hrnčířské výroby na území České, Slovenské a Polské republiky v raném středověku. Zaměřuje se na nálezy z hrnčířských dílen, včetně hrnčířských pecí pojednaných v samostatném katalogu na konci práce, a výběrově (pouze se zaměřením na Čechy) také na doklady distribuce keramiky. Příslušné hmotné doklady výroby i distribuce jsou pojednány formou kritické bilance, se zřetelem k jedné z podstatných otázek sledovaných dlouhodobě v evropské archeologii - ke specializaci a organizaci výroby v raných středověkých státech. Na základě dokladů je v závěru vyslovena teze o značném podílu svobodné (neovládané) směny (a snad dokonce i vlastní výroby) v raném středověku ve zkoumané části Evropy.

4. Kapitola se nazývá „Libušínské hradiště. Revizní zpracování výzkumů.“ Raně středověké hradiště v Libušíně je významnou archeologickou lokalitou z několika důvodů. Předně kvůli jeho poloze v jádru Čech – na území, které je spjato s počátky přemyslovské vlády a tudíž i s počátky českého státu –, dále díky plošnému výzkumu, který ho zařadil mezi relativně nejlépe prozkoumané opevněné lokality na našem území, a také svým opevněním kombinujícím důmyslně několik typů hradeb. Proto také tradičně přitahuje pozornost odborné veřejnosti. V této kapitole je podán nový výklad některých archeologických nálezů, odlišující se od dřívějších závěrů publikovaných na počátku 70. let. Mimo jiné se ukázalo, že hrad nevznikl na přelomu 9. a 10. století, jak se dosud přijímá, ale pravděpodobně nejdříve až za vlády Boleslava I., ve 2. třetině 10. století, příp. později. Oporou tohoto tvrzení jsou nálezy keramiky s kalichovitými okraji v tělese dřevozemité hradby a její datování. Toto zjištění pochopitelně mění úvahy o funkci hradiště a potažmo o jeho historickém významu, které se autor pokouší nastínit v závěrečné části tak, aby byly v souladu s novými či dosud nezpochybněnými poznatky nebo aby jim alespoň neprotiřečily.

5. Kapitola „K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuze)“ se zabývá raně středověkými hrady v centrální části Čech, tedy na území spjatém s počátky Přemyslovců a se vznikem raného českého státu. Text v podstatě rozvíjí formou diskuze poznatky učiněné v předchozí kapitole. Nejprve je pozornost věnována datování bezmála dvaceti raně středověkých hradů, které se na sledovaném území nacházely. Datování je většinou odkázáno pouze na archeologické prameny, jejichž chronologie se v posledních letech poměrně výrazně upřesnila. Na základě přehledné bilance se pak dospívá ke stručnému nastínění vývoje hradů a k pokusu zasadit ho do rámcových historických souvislostí. V závěru jsou poznatky konfrontovány s dosavadním pojetím tzv. přemyslovské domény, které podle názoru autora bude nutné přehodnotit.

ABSTRACT

Presenting doctoral thesis consists of five freely connected studies that deal with early medieval pottery making and function and historical meaning of early medieval strongholds in the central part of Bohemia.

Chapter I. „On the distribution of pottery in the Early Middle Ages: supplying pottery to the Stará Boleslav early medieval stronghold.“ Using the testimony of pottery categories, this study outlines an image of unexpectedly heavy pottery exchange in the middle part of central Bohemia between the 10th century and first half of the 13th century. This marks our first encounter in Czech archaeology with a quantification of such sizeable pottery distribution in the Early Middle Ages.

Chapter II. „Maker’s marks on the bases of ceramic vessels from Stará Boleslav.“ The aim of this text is to make available a specific category of archaeological resource (ceramic maker’s marks) and to draw attention to the opportunities for the use of this resource in studying the history of pottery and the distribution of ceramics. One of the largest available assemblages is presented, that which was brought together in the Early Medieval castle at Stará Boleslav. The article considers the proportion of marked ceramics, as well as identity markers, their distribution over the site and lastly the technological properties of those products that came from these workshops.

Chapter III. “Pottery production in the eastern part of Central Europe in the 6th to 13th century in archaeological sources.” The text summarizes archaeological sources for the study of pottery production in the territory of the Czech Republic, Slovakia and Poland in the early medieval period. The text focuses on finds from pottery workshops, including pottery kilns, collected in a separate catalogue at the end of the work, as well as on selected evidence on the subject of the distribution of ceramics. Finds are discussed not only for reasons of reviewing archaeological sources, but also with regard to the question of the specialization and organization of production in the early states in the studied parts of Europe. As a result it seems very probable that at the latest in the 10th century in this part of Europe an uncontrolled (most probably market) exchange played dominant role in supplying ceramics across the whole society.

Chapter IV. „The Libušín stronghold: a revised working of excavation data.“ The early medieval stronghold in Libušín (district of Kladno, central Bohemia) is an important archaeological site for a number of reasons. The leading reason is the stronghold's position in the centre of Bohemia – a territory that is connected with the beginnings of the Přemyslid reign and therefore the origins of the Czech state. Large-scale excavations have also made Libušín one of the best investigated fortified sites in the country. Libušín also attracts the interest of the professional community for the ingenious combination of several types of walls in the stronghold's fortifications. This article offers a new interpretation of several archaeological finds, one that differs from the conclusions published at the beginning of the 1970s. We show, among other things, that the stronghold was not built at the turn of the 10th century as previously believed, but probably at the earliest under the reign of Boleslav I in the second third of the 10th century. This new interpretation obviously changes considerations regarding the stronghold's function and historical importance, which we attempt to outline in the conclusion.

Chapter V. „The development of Přemyslid domain strongholds in the heart of Bohemia (a contribution to the discussion).“ The text addresses early medieval castles in the central part of Bohemia – the territory connected with the onset of the Přemyslid dynasty and the origins of the early Czech state. We first deal with the dating of castles, mostly on the basis of archaeological sources. The chronology of these buildings has been elaborated significantly in recent years. We then use this summarized information to produce a brief sketch of the development of castles, which we then attempt to place in the general historical framework. The conclusion offers a comparison of this new information with existing concepts of the "Přemyslid domain," which, in our opinion, requires substantial revision.